

SANSKRIT TEXT SOCIETY.

श्रीवर्धमानविरचितः स्वकीयवृत्तिसहितो

गणरात्महोदधिः ॥

VARDHAMĀNA'S

GAṆARATNA MAHODADHI,

WITH THE AUTHOR'S COMMENTARY.

EDITED, WITH CRITICAL NOTES AND INDICES,

BY

JULIUS EGGELING, PH.D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY OF EDINBURGH.

PART II.

LONDON:

TRÜBNER & CO., 57 AND 59, LUDGATE HILL.

PRINTED FOR THE SANSKRIT TEXT SOCIETY
BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1881.

SANSKRIT TEXT SOCIETY.

श्रीवर्धमानविरचितः खकीयवृत्तिसहितो

गणरत्नमहोदधिः ॥

VARDHAMĀNA'S GAṆARATNAMAHOADHI,

WITH THE AUTHOR'S COMMENTARY.

853

EDITED, WITH CRITICAL NOTES AND INDICES,

BY

JULIUS EGGELING, PH.D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY OF EDINBURGH.

PART II.

LONDON:

TRÜBNER & CO., 57 AND 59, LUDGATE HILL.

PRINTED FOR THE SANSKRIT TEXT SOCIETY
BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1881.

Sa4V
Var/Egg

CENTRAL

LIBRARY NEW

Acc. No. 863

Date. 22-1-54

Class. Sa 4 V / Var / Eng

162-75290-579-2 - 22-1-54

PREFACE TO PART II.

For the last thirteen sheets (pp. 273-480) of this, the concluding part of Vardhamāna's work, I have had the good fortune of being able to make use of another MS., lately purchased and kindly lent to me by my friend Professor Kielhorn. This MS. (K.) is about 300 years old, and consists of 96 leaves, beautifully written in Devanāgarī, and containing the whole of the text and commentary, with the exception of a small piece broken off from the last leaf but one. It is intimately related to my MSS. B. and C.; so much so indeed that, from several passages, it seems not unlikely that those two MSS., or at any rate B. and the prototype of C., were directly copied from it. MS. K. contains, however, not a few marginal corrections by a different hand, perhaps added after those copies had been made, since no trace of these corrections appears in the other two MSS. The paper on which it is written is extremely brittle and embrowned, evidently from long exposure to damp.

For the whole of the present part I have, moreover, compared the gaṇas in Hemachandra's larger commentary (*bṛihad-vṛitti*) on his Sanskrit grammar, an excellent MS. of which was, with wonted liberality, placed at my disposal by Mr. K. M. Chatfield, Director of Public Instruction of the Bombay Presidency. The coincidences between Hemachandra's gaṇas and the various readings noticed by Vardhamāna, as will be seen from my notes, are

very striking; and I can only regret that this comparison was not extended over the whole text. This deficiency, will, however, be to some extent supplied in the alphabetical list of *gaṇas*, where Hemachandra's readings will be given. Since the Jain grammarian is nowhere mentioned by Vardhamāna, it must remain uncertain whether the latter used Hemachandra's grammar, or whether both drew their materials from the same sources.

I have again to tender my most hearty thanks to Dr. v. Böhtlingk, and Professors Aufrecht, Stenzler, Weber, Roth, Haas, and Pischel, for the continued valuable assistance they have kindly rendered me in revising the proof-sheets. To Dr. Zachariæ also I am indebted for several suggestions and corrections.

J. EGDELING.

EDINBURGH,
July 1, 1881.

CORRECTIONS AND ADDITIONS.

Pref. to Part I., p. vi., MS. F., as stated in a śloka at the end, was copied in Samvat 1729 (नन्दाब्धिभूधरधरामितवत्सरे).

P. 2, l. 10, read °त्रिपद्या with B. D. F. K., instead of °त्रिपाद्या.

P. 3, l. 7, probably °निबन्धानि with B. K., instead of °निबद्धानि.

P. 24, l. 4, विनिश्चितार्थामिति° is from Kirāt. i. 3.

P. 29, l. 8, लावण्य उत्पाद° is from Kumāras. i. 35.

P. 54, l. 2, separate लह्यो भण्डल°.

P. 191, l. 5, Hemach. reads न विद्यन्ते माः श्रियश्चन्द्रांसि वा, as B. C. F. K.

P. 220, l. 6, cf. Mahābhāṣya, Kielh., i. p. 2, l. 11.

P. 243, l. 2, read राधयय; *ib.* l. 12 read विराधय; etc.; cf. p. 422, l. 15.

P. 439, l. 13, probably रुमञ्जवण° instead of रुमोज्जवण°.

P. 430, l. 14, वामनमतेन° cf. Vāmana's Kāvya. v. 2, 84.

P. 462, l. 10, read इला शब्द.

दामनिबैन्दवितुलभाः शाचुंतपिसार्वसेनिकाकन्दि^१।

सावित्रीपुत्रौडविमौञ्जायनकाकदन्तकयः^२ ॥ १९८ ॥

दामनिभ्यश्च इत्यनेनैभ्य आयुधजीविसंघवाचिभ्यश्चो भवति ॥ * ॥

दामनयः शस्त्रजीविसंघः । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः ॥ * ॥

बैन्दवीयः । बैन्दवीयौ । बैन्दवयः ॥ * ॥ तुलया भान्तीति^३ तुलभाः

शस्त्रजीविसंघः । पृषोदरादिः । तुलभीयः^४ ॥ * ॥ शाचुंतपीयः^५ ॥ * ॥

सार्वसेनीयः ॥ * ॥ काकन्दीयः । काकन्दकिरिति भोजः^६ ॥ * ॥ सावि-

त्रोपुत्रोयः ॥ * ॥ औडवीयः ॥ * ॥ मौञ्जायनीयः^७ ॥ * ॥ काकदन्त-

कोयः^८ ॥ १९८ ॥

औलपिराच्युतदन्तिः^९ शाकुन्तकिराविदन्तिरोदङ्किः^{१०} ।

लेयश्च बैजवापिर्बिन्दुश्चात्राच्युतन्तिश्च^{११} ॥ १९९ ॥

औलपीयः ॥ * ॥ आच्युतदन्तीयः^{१२} ॥ * ॥ शाकुन्तकीयः ॥ * ॥ आ-

१ सार्वसेनिकाकंदी F.

२ मौजायन C. D. E.; काकवंचकयः B. C. F. and D. a. m.; A. om. text and comment.

३ भातीति C. D.; not given in the (*ākritigāṇa*) *prishodardī* śl. 144-9.

४ तूलभीयः F.

५ Bō., Yajñ. have शाचुंतपि; Kāṣ. V. ed. & MSS. शुचुंतपि.

६ B. C. om. काकन्दीयः.—काकन्दि Bō., Yajñ.; om. Kāṣ. V. ed. MSS.; Hem. has both words.

७ मौजायनीयः D.; मौजायः C.

८ काकवंचकीयः B. C. F.; काकरवकीयः D.—काकदन्तकि Bō., Yajñ.,

and Kāṣ. V. MS. a. [ed. काकदन्ति । काकरन्ति]; काकुंदकि । कुकंदकि । Hem.; काकदंतकिस्थाने काकवंचकीति केचित्पठन्ति Yajñ.

९ आच्युतदन्तिः C. F.; cf. note १२. १० साकुंतकि° D.; आविदन्ति° E. and corr. C.; °दन्तिरोदङ्किः F.; औदङ्किः C. D. (against metre).

११ बैयश्च° D.; चात्राच्युतन्तिश्च E.; A. om. text and comment.

१२ आच्युतदन्तीयः B. C.—Bō., Yajñ. have आच्युतन्ति । आच्युतदन्ति (Bō. var. II. आच्युतन्ति, आच्युतदन्ति); Hem. only आच्युतन्ति (also var. I. Kāṣ. V. ed.; MS. a. आच्युतन्ति).

विदन्तीयः^१ ॥ * ॥ औदङ्गीयः^२ औदकिरित्यन्यः ॥ * ॥ वैजवापीयः ॥ * ॥
 बिन्दवः शस्त्रजीविंसंघः । बिन्दवीयः । बिन्दवीयौ^३ । बिन्दवः ॥ * ॥
 अच्युतोऽन्तो यस्यासौ । अच्युतन्तः । पृषोदरादिवात्पररूपे । आच्यु-
 तन्तीयः^४ ॥ * ॥ मौञ्जायनशब्दो नडादिफणन्तः^५ । तुलभविन्दुशब्दा-
 वप्रत्ययान्तौ । शेषास्त्रिजन्ताः^६ ॥ १६६ ॥

ब्राह्मगुप्तस्त्रिगतेषु^७ कौण्डोपरथजानकी^८ ।

दाण्डकिर्जालमानिश्च षष्ठः स्यात्क्रौष्टुकिस्तथा^९ ॥ २०० ॥

ब्राह्मगुप्तीयः । ब्राह्मगुप्त^{१०} इति वामनः ॥ * ॥ कौण्डोपरथीयः ॥
 कुण्डोऽतीक्ष्ण^{११} उपरथः समीपवर्ती रथो यस्य स कुण्डोपरथः ।
 तस्यापत्यं शिवाद्यणि । कौण्डोपरथ^{१२} इति शाकटायनः ॥ * ॥ जान-
 कीयः ॥ * ॥ दाण्डकीयः ॥ * ॥ जालमानीयः ॥ * ॥ क्रौष्टुकीयः ॥ * ॥
 एषां प्रथमद्वितीयौ शिवाद्यणनौ । अन्ये त्रिजन्ताः^६ ॥ त्रिगतेष्विति
 किम् । कौण्डोपरथ्यः । कौण्डोपरथ्यौ^{१३} ॥ २०० ॥ इति दामन्यादिः ॥

१ आविदन्तीयः C. — आकिदन्ति Bō.,
 Yajñ.; आकिदन्ती Kās. V. ed. om. MSS.

२ औदकीयः D. — Bō., Yajñ. have
 both औदकि and औदङ्गि; Kās. V.
 v. 3, 116 MSS. औदकिः (ed. wanting,
 but var. l. औतकी!).

३ वैदवीयः । बिन्दवीयौ C. F.

४ अच्युततीयः D.; cf. last page,
 note १२.

५ ०पणन्तः B.; ०यणन्तः F.; नडा-
 द्यणन्तस् C.; D. corr. फणन्त (P. iv. 1,
 ११); nadādi, śl. 232.

६ त्रिजन्ताः F.

७ ब्राह्मगुप्तस्त्रिगतेषु F.

८ कुण्डोप० F.; कौण्डापरथ० E.

९ दाण्डवि० D.; डाण्डकि० F.; क्रौ-
 ष्टुकि० B. F.; A. om. text and comm.

१० ब्राह्मगुप्त MSS.; but ब्रह्मगुप्त Kās.
 V. v. 3, 116 ed. & MSS.; Hem. includes
 both ब्रह्मगुप्त & ब्राह्मगुप्त in this *gana*;
 om. Bō., Yajñ.

११ कुण्डोऽभीक्ष्ण C.; कुण्डोऽभीक्ष्णः D.

१२ कुण्डोपरथः कौण्डोपरथ C. D. —
 कौण्डोपरथ Kās. V.; कौण्डोपरथ ।
 कौण्डोपरथ । कौण्डोरथ Hem.; om.
 Bō., Yajñ.

१३ किं । कौण्डापरथौ C.; कौण्डोप-
 रथ्यः । कौण्डापरथ्यौ B.

कम्बोजो जवनश्चोली मुरलः केरलः शकः ।

खसो जर्तो व्युपापेभ्यो धारयश्च^१ मतो बुधैः ॥ २०१ ॥

कम्बोजादेः सुगित्यनेन कम्बोजादेर्गणाद्राश्राख्यात् चत्रियवाचि-
नस्तस्यापत्यं राजा वेत्यर्थे जातस्यात्रादेः सुगभवति^२ ॥ * ॥ कम्बोज-
स्यापत्यं राजा वा । कम्बोजः ॥ * ॥ एवं जवनः^३ ॥ * ॥ चोलः ॥ * ॥
मुरलः ॥ * ॥ केरलः ॥ * ॥ शकः ॥ * ॥ खसः ॥ * ॥ जर्तः ॥ * ॥ चो-
लशकखसजर्तानां द्व्यचां पुरुद्व्यङ्मगधेत्यादिना^४ कृतस्याणः सुक् शेषे-
भ्यस्त्वञः^५ । चोलकेरलनाथं तमापतन्तं विलोक्य सः ।

शकं मशकवन्मेने कम्बोजमजवन्नुपः ॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुसूर्णप्रतिनिधीकृतः^६ ॥

विधारयः । उपधारयः । आधारयः । अपधारयः^७ ॥ २०१ । इति
कम्बोजादिः ॥

भर्गः कर्षसुस्थालकश्मीराः^८ कैकयोरसौ^९ ।

चिगर्तशात्वकौरव्या भरतोशीनरौ क्वचित्^{१०} ॥ २०२ ॥

१ व्युपापाभ्यः^० D. E.; धारयश्च all
MSS. and Hem. (शकादि vi. 1, 120).
A. om. text and comment.—Yajñ. has
the *gaṇa* thus: कंबोजश्चोलयवनी मु-
रलः केरलः शकः । खसो जर्तो व्युपा-
पेभ्यो राधयश्च^(१) मतो बुधैरिति कंबो-
जादिसंयहपद्यं गणरत्नमहोदधौ प-
द्यते ॥^० cf. note ७.

२ C. twice लुक; शुगभवति D.

३ जवन Bō., Yajñ., Kās. V., Hem.

४ चोलशकशब्दोपोर्द्धाचोः पुरुद्व्यङ्म-
गवेत्या^० D.; पुरुषद्व्य^० C.; पुरुद्व्यङ्मग^०
B.; cf. p. 77, l. 13.

५ लुक^० C.; शुगः शे^० D.; शेषेभ्य-
स्त्वन्वञः B.

६ Raghuv. 4, 54.

७ Thus all MSS. and Hem. ! om.
Bō., Kās. V.—Cf. *gaṇa* ब्राह्मणादि §1.
395-404 where विराधय etc. as Yajñ.
here (cf. n. १).

८ ० सुस्थालकश्मीराः^० D.; कर्षसु-
स्थालं कश्मीरः B. C. E. F.

९ कैकयोरसे । B. C. F.

१० भरतोशीनरौ^० D.; A. om. text
and comment.

अतोऽप्राच्यभर्गादेरित्यनेन^१ प्राच्यभर्गादिवर्जिताद्राष्ट्राख्याद्रा-
जवाचिनः स्त्रियामतः सुग्^२ भवति ॥ शूरसेनस्यापत्यं शूरसेनानां वा
राज्ञी । शूरसेनी । उशीनरी^३ ॥ * ॥

भर्गादिभ्यः ॥ भार्गी ॥ * ॥ कार्ष्णी । कर्षू^४ इत्यन्यः ॥ * ॥
सौख्याली । सुखल इति भोजः^५ ॥ * ॥ कश्मलमीरयत्यपनयतीति
कश्मीरः । ततोऽञ् । काश्मीरी^६ । यथा ।

काश्मीरीकुचकुम्भविभ्रमकरः शीतांशुरभ्युद्गतः^७ ॥ * ॥
केकयस्यापत्यं केकयानां वा राज्ञी । मित्रयुप्रलयकेकयस्येय् यादे-
स्त्विति^८ । आरैचियादेरिति^९ च । कैकेयी ।

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्ततामिति ।

कैकेयीशङ्खयेवाह पलितच्छन्ना जरा^{१०} ॥ * ॥

उरसस्यापत्यम् । औरसी । उरस् इत्यन्यः^{११} ॥ * ॥ त्रिगर्तस्यापत्यं त्रि-
गर्तानां वा राज्ञी । त्रैगर्ती ॥ * ॥ शाल्वस्यापत्यं शाल्वानां वा राज्ञी ।

१ अणो० D.; cf. p. 77, l. 14.

२ लुक् C.; अणः युक् D.

३ शूरसेना (सू० throughout) उशी-
नवा D.

४ ? कार्ष्णी । कर्षू B. C.; कार्ष्णी ।
कार्ष्ण F.; कार्ष्णी । D. (om. कर्षू
इत्यन्यः).—Kāś. V. iv. 1, 178: कर्षू
ed., कर्षू MS. a.; कर्षू Bō., Yajñ.;
कर्षू । कर्षू । Hem.

५ सौख्याली स्वखल इति० C.; सौ-
खली । सुख इति श्रीभोजः D.—The
other works have सुखाल.

६ कथलमीरयति० कश्मीर० का-
श्मीरी D.

७ यथा कारमीकुम्भविभ्रमधरः० D.;

अभ्युद्गतः C. D.

८ केकयस्येत्यादिस्त्विति C.; केकय-
स्येयादे० D.; ०य्यादिस्त्विति F.—Cf.
Pāp. vii. 3, 2.

९ आरैचियादेस्त्विति आरिविपा-
देरियिव C.; आरैचियादेरिपि च D.;
आरैचियादेरिपि च B. F.

१० Raghuv. 12, 2.

११ उरसीत्यन्यः C.; उरसोऽपत्यमी-
रसी । (om. उरस्०) D.—उरस् Yajñ.
and (var. l. उरश्) Bō.; उरश् Hem.,
Kāś. V. ed., MS. (var. l. ed. उरस).

ब्रूत्वादणि नेञ्प्रत्यये शाल्वाद्वि स^१ उच्यते । शाल्वी ॥ * ॥ कौरवी^२ ।
 कौरव्यशब्दः क्षत्रियसमानवचनोऽस्ति तस्मादञ् कचिदिति शाकटा-
 यनेन ॥ * ॥ भरतोशीनरशब्दावुत्सादिषु पद्येते^३ । तयोरिहोपादा-
 नात्सत्यपणपवादे चेत्यस्मिन्नुत्साद्यञं बाधित्वाऽनेव^४ भवतीति ज्ञा-
 यते । तेन भरतानां राजानो भरताः । उशीनराणाम् उशीनरा
 इति राज्ञि झुकु सिद्धा । उत्साद्यञि त्वगोत्रत्वान्न स्यात्^५ ॥ स्त्रीणां
 राज्येऽनधिकाराद्वाजनि प्रत्ययो न भवतीति भोजः ॥ २०२ ॥ इति
 भर्गादिः ॥

बाहुः स्यात्खरनादिपुष्करसदौ प्राकारमर्द्यर्जुनौ
 जङ्घाशृङ्खलतोदिविन्दुशिरसः संकर्षणोदश्वितौ ।

चूडा रामसुधामलोमवृकलाजीगर्तकृष्णानडुद
 विज्ञेयाश्च वचाकुसुमजलडाः साम्बोपवाकू पणी^६ ॥ २०३ ॥

अद्वाक्कादेरितिनेन^७ बाहुशब्दप्रभृतिभ्यस्तस्यापत्यमित्यर्थं इञ्
 भवति ॥ * ॥ बाधते परबलमिति बाहुर्नाम कश्चिदाद्यपुरुषः^८ । तस्या-
 पत्यं बाह्विः ॥ * ॥ खरवन्नदतीति खरनादी^९ । तस्यापत्यं खारना-

१ इत्वादणि° शाल्वाद्विस B.; ब्रू-
 चोदणि° C.; ब्रूत्वादणि° शाल्वाशा-
 द्विस D.; °णिने अत्रायशाल्वाद्विस F.;
 cf. Pāp. iv. 1, 170-3.—Hem. reads सल्ल;
 the other works साल्.

२ कौरवी Yajñesv.

३ Cf. śl. 254.

४ सत्यपणपवादे चेत्यस्मिन्नुद्यञं बा-
 धित्वाद्येव °यचैव F.; बाधित्वाद्येव
 B. C.; D. om. from भरतोशीनर° to
 चेत्यस्मिन्; नत्वादष्टाबाधित्वारेव D.

५ उत्साद्यमित्वं गोचल्वन्न स्यात् C.;
 D. corrupt.

६ °लाजागर्तकृष्णा° C. F.; °अन-
 डुक्त्वा स्युः सवाकुसुमजलप्रः डाः° D.;
 ववाकुसुम° C. (B. ?); सांबोपवाकू° F.;
 °चाकुः पणी E.; A. om. text and comm.

७ अर्द्धात् बाहु° C.; बाहुादिष्य
 इत्य° D.; P. iv. 1, 95-6.

८ °कश्चिद्वाजा Yajñesv.

९ खरनादीस B.; खरवमश्वोणद-
 तीत्यिवंशीलः खरनादी D.

दिर्नृपः ॥ * ॥ पौष्करसादिर्मुनिः ॥ * ॥ प्राकारं मर्दयतीति^१ प्राकार-
मर्दी । तस्यापत्यं प्राकारमर्दिर्नृपः ॥ * ॥ अर्जुनस्य । अर्जुनिः ॥ * ॥
जङ्घायाः । जाङ्घिर्नृपः ॥ * ॥ शृङ्खलानि तुदति मोचयतीति शृङ्ख-
लतोदी नृपः । तस्य शाङ्खलतोदिः । शृङ्खलनोदीति^२ भोजः ॥ * ॥
विन्दोः । वैन्दविर्च्छषिः ॥ * ॥ शिरस्शब्दस्तदन्तः केवलस्यापत्यप्रत्य-
यासंभवात्^३ । हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः । यथा कादम्बर्याम्^४ ।
श्रूयते हि । पुरा किल स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिलत्रिभुव-
नललामभूतामश्वरसं रक्षाभिधानां शशाप ॥ तस्यापत्यं स्थूलशीर्षिः
॥ * ॥ संकर्षणस्य सांकर्षणिर्नृपः^५ । संकर्षणस्यादन्तत्वादिति सिद्धे पा-
ठः^६ । शिवाद्यृषिष्विण्कुर्वन्वकादिति^७ विशेषवचसा प्राप्तस्याणो वा-
धनार्थः । एवमदन्तेषु सर्वेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ उदश्वितः । औदश्वि-
तिर्च्छषिः ॥ * ॥ चूडेव चूडा काचित् । तस्याश्चौडिर्मुनिः ॥ * ॥ रामस्य ।
रामिः ॥ * ॥ सुधावत्^८ । सौधामिर्मुनिः ॥ * ॥ लोमन्शब्दस्तदन्तः ।
औडुलोमिः ।^९ शारलोमिः ॥ * ॥ टुकलायाः । वार्कलिः ॥ * ॥ अजी-
गर्तस्य । अजीगर्तिः^{१०} ॥ एतच्छेषयः ॥ * ॥ कृष्णस्य कार्ष्णिः । यथा ।
कार्ष्णिः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानिव निम्नगाः^{११} ॥ * ॥

१ प्राकारमर्दयतीति C. D.

२ ? Thus F.; शृङ्खलतोदीति B.;
तस्य शाखलतोदीति C.; शृखलतोदी
नृपः । तस्य शांखलतोहिः । शृखलातो-
दीति श्रीभोजः D.—Kās. V. iv. 1, 96
शृङ्खलतोदिन् ed., शृंखलातोदिन् MS.
a.; शृङ्खलतोदिन् Bb., Yajñ.; शृख-
लनोदिन् Hem.

३ केवलस्यापत्यतया । सं° B.; केवलं
तस्याप्रत्ययासं° C.

४ Ed. Calc. 1849, p. 71, 24.

५ C. F. om. from संकर्षणस्य.

६ इनि° B. C.; cf. P. iv. 1, 95.

७ Cf. Pāṇ. iv. 1, 112-114.

८ Om. by others; (सुधावत् §1.205).

९ औडुलोमिः C. D.; C. om. शार-
लोमिः.

१० अजागर्तस्य° F., om. C.; अजा-
गर्तिः C. F.

११ §1sup. 19, 10.

अनडुहः । अनडुहिर्हृषिः ॥ * ॥ वचाकोः । वाचाकविः^१ ॥ * ॥ सप्त-
नाम् । साप्तिः ॥ * ॥ जलडायाः । जालडिः ॥ * ॥ सहाम्बया वर्तते ।
साम्बः । तस्यापत्यं साम्बिः ॥ * ॥ उपवाकोः । औपवाकविः^२ ॥ * ॥
पाणिनः । पाणिनिः ॥ एत च्षयः^३ ॥ २०३ ॥

दुर्मिचानुरहसुनामकृकलोदङ्गामुरा मूषिका

पञ्चोदञ्चुकुनामसत्यकगदाः^४ स्युः क्षेमधृत्वी^५ सखा ।

प्रद्युम्नध्रुवकानिवाकुलहकासंसेविमध्यंदिना^६

वल्मीकस्तृणबिन्दुशूरध्रुवका उद्दालकाष्टारुणाः ॥ २०४ ॥

दुर्मिचायाः । दौर्मिचिः^७ ॥ * ॥ अनुरहतः । अनुराहतिः^८ ॥ * ॥
सुनाम् । सौनामिः । सुदामन्नित्यन्यः^९ ॥ * ॥ ककलायाः^{१०} । कार्क-
लिः ॥ * ॥ उदङ्गस्य । औदङ्गिः ॥ * ॥ असुरस्य । आसुरिः ॥ * ॥ मूषि-
केव मूषिका । तस्या मौषिकिः ॥ एत च्षयः ॥ * ॥ पञ्चानाम् । पाञ्चिः
॥ * ॥ उदञ्चोऽपत्यम् औदञ्चिः । गणपाठान्नलोपाभावः । अर्चा
वाच गम्यते^{११} ॥ अपर उदञ्चिचि धातुमात्रं निर्दिशन्ति । तन्मते

१ ? ववाकोर्वावाकविः C. (? B.); not in Bō., Yajñ., Hem., Kāś. V. (ed. विवाकु read निवाकु; var. I. अवाकु); cf. वटाकु §l. 206.—Profs. Aufrecht and Weber suggest that this may be an old corruption for वचक्रोः । वाचक्रविः ॥

२ उपवाकोरौपचाकविः B.; उप-
कोरौपचाकविः D. (cf. निवाकु §l. 204).
—Yajñ. has उपवाकु; Bō., Hem. उप-
चाकु; om. Kāś. V.

३ F. om. एत च्षयः.

४ पंचादचिकुभामसत्यक° D.

५ ? Thus B.; क्षेमधृत्वा C.; क्षेप्त-
वृत्वी D.; क्षेमधृत्वी E. F.; see note ३,
next page.

६ निचाकुलहका° B.; निकवाकु°
D.; A. om. text and comment.

७ दौर्मिचिः चुचियः Yajñ.

८ अनुरहत° Bō., Yajñ., Kāś. V. ed.
(अभ्यहत् MS. a.); अनुरहत् Hem., cf.
§l. 164 and 173.

९ Om. D.—सुदामन् Hem.; om. by
others.

१० Thus also Hem.; om. by the other
works (? कुशला Bō., Yajñ.).

११ Cf. Pān. vi. 4, 30 (= Hem. अञ्चो
नर्चायाम्).—D. om. from उदञ्चो to
धातुरूपात्प्रत्ययः.

प्रातिपदिकाद्भातरूपात्प्रत्ययः । यथा । उदीचोऽपत्यम् औदीचिः ॥
 केचिद् उदञ्चित्यचोकारमुच्चारणार्थं न मन्यन्ते । तन्मत औदञ्चविः^१
 ॥ * ॥ कुनाम्नः । कौनामिर्नृपः ॥ * ॥ सत्यकस्य^२ । सात्यकिर्नृपः ॥ * ॥
 गदस्य । गादिर्नृपः ॥ * ॥ चैमधृत्विनः । चैमधृत्विः^३ ॥ * ॥ सख्युः ।
 साखिः ॥ * ॥ प्रद्युम्नस्य । प्राद्युम्निः ॥ * ॥ ध्रुवकायाः । ध्रौवकिः ॥ * ॥
 निवाकोः । नैवाकविः^४ ॥ * ॥ लहकायाः । लाहकिः । लगहेत्यन्यः^५ ॥
 एतच्छेषयः ॥ * ॥ संसेविनः^६ । सांसेविर्छपिः ॥ * ॥ मध्यंदिनस्यर्षेः ।
 माध्यंदिनिः ॥ * ॥ वल्मीकस्यर्षेः । वाल्मीकिः । यथा ।

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम्^७ ॥ * ॥
 तण्विन्दोर्मुनेः । तार्णविन्दविः ॥ * ॥ शूरस्य यदुविशेषस्य । शौरिः
 ॥ * ॥ ध्रुवकायाः । ध्रौवकिर्नृपः ॥ * ॥ उद्दालकस्यर्षेः । औद्दालकिः ॥ * ॥
 अष्टानाम् । आष्टिः ॥ * ॥ अरुणस्यर्षेः । आरुणिः ॥ २०४ ॥

शर्मा देवाग्निमद्रेन्द्राद्^८ उपविन्दुमुधावतौ ।

अजधेनुर्बलाका स्यादुपबाहुयुधिष्ठिरौ^९ ॥ २०५ ॥

१ Hem. has both उदञ्च and उदञ्चु;
 Bō., Kāṣ. V. उदञ्चु.

२ Thus also Yajñ., Hem.; सत्वक
 (सालकि) Bō.; सत्वक ed. Kāṣ. V. (om.
 MS.).—सात्यकिः । वृष्णिवंशः Yajñ.

३ ? Thus B. C.; चैमधृत्विनः । चैम-
 धृत्विः F.; चैमधृत्विनः । चैमधृत्विनः
 चैवथ । D.—Cf. *gahādi* (sl. 320)
 where MSS. चैमधृत्विन् or °वृत्तिन्;
 and *raivatikādi* (sl. 356), where चैम-
 वृत्तिः.—Bō., Kāṣ. V. चैमवृत्तिन् (MS.
 a. °वृत्ति); Yajñ. चैमवृत्ति; Hem. चै-
 मधृत्विन् (var. l. MS. धृत्विन).

४ निचाकोर्नैचाकविः B.; cf. last p.
 n. ३.—निचाकु Hem., निवाकु others.

५ ? लहगेत्यन्यः F.—लगहा Hem.;
 the others have neither; for लहका cf.
yadādi, sl. 62.

६ संवेशिन् Hem., om. others.

७ Raghuv. 15, 69.

८ शर्मादेवाग्निमद्रेन्द्राद् E.; शर्मदे-
 वाग्निमद्रेन्द्राद् F.; °महिन्द्राद् B. C.

९ °धेनु बला° B. C. E.; D. om.
 from शर्मा° to स्याद्; A. om. text and
 comment.

दैवशर्मिः । आग्निशर्मिः । माद्रशर्मिः^१ । ऐन्द्रशर्मिः ॥ * ॥ औप-
विन्दविः ॥ * ॥ सौधावतिः । स्वधावदित्यन्यः^२ ॥ * ॥ आजघेनविः ।
शकटाङ्गजस्वजादिभ्यो घेनोर्जाङ्गणादेति सूत्रद्वयमाह^३ ॥ * ॥ बा-
लाकिः ॥ * ॥ औपवाहविः ॥ एतच्छेषः ॥ * ॥ यौधिष्ठिरिः ॥ २०५ ॥

उत्तानपादकश्यपविदाः सुमित्राथ नगरतो मदीं ।

माषशराविच्छगलावटाकुभगलाशिवाकवो गलडा ४ ॥ २०६ ॥

उत्तानपादस्वर्षेः । औत्तानपादिः । ध्रुवः ।

औत्तानपाद भद्रं ते तपसा परितोषितः ॥

इत्यपि दृश्यते^४ ॥ * ॥ कश्यपस्वर्षेः । काश्यपिः^५ । गरुडाग्रजः ॥ काश्यप
इत्यन्ये ॥ * ॥ विदस्वर्षेः । वैदिः ॥ * ॥ शोभनानि मित्राणि यस्याः ।
सुमित्रा । तस्याः सौमित्रिः । लक्षणः । यथा ।

सौमित्रिणा तदनु संसृजसे मुहूर्तम्^७ ॥ * ॥

नगरमर्दिनः । नागरमर्दिनृपः ॥ * ॥ माषशराविण् चषेः । माषश-
राविः^८ ॥ * ॥ कृगलायाः । क्रागलिर्चषिः ॥ * ॥ वटाकोर्चषेः । वाटा-

१ माद्रशर्मिः F.; महिद्रशर्मिः B.
C.—Hem. has मद्रशर्मन्; the others
भद्रशर्मन् (cf. Burnell, Vamśabr. p. 11).

२ ? Thus B. C.; सूधावदित्यन्यः F.;
om. D.—Bö. has सुधावत् (var. l. सुधा-
वत); Hem. सुधावन् and स्वधावन्;
Kâś. V. only var. l. सुधावन्; om. Yajñ.

३ आज्ञादिभ्यो घेनोर्जा० C.; D. om.
from शकटाङ्गज०.

४ माषसरावि० MSS.; चटाकु B.
D.; सिवाकवो गलडा D.; लगडा C.;
A. om. text and comment.

५ D. om. from औत्तानपाद.

६ कश्यपस्व० C.; कश्य चषेः B.;
काश्यपिः B. D.—Om. by other works.

७ पदा सौ संसृजते० D.; संसृजे०
F.; ? cf. Ragh. 13, 73 संसृजे स चैनं.

८ माषशिराविण् (शिरि०?) ० मा-
षसराविः B.; माषसरावीण् माष-
सारविः D.; माषशराविः C.—Bö.,
MS. Kâś. V. have माष । शराविन्;
ed. Kâś. V. शराविन् (var. l. माष);
Yajñ. माष । शराविन्; Hem. माषशि-
रोविन् (शिराविन्).

कविः^१ । वाटाकुरित्यन्ये^२ ॥ * ॥ भगलाया अपत्यम् । भागलिर्हृषिः
॥ * ॥ शिवाकोर्हृषेः । शैवाकविः ॥ * ॥ गलडायाः । गलडिः^३ ॥ २०६ ॥

उत्वे षाडिः षषो भूयःसंभूयोऽम्भोऽमितौजसाम् ।

सलोप उदकस्योदः कृताकारः शलङ्कु च ४ ॥ २०७ ॥

षष्णाम् । षाडिः ॥ * ॥ भूयसः संभूयसोऽम्भसोऽमितौजस उद-
कस्य शलङ्कोश्च ऋषेः । भौयिः । सांभूयिः । आम्भिः । आमितौजिः ।
औदिः । शालङ्किः ॥ भूयःशब्दो भोजमतेन । केचिदत्रोदकभूयस्-
संभूयसिति सामान्येन पठन्ति । तन्मत औदकिः । भौयसिः । सांभूय-
सिरिति भवति ॥ अत्र गोचादिभूता अगोचादिभूताश्च प्रत्येतव्याः
साधारण्येनोपादानात् ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन नृनामन्अमित्राप्रभृतयो द्रष्टव्याः^४
॥ २०७ ॥ इति वाक्कादिः ॥

व्यासः सुधातृवरुटौ^६ निषादचण्डालविश्वयुक्तौ च ।

व्यासादीनामकञ्चेत्यनेन व्यासादेः शब्दगणादिञ् भवति । तत्संनि-
योगे चाकञ्जादेशः^७ ॥ * ॥ व्यासस्यापत्यम् । वैयासकिः ॥ * ॥ एवं सौ-
धातकिः ॥ * ॥ वारुटकिः^८ ॥ * ॥ नैषादकिः^९ ॥ * ॥ चाण्डालकिः ॥ * ॥

१ ऋषेष्वाटाकविः B. D.; वटाको-
र्वाटाकविः ऋषिः F.

२ Thus C.; चाटाकुरित्यन्ये B. F.;
om. D.—Hem. has चटाकु & चाटाकु;
Bö., Kās. V. वटाकु; om. Yajñ.

३ गडलायाः गडलिः D.; not in the
other works.

४ A. om. text and comment.

५ नृनामन्^० C.; D. om. from भो-
जमतेन.

६ ? Thus B. C. F. (Hem.); वरुट-
नि^० E.; वरुटौ निखाद^० D.; cf. n. ८.
—A. om. text and comment.

७ तत्संनियोगे वा^० C.; ययोगेन क-
जा^० D.; वाकजा^० F.

८ ? Thus B. C. F. and Hem.; वा-
रुडकिः D., Pāp. iv. 1, 97, Mbh.; Kās.
V. ed. (MS. a. वरुड, वारुडकि). Cf. §1.
348, where D. also वरुट, E. वरुट.

९ नैखादकिः D.

वैम्बकिः ॥ * ॥ व्याससुधाचोरणोऽपवादः^१ । कारुलक्षणखेच्च विधेयः
शेषाणामिजस्येव^२ ॥ केचिदत्र व्याघ्रकर्मारग्निशर्मणोऽपि पठन्ति ।
वैयाघ्रकिः । कार्मारकिः^३ । आग्निशर्मकिः । यथा ।

यदन्न वैयासकिवैम्बकी वा^४ सौधातकिं चेह परिस्यूयन्ति ।

चाण्डालकिर्वाहकस्य^५ नैषादकस्य तद्वहुरितानि मा वः ॥

इति व्यासादिः ॥

कुरुशूर्पणायवृहतीकाराः^६ कारो वडभ्याश्च^७ ॥ २०८ ॥

कुर्वादिभ्य इत्यनेन कुर्वादेः शब्दगणाङ् पप्रत्ययो भवति ॥ * ॥
कुरोर्ब्राह्मणस्यापत्यम् । कौरव्यः । यथा ।

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम् ॥

तिकादित्वात्किञ्चपि^८ । कौरवायणिः ॥ उत्सादेश्चान्नित्यञ् पुनरा-
भ्या^९ बाधितोऽपत्ये न भवति ॥ कौरव्यशब्दस्य चन्त्रियवचनस्य तिका-
दिपाठात् । कौरव्यायणिः ॥ * ॥ शूर्पणायो^{१०} मुनिः ॥ * ॥ बार्हती-
कार्यः ॥ * ॥ वाडभीकार्यः^{११} ॥ २०८ ॥

१ ऊणोपवादः B.; उणोपवादः C.

२ °लक्षणखेच्च शेषस्यास्येवा । D.;
लक्षणखेच्च वि० F.; लक्षणखेत्वं—(la-
cuna to सन्धिलेखी in śl. 213) C.

३ कर्मारकिः F.; D. om. from के-
चिदत्र.

४ वैयासकिः चैव कीवा B.; वैया-
सकिरेव कीवा D.

५ वारुडकस्य D., cf. last page n. ८.

६ °सूर्पणाय० D. (Hem.); सूर्पणाय
B.; सूर्पणाय F.

७ वडव्याश्च B.; A. C. om. text and
comment.

८ °पिञ्चपि B. D.; s. कुरु and कौ-
रव्य in *tikādi*, śl. 229-30.

९ उत्सादेश्चान्नित्यताभ्यां D.; cf. P.
iv. 1, 86; *utsādi*, śl. 254.

१० सौर्पणायो० B.; सौपणायो F.;
कौरव्याणि—°र्पणायो D.

११ वाडभीकार्यः B. F.; वाडभी-
कार्यः F.—Hem. has वलभीकार; the
others as above.

ज्ञेया वायथकारगर्गरमुराः^१ कैशोरिचप्पट्टकौ

सत्यंकारचफट्टकौ^२ च हृदिकः कापिञ्जलादिः कविः ।

दामोष्णीषिकुटार्द्रवृक्षविमतिश्यापुत्रहन्त्रेरकाम्^३

तस्या शुभ्रशकन्धुशङ्कुपितृमच्छाकीनपिण्डीपुराः^४ ॥ २०९ ॥

वाचः । वाच्यः ॥ * ॥ रथकारस्य । राथकार्यः ॥ चैवर्णिकेभ्यः
किञ्चिन्न्यूना रथकारजातिः^५ । तद्वचनोऽयं गृह्यते । यस्तु कारवाची
तस्मादित्रपि^६ ॥ * ॥ गर्गरस्य । गर्गर्यः ॥ * ॥ मुरस्य राज्ञः । मौर्यः^७
॥ * ॥ किशोरस्यापत्यं कैशोरिः । तस्यापत्यं युवा । कैशोर्यः ॥ भोजस्तु
किशोरस्य कैशोर्यो राजेत्याह ॥ * ॥ चप्पट्टकस्य^८ । चाप्पट्टक्यः^८
॥ * ॥ सत्यंकारस्य । सात्यंकार्यः ॥ * ॥ चफट्टकस्य नृपस्य । चाफट्टक्यः^९
॥ * ॥ हार्दिक्यः । मुञ्च हार्दिक्य शङ्काम् ॥ वृष्णलक्षणेऽपि ॥ * ॥
कापिञ्जलादेरपत्यं गुर्वायत्तम्^{१०} । कापिञ्जलाद्यः । वेदल्लवृषिः ॥ * ॥
काव्यः । शुक्रः ॥ * ॥ दामोष्णीषेरपत्यं^{११} युवा । दामोष्णीष्यो मुनिः
॥ * ॥ कुटस्य । कौव्यः ॥ * ॥ आर्द्रवृक्षस्य । आर्द्रवृक्ष्यो मुनिः ॥ * ॥
विमतेः । वैमत्यः ॥ मतिरित्यन्यः । मतिमदित्यन्यः^{१२} ॥ * ॥ श्यापुत्र्यः ।

१ °गार्गर° E.; °भुरा: D.; सुरा: F.

२ कैशोरिचाफट्टकौ° चयट्टकौ E.

३ °कुट्टा° B.; कुटार्द्रवृक्ष° E.; कु-
टार्द्रावृक्ष° D.

४ A. C. om. text and comment.

५ Kās. V. iv. 1, 151.

६ तस्मादित्रपि अत्र F.; D. om. अपि.

—Cf. P. iv. 1, 153.

७ मुरस्य° सौर्यः F.; मुरस्य रा-
मौर्यः D.

८ चप्पट्टक्यः B.; not in other works.

९ चपट्टस्य° चापट्टक्यः D.—चफट्टक
Hem.; om. others.

१० गुञ्जपित्तं D.; गुर्वन्तेयन्तं B.—Yajñ.
reads कपिञ्जलादिन्; Bō., Hem., Kās.

V. कापिञ्जलादि.

११ Yajñ. has दामोष्णीषिन्; Bō.,
Hem., Kās. V. as above.

१२ D. om. from मतिरित्यन्यः.—Kās.
V. मति ed.; विमति MS. a.; विमति
Yajñ.; विमति (var. l. मति) Bō.; मति
and विमति Hem.

श्यावपुत्र इति भोजः ॥ * ॥ हन्तुः । हाव्यः ॥ हन्त्रिय^१ इति वामनः ।
 हनस् तिप्रत्यये हन्तिरित्यन्यः^२ ॥ * ॥ एरकायाः । ऐरक्यः ॥ एडके-
 त्यन्यः^३ ॥ * ॥ तच्छः । ताच्छः^४ । पाठसामर्थ्यात्कारुण्यमित्रं वा-
 धते । शिवादिपाठाच्च । ताच्छः^५ ॥ * ॥ शुभ्रस्य । शौभ्यो राजा । शु-
 भ्रादिवाङ्मण्यपि समानविषयत्वात् ॥ * ॥ शकन्धोः । शकन्धव्यः । शा-
 कंभूरित्यन्यः^६ ॥ * ॥ शाङ्क्यः । वज्रषु शाङ्क्याः । शाङ्क्या स्त्री ।
 गर्गादिपाठात्पौत्रादौ यञ् । शाङ्क्यः । वज्रषु स्तुक् । शङ्कवः । स्त्रियां
 शाङ्क्यायनी^७ ॥ * ॥ पितृमतः । पैतृमत्यः ॥ पितृमन्तुरित्यन्यः । तन्मते
 पैतृमन्तव्यः^८ ॥ * ॥ शाकिनः । शाक्यः ॥ * ॥ इनस्य । ऐन्यः ॥ * ॥ पिण्ड्याः ।
 पैण्ड्यः ॥ * ॥ पुरस्य । पौर्यः ॥ २०७ ॥

शाकः शलाकागणकारदभ्राः^९

पीलाभवैवाकविभर्तृमूढाः^{१०} ॥

शालीनकर्त्रेजनिनितान्तवृक्षा-^{११}

ऽजमारकश्यावरणाश्च वेनः^{१२} ॥ २१० ॥

शाकं शाकमिति य आह स शाकः । तस्य शाक्यः ॥ * ॥ शला-

१ ? हन्त्रिय D.—हन्त, हन्ति, हन्तु Hem.;
 हर्तृ Kās. V. ed. MS.; Bō., Yajñ. (? cf.
 P. vii. 4, 27).

२ हनस्त्रिप्र० B.; °हन्तिरि० D.

३ एरका Bō., Yajñ.; एरक Kās. V.;
 एडका Hem.

४ ताच्छः F. (thus also wrongly ed.
 Kās. V. iv. 1, 153).

५ Cf. §. 213.

६ शाकंभूरि० F.; om. D.—Hem. has
 शकंभु and शाकंभू; the others शकन्धु.

७ Cf. §. 247; 60.

८ D. om. from पितृमन्तुर.—Hem.
 has both forms; the others पितृमत
 only.

९ पैलावैवाक० E.; पीलावै० D.;
 पैलाभ० B.; पैलाभ० F.

१० °दूर्भा E.; cf. next page, n. २.

११ कर्त्रेज्यनिनितान्तवृक्षा E.; कर्त्रेक-
 नि० D.

१२ श्यावरणेश्ववेनाः B. F.; वेणः D.;
 A. C. om. text and comment.

कायाः । शालाक्यः ॥ * ॥ गणकारस्य । गणकार्यः ॥ गणकारिरि-
त्यन्यः^१ ॥ * ॥ दास्यो नृपः । दर्भ इति वामनः^२ ॥ * ॥ पीलायाः^३ ॥
पैल्यः ॥ * ॥ आस्यः ॥ * ॥ विवाकोरपत्यं वैवाकविः । तस्यापत्यं युवा ।
वैवाक्यः ॥ वैवाभवरित्यन्यः^४ ॥ * ॥ भार्यः ॥ * ॥ मौल्यः ॥ * ॥ शा-
लीन्यः ॥ * ॥ कार्यः ॥ * ॥ ऐज्यः^५ ॥ * ॥ नैतान्तदृज्यः ॥ * ॥ अज-
मारक्यः । अजमार इत्यन्यः^६ ॥ * ॥ श्यावरय्यः^७ ॥ * ॥ वैन्यः^८ ॥
एते राजानः ॥ वामनादयस्तु च्छन्दसि वैन्यो भाषायां तु वैनिरि-
त्याजः^९ ॥ २१० ॥

वानुजिः कर्णकारश्च केशिनीपथिकारिणी ।

श्याप्रथो^{१०} वान्तवृक्षश्च श्यावनायश्च मङ्गुषः^{११} ॥ २११ ॥

वनोर्जातः^{१२} । वनुजः । तस्यापत्यं वानुजिः । तस्यापत्यं युवा ।
वानुज्यः ॥ वातकिरिति^{१३} भोजः ॥ * ॥ कर्णकार्यः । कर्णकारिरि-
त्यन्यः^{१४} । राजा ॥ * ॥ केशिन्याः । केशिन्यः ॥ अन्तपाठसामर्थ्यादेव
स्त्रीत्वानिदृष्टिः । स्त्रीत्वनिदृष्टौ हि नोऽनङ्गो व्ये शित्यणादावित्यनेन

१ गणकारि Bō., Kāś. V. ed. (MS. a. °कार); गणकारिन् Yajñ.; गण-
कारि Hem.

२ दर्भ Kāś. V., Bō.; दभ Yajñ.; दभ
orig. MS. Hem., corr. दर्भ.

३ ? पीलायाः F.; पेलायाः B.; cf.
sl. 169 (where पीलायाः पैलः).

४ ? नैवाभवरित्यन्यः D.—Hem. has
only वैराजकि; the others neither.

५ ऐज्यः D.—एजि Bō., Yajñ.; om.
Hem., K. V.

६ आजामार D. F.—Kāś. V. ed.,

Hem. have अजमारक, MS. a. and Bō.,
अजमार; Yajñ. अजमार.

७ B. F. add ऐह्यः.

८ वैल्यः D.

९ वैल्यो वैनिरि° D.

१० ? श्याप्रथो E.; श्याप्रथो B.

११ वानुवृक्ष° मङ्गुषः D.; श्यावना-
यश्च° F.; A. C. om. text and comment.

१२ वनौ जातो F.

१३ वातकि Bō., Yajñ.; धानुजि MS.
Hem.; om. Kāś. V.; °श्रीभोजः D.

१४ Om. D.—कर्णकार Hem.; not
given by the others.

न लोपः^१ स्यात् ॥ * ॥ पाथिकार्यः । पथिकार^२ इति भोजः ॥ * ॥
 श्वाप्रथः । श्वाप्रथ^३ इति कश्चित् ॥ * ॥ वान्तवृत्त्यः ॥ * ॥ श्वावनायः^४
 ॥ * ॥ माङ्गूष्यो राजा । मङ्गूष^५ इत्यन्यः ॥ * ॥ कविमतिपीलाशला-
 कैरकाकेशिनीप्रभृतीनां ढणि^६ प्राप्ते । हृदिकाहृषिलक्षणे ऽणि^७ ।
 अन्येषां त्रिजि प्राप्ते ण्यविधिः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन । अविमारकषडाकैन्द्रजालिकूटप्रभृ-
 तयो^८ द्रष्टव्याः ॥ २११ ॥ इति कुर्वादिः ॥

शिवः प्रोष्ठश्चण्डो जटिलकवतरणौ बधिरकः^९

पिटाकस्तृष्णाकः पिटकपरिलौ प्रोष्ठिकमुनी^{१०} ।

ककुत्स्थः खञ्जारस्तृणमसुरकर्णौ जलहृदो

विरूपाक्षः पिष्टः कहयवडबाभूमिककुभाः^{११} ॥ २१२ ॥

शिवाद्यृषिदृष्टिर्कुर्वन्मकादित्यनेनापत्यमात्रेऽणु भवति ॥ * ॥ शि-
 वस्यापत्यम् । शैवः ॥ * ॥ एवं प्रोष्ठः ॥ * ॥ चाण्डः ॥ * ॥ जाटिलकः ।

१ नोनहोभेशित्यणा^० F.; नोनहो-
 भ्येशि^० B.; नोनहोभेशित्यणादावि-
 त्यनेन लोपः D.; cf. P. vi. 4, 144-5;
 167 ff.; see same sūtra under śl. 257.

२ Thus Bō., Yajñ.; पथिकारिन्
 ed. Kāś. V.; Hem. has both words.

३ ? श्वाप्रथ B.; श्वाप्रत्यय D.; शाप्रथ
 F.—Hem. has श्वाप्रथ, श्वावप्रथ and
 श्वाषत्र (besides श्वापुत्र, cf. śl. 209);
 not in the other works.

४ वीतवृत्त्यः^० D.; श्वावनायः B. F.

५ माङ्गूष F.—Hem. orig. मङ्गूष, corr.
 मङ्गूष; the others मङ्गूष (Kāś. V. MS.
 a. मङ्गूष).

६ कविमति^० ठणि D.; टणि F.

७ D. om. fr. हृदिका; °हृदि प्राप्ते D.

८ ? अविमारषडा^० B.; अविमारक-
 षडाकैन्द्रजालिकूट^० F.; अधिमाकर-
 षडाककूपभृतयो D.—Of these words
 Bō., Yajñ. only इन्द्रजाली; Kāś. V. ed.
 इन्द्रजालि (MS. a. °जाल); Hem. has
 अविमारक (cf. अजमारक śl. 210), ख-
 दाका and ऐन्द्रजालि.

९ शिवः प्राञ्चडो जटिलाक^० D.;

°प्रोष्ठश्चण्डो F.

१० °प्रोष्ठिकमुनी F.

११ ककुत्स्थः^० B. E.; A. C. om. text
 and comment.

जटिलिकेति भोजः^१ ॥ * ॥ वातण्डः ॥ * ॥ बाधिरकः । बधिरिकेति
भोजः^२ ॥ * ॥ पैटाकः ॥ * ॥ तार्चाकः ॥ * ॥ पैटकः ॥ * ॥ पारिलः ॥ * ॥
प्रौष्ठिकः ॥ * ॥ मौनः ॥ * ॥ ककुदि^३ तिष्ठति । ककुत्थः । तस्य का-
कुत्थः ॥ * ॥ खाञ्जारः । खञ्जेर इति भोजः^४ ॥ * ॥ तार्णः । नडा-
दिपाठात् तार्णायनः^५ ॥ * ॥ मासुरकर्णः^६ ॥ * ॥ जलहृद इव जल-
हृदः । तस्य जालहृदः । संस्मृते दिर्वचनाभावे संयोगपरोऽपि न
गुरुः । यथा । स्पृष्टं त्वजेत्यपह्नयः खलु कीर्तयन्ति^७ ॥ * ॥
वैरूपाक्षः ॥ * ॥ पैष्टः ॥ * ॥ काहयः । कह्य इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ वडवेव
वडवा । तस्या वाडवः । विदिद्युते वाडवजातवेदसः^९ ॥ * ॥ भौमः ।
मङ्गलः ॥ * ॥ काकुभः ॥ २१२ ॥

गङ्गाकुञ्चाकोकिलायस्कलह्या^{१०}

दुह्यः पर्णः कर्णमञ्जीरकौ च ।

रेखस्तस्या वर्तनाक्षः कहोडः

संधिलेखो भूरिजम्भोर्णनाभाः^{११} ॥ २१३ ॥

१ जटलिकः । जटलिकेति^० B.; ज-
टिलिकेति^० F.; श्रीभोजः D.—Bö., Yajñ.
have जटलिका; Kāś. V. ed. जटलिक
(MS. a. जटलिक); Hem. जटिल.

२ बाधिरिकः^० B.; बधिरिकेति^० F.;
बाधिरिकेति श्रीभोजः D.—Bö., Yajñ.
Kāś. V. ed. have बधिरिका (MS. a.
बधिरिक); Hem. बधिरक.

३ ककुदे B. D.

४ श्रीभोजः D.—The other works
have खञ्जार.

५ Cf. śl. 233.

६ Bö., Yajñ. मसुरकर्ण; Kāś. V. ed.
मसूरकर्ण; Hem. both. — Bö., Yajñ.,

K. V. have मयूरकर्ण besides (cf. *kh-
rikā* on śl. 216).

७ यथा । भवेत्यपह्नयः खलु की-
र्तयन्ति । D.

८ Thus B.; कह्य इत्यन्यः F.; om.
D. (A. C.).—Bö. has कहय and कह्य;
Yajñ. कहय and कुलूय (कुहय । इति
केचित्); Hem., Kāś. V. MS. a., ed. var.
lect. कह्य (cf. कह्य śl. 217).

९ The MSS. write वडवा, वाडव;
but cf. śl. 146 com.

१० गङ्गाकुञ्चा^० D. E.; कौकिला^० D.

११ वर्तनाक्षः B.; A. om. text and
comment; C. om. to संधिलेखो (see p.
251, note 2).

गाङ्गः । शुभ्रादिषु तिकादिषु च पाठात्^१ । गाङ्गेयः । गाङ्गा-
यनिः ॥ * ॥ क्रौञ्चः ॥ * ॥ कौकिलः । यथा ।

स कौकिलश्यामवनेन कूजत्क्रौञ्चेन सिप्रोपतटेन गच्छन्^२ ॥

यास्कः ॥ * ॥ लाह्यः ॥ * ॥ द्रौह्यः ॥ * ॥ पार्णः ॥ * ॥ कार्णः ॥ * ॥
माञ्जीरकः । मजिरक^३ इत्यन्यः ॥ * ॥ रैखः ॥ * ॥ ताक्ष्णः^४ । कुर्वा-
दित्वात् ताक्ष्णः ॥ * ॥ वार्तनाक्षः ॥ अन्यस्तु वर्तनश्चासौ चक्षश्च । वार्त-
नर्क्ष^५ इत्याह ॥ * ॥ काहोडः ॥ * ॥ सांधः ॥ * ॥ लैखः ॥ * ॥ भौरः
॥ * ॥ जाम्भः । जम्ब इत्यन्ये^६ ॥ * ॥ और्णनाभः ॥ २१३ ॥

दाण्डो रोधः कोहितेलासपत्न्य^७

आर्यश्चेतापर्विकागोपिकाः^८ स्युः ।

खञ्जालश्चालेखनो ब्रह्मगुप्तश्च

चायःस्थूणः^९ स्यान्ब्रह्मभागे विपाद् च^{१०} ॥ २१४ ॥

दाण्डः ॥ * ॥ रौधः ॥ * ॥ कौहितः ॥ * ॥ ऐलः ॥ * ॥ सापन्नः ॥ * ॥

१ Cf. sl. 219, 229.

२ कूजत्क्रौञ्चो B.; °कूजः क्रौञ्चो C.; °श्यामवनेनत्तजक्रौञ्चेन सिप्रोपतटेन गच्छत् D.

३ मंजीरक C.; मजिरक D.; मंजीरक F.—Bö., Yajñ. have मञ्जीरक and मजिरक [मंजीरक (मांजीरक) इत्यन्ये Yajñ.]; Hem. मंजिरक; Kāś. V. ed. मञ्जीरक, MS. a. मजिरक.

४ ताक्षः B. C. F.; ताक्षुः D.; cf. P. iv. 1, 153 vārtt.; vi. 4, 135.—कुर्वादि cf. page 253, line 3.

५ वार्तनश्चासौ D. F.; वार्त्तनाक्ष

D.—Hem. has वर्तन । चक्ष । वर्तनर्क्ष; the other works वर्तनाक्ष; Yajñ. also: वर्तनश्चासौ चक्षश्च वर्तनर्क्षस्तस्य वार्त्तनर्क्ष इति कश्चित्.

६ D. om. fr. जम्ब.—Hem. has जंब; the others जम्ब (Kāś. V. ed. var. I. भण्ड).

७ कोहितेलासपत्न्य B. F.; °पत्न्य-आर्यश्चेता° C.

८ आर्यश्चेता° C. D., cf. next page, n. १; °पार्षिका° E., cf. next page, n. २.

९ °लेखनब्रह्मगुप्तावायः° B. C. E. F. १० °नभोगो° D.; विपक्ष C.—A. om. text and comm.

आर्यश्चेतः^१ ॥ * ॥ पार्षिकः^२ ॥ * ॥ गौपिकः ॥ * ॥ खाञ्जालः ॥ * ॥
 आलेखनः^३ ॥ सुलेखन इति भोजः ॥ * ॥ ब्राह्मगुप्तः । वामनस्य
 नास्य पाठमङ्गीकुरुते^४ ॥ * ॥ आचःस्थूणः ॥ * ॥ नाभागः । नाभाक^५
 इत्यन्यः ॥ * ॥ वैपाशः । कुञ्जादिपाठाद् वैपाशाचन्यः^६ ॥ २१४ ॥

भलन्दनानभिमानतृणकर्णकलापिनः ।

जरत्कारुः^७ सुपिष्टश्च कुठारश्च खटूरकः^८ ॥ २१५ ॥

भालन्दनः । भलन्द इत्यन्यः^९ । कलन्दन इति भोजः^{१०} ॥ * ॥
 आनभिमानः ॥ * ॥ तार्णकर्णः ॥ * ॥ कालापः ॥ * ॥ जारत्कारवः ॥
 जरत्कारुशब्दादत एव ज्ञापकात् स्त्रियामूङ् । यस्य मुनिवचनस्तत्प-
 तीवचनस्य जरत्कारुशब्दस्तस्मादौत्सर्गिकोऽण्^{११} ॥ * ॥ सौपिष्टः ॥ * ॥
 कौठारः^{१२} । कुथामिचर्ति कुथार इत्यन्यः ॥ * ॥ खाटूरकः^{१३} ॥ २१५ ॥

विश्ववणरवणखञ्जनकुपिञ्जलपृथोत्क्षिपापुरोहितिकाः^{१४} ॥

कुरुपाण्डुहस्तिपादा वृष्णिकखर्जूरकर्णौ^{१५} च ॥ २१६ ॥

१ Bō. has आर्यश्चेत (var. l. आर्य-
 श्वेत); Yajñ., Hem., Kās. V. आर्यश्चेत.

२ Bō. has पार्षिकाः; Yajñ. पार्षिकः
 and पयिका (!); om. Kās. V., Hem.; cf.
 परिषक §l. 217.

३ Bō., Kās. V., Hem. read आलेखन;
 Yajñ. अलेखनस्य आलेखनः.

४ Not in Bō., Yajñ., Hem. either.

५ नभाक Bō., Hem., Kās. V. नाभा-
 कस्य नाभाकः । नाभाग इत्यन्ये Yajñ.

६ Cf. §l. 245.

७ जरत्कारु Bō., Y., K. V.; °रु Hem.

८ Thus also Bō., Yajñ., Hem.; खटू-
 रक F.; खडूरक Kās. V. ed., खडूरक
 MS. a.; cf. खटूर §l. 220.—A. om. text
 and comment.

९ भालंद इत्यन्यः C. F.

१० भलंदन इति श्रीभोजः D.—Hem.
 has भलंद & भलंदन; the others only
 भलन्दन (MS. a. Kās. V. कवंधन । ह-
 लंदन).

११ जरत्कारुशब्द° D.; cf. note ७,
 and M. Bhār. I, 1056.

१२ कौठारः B.; कैवारः D.; कौवरः
 C.—Hem. has कुथार, the others कुठार.

१३ खाटूरकः F.; खाटूडूरकः D.;
 cf. note ८.

१४ पृथोत्क्षिपा° B. D. E.; पुरोहित-
 काः C.

१५ °खर्जूरकर्णौ (against the metre)
 E. (& Bō.); A. om. text and comment.

वैश्रवणः ॥ रावणः ।

रावणावयहक्लान्तमिति वागमृतेन सः^१ ॥

विश्रवसोऽपत्यं वाक्यमेव । विश्रवणरवणाभ्यां तु नित्यं वृत्तिविषयाभ्यां प्रत्ययः^२ । अन्ये तु एषश्च विश्रवसो विश्रलोपश्च^३ वेत्यनेन सूत्रेण वैश्रवणरावणशब्दौ साधयन्ति ॥ * ॥ खाञ्जनः ॥ * ॥ कौपिञ्जलः ॥ * ॥ पार्थः ।

पार्थाननं वल्लिकणावदाता दीप्तिः स्फुरत्यग्नमिवाभिपेदे^४ ॥

औत्थिपः^५ ॥ * ॥ पौरोहितिकः । रोहितिकेति भोजः^६ ॥ * ॥ कौरवः ॥ कुर्वदिपाठाङ् एः । कौरव्यः ॥ क्षत्रियवचनात्तु कुरूकोसलेत्यादिना एः^७ । तस्य वज्रषु लुक् । कुरवः ॥ * ॥ पाण्डवः । पाण्डवा यस्य दासाः ॥ शुभ्रादिपाठात् पाण्डवेयः ॥ अत्र कुरवो जनपदस्तस्य राजा पाण्डुः^८ । यस्तु राष्ट्राख्यस्ततः पाण्डोर्द्यणि^९ । पाण्डुः । वज्रषु लुक्^{१०} । पाण्डवः ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ।

इति तु चिन्त्यम्^{११} ॥ * ॥ हस्तिपादस्य । हास्तिपदः । अत एव गणपाठात्पादस्याणि पद्मावः ॥

कौपिञ्जलः पिञ्जलवाजिनां तं तं हस्तिना हास्तिपदः प्रपेदे^{१२} ।

स ब्राह्मगुप्तो भुजवीर्यगुप्तं रथेन कौण्डोपरथोऽन्वयासीत्^{१३} ॥

१ Raghuv. 10, 49.

२ ऽपत्यं वाक्यमेव भुनित्वं वृ-विष D.; वृत्तिः विषं B.

३ विसूलुक् च F.; त्रिविसलोपश्च D.

४ Kirāt. 3, 25.

५ उत्थिपा Kās. V. ed.; उत्थेप MS. a., Bō.; उत्थिप Yajñ.; ? उन्नया Hem.

६ श्रीभोजः D.—रोहितिक Kās. V. ed. (MS. a. रोहितका); पुरोहितिका and सुरोहितिका (besides सुरोहिक्का) Bō., Yajñ.; om. Hem.

७ कौशलेत्यां C.; कौशले D.; cf. Pāṇ. iv. 1, 171-2.

८ D. om. from शुभ्रादि.

९ पाण्डोर्द्यणि D.—Cf. P. iv. 1, 168 vārtt.; Kās. V. iv. 1, 171.

१० शुका D.; लुक् C.

११ C. om. चिन्त्यं; D. om. from तस्यामेव.—Ragh. iv. 49.

१२ B. D. om. कौपिञ्जलः; कौपिञलवाजिं हास्तिनां C.

१३ गुप्तो रथेन F.; गुप्तरथेन कौण्डो D.; कौण्डोपरथावयासीत् C.

वृष्णिरेव वृष्णिकः । तस्य वार्षिकः ॥ * ॥ खार्जूरकर्णः १ ।

खार्जूरकर्णेन धृतातपत्रो मायूरकर्णोद्धतचामरौघः २ ।

सापन्नयुग्मानुगतोऽध्ययोध्यं स रावणारातिरिवावभासे ३ ॥ २१६ ॥

उरलः कहूषकोहडहेहयगोपालिकाश्च गोफिलकः ४ ।

परिषककुण्डोपरथौ त्रिविणादेशे ५ सति त्रिवेणी च ॥ २१७ ॥

औरलः ॥ * ॥ काहूषः ॥ * ॥ कौहडः ६ ।

तमन्वयुः खाञ्जनमाञ्जरीकसौपिष्टसौलेखनतार्णपार्णाः ७ ।

काहोडजालहृदवार्तनाचचैरहृदप्रौष्ठिकतार्णकर्णाः ८ ॥

हैहयः ॥ * ॥ गौपालिकः ॥ * ॥

काहूषपैष्टौरलयास्कलाह्वद्रौ ह्यानभिन्नानकभौरभौनाः ९ ।

तार्चाकगौपालिकगौपिकार्थश्चेतादयस्तं परितः प्रसस्युः १० ॥

गौफिलकः ११ ॥ * ॥ पारिषकः १२ ॥ * ॥ कौण्डोपरथः ॥ * ॥ त्रिवेणी

नदी तस्याः । त्रिवेणः १३ ॥ * ॥ २१७ ॥

१ खार्जूरकर्णः । D.; cf. p. 258, n. 15.

२ मायूरकर्णाद्धतवाप्ररौघः D.; सा-
दारकर्णोद्धृतं F.—On मायूरकर्ण (मसु-
रकर्ण) cf. p. 256, n. 6.—The *kūrils*
do not always tally with Vardh.'s text.

३ 'युग्मानुगतो' B. C.; वभासे
D.; 'वभाषि' C.; 'वभासे' B.

४ 'कोहनहेहय' E.; कोडडहेहय
B.; कहोडहिहय D.; गोफिलकः F.

५ त्रिविणादेशे B. D. E. F.; त्रिवि-
ष्णादेशे C.; A. om. text and comment.

६ काहोडः D. [cf. sl. 213; Yajñ. has
कोहडस्य कौहोडः (!) । कौहोडस्य का-
होडः].

७ 'स तत्वयुः खंजनं पार्णः' B. C.;
सौपिष्टं D.; 'तार्णकर्षाः' F.

८ कौहोडजालहृदं चैरहृदं C.;
प्रौष्ठिकं B. C. F.

९ 'सौरभौनाः' F.; 'कारोभौनाः'
C.; 'कारोरभौनाः' B.

१० तार्चाकः गौपालिकः । गौविलं
पदितः प्रतस्युः D.

११ Om. MSS.—Kās. V. ed. has गो-
फिलक (var. l. गोभिलक); गोफिल
& गोहिल Hem.; om. Bō., Yajñ.

१२ परिषक Hem.; K. V. ed., MSS.;
om. Bō., Yajñ.; cf. पर्विका p. 258, n. 2.

१३ त्रिवेणः B. C.; त्रिवेणः F.; त्रिवेणः
D.; cf. n. ५.

उत्कारुक्षीरहृदौ^१ सुरोहिकाकपिलिकर्षिषेणाः स्युः ।

औत्कारवः । उत्कारुशब्दस्यात एव पाठादृङ् भवति^२ ॥ * ॥ चैरद्वदः
॥ * ॥ सुष्टु रोहति । सुरोहिका । तस्याः सौरोहिकः ॥ * ॥ कापिलिकः
॥ * ॥ आर्क्षिषेणः । सेनान्त्यवाधनार्थो^३ ऽस्य पाठः ॥ * ॥ केषांचिद् अत
इति प्राप्ते^४ केषांचिद् ह्यच इतो ढणि च^५ प्राप्ते पाठः ॥

एते शिवादयो ऽण्प्रत्ययान्ता ऋषिवाचकाः काकुत्स्यादयस्तु रा-
जवाचकाः प्रतीता एव । क्रीञ्चादीनां तथो व्याख्यात एव ॥ * ॥
आकृतिगणो ऽयम् । तेन सिलिन्दप्रभृतयो^६ द्रष्टव्याः ॥ * ॥ इति
शिवादिः ॥

शुभ्रशलाकाशुकविशदेवतरा गन्धपिङ्गलाशकुनी^७ ॥ २१८ ॥

ह्यच^८ शुभ्राभ्यश्च ढणित्यनेन^९ शुभ्रादेर्गणाङ्गुण भवति ॥ * ॥ शुभ्र-
स्यापत्यम् । शौभ्रेयः ॥ * ॥ शालाकेयः ॥ * ॥ शौकेयः ॥ * ॥ वैशेयः
॥ * ॥ दैवतरेयः ॥ * ॥ गान्धपिङ्गलेयः । नदीनान्ध्रणि^{१०} ॥ * ॥ शाकु-
नेयः ॥ २१८ ॥

१ उत्कार° E.; उत्कार° F.; A. om. text and comm.

२ उत्कारु° पाठाद्भवति C.; ऊङ्ग-
वति B. C.

३ सेनांगबाध° C.; सेनांतरभावाध°
B.; सेनांतरज्यवा° F.; सेनीत्तण्-
वाध° D.; cf. Pāṇ. iv. 1, 152.

४ इति प्राप्ते B. C.; दञि प्राप्ते D.

५ केषांचित्तघड इतो° F.; केषां-
चिद्विद्भृतो ढणि च D.; घड इतो°
B.; इतो णि च C.; cf. P. iv. 1, 122
(f. inst. भूरि, संधि §1. 213).

६ शिलिन्दप्रभृतयो D. — Hem. has
शिलिन्द; Yajñ. आकृतिगणो ऽयम् ।
तेन° सिंदलस्य सैंदल इत्यादि द्रष्टव्यम्.

७ विशादेवतरा° C.; A. om. text
and comment.

८ ष्यञ्शुभ्रा° B. C. F.; इव्योञ्चु-
आदिश्च इणित्यनेन D.; cf. Pāṇ. iv. 1,
121-3.

९ Cf. Pāṇ. iv. 1, 113. — Kāś. V. ed.
has शुद्धपिङ्गला, MS. α. गडुपिङ्गला;
the others as above.

कर्षो विष्टपुरः शकंधिविधवाशालूकगोधाक्षिका^१

लेखाभूविकसाजवस्तिशकलाशोकाश्वबीजाश्मनः^२।

गङ्गा पाण्डवभारताजिरदिशः^३ श्रुक्रोमविमेतरा-

ऽणीवालीढमुदन्तभाणशतलाः कर्पूरकटू तुदः^४ ॥ २१९॥

कार्षेयः ॥ * ॥ वैष्टपुरेयः । विष्टपर इत्यन्यः^५ ॥ * ॥ शाकंधेयः ॥ * ॥
वैधवेयः । क्षुद्राभ्यो वा ऐर इति^६ पक्षे ऐरप्रत्ययवाधनार्थः ॥ * ॥ शा-
लूकेयः^७ ॥ * ॥ गौधेयः ॥ गोधाया द्रुगपि^८ । गौधेरः ॥ आरगुदीचा-
मित्यारगपि^९ । गौधारः ॥ अर्थव्यवस्था तु लोकतः^{१०} । तेन योऽहिना
गोधायां जन्यते स गौधेरो गौधारश्च^{११} भवति । वामनस्तु द्वयमपि न
मन्यते । कारणं न विद्वः ॥ * ॥ आम्बिकेयः । मानुषीनाम्यणि^{१२} ॥ * ॥
लेखाभ्रेयः^{१३} ॥ * ॥ वैकसेयः^{१४} ॥ चतुष्पाज्जातिवाचिनी कृकासेति
भोजः^{१५} । किमपि कसतीति किंसेत्यन्यः^{१६} ॥ मानुषीनाम्यणि ॥ * ॥

१ कर्षवि० D. E.; कर्षू वि० B. F.;
कर्षिवि० C.; विष्टपुरं D. E. F.; शकंधु०
सकंधि E.; शालूकमोदांवि० B.

२ लेखाभ्रः विकशा० शोकार्थबीजाः
रुम च D.; विकशाजवस्ति० F.; शो-
काश्च बी० C.

३ पाण्डवा० विशः B.; दिशः F.

४ ऽसतलाः० E.; श्वलाः B. C.;
कटूतुदः C.; कटूतुदः F.; A. om. text
and comm.

५ D. om. from विष्टपुर. —Hem. has
both forms; Yajñ. also विष्टपर इति
केचित्पेद्रुः; Bū. विष्टपुर (var. l. विष्ट
पुर).

६ Cf. P. iv. 1, 131 (द्रुक्).

७ शालूकेयः B. C.

८ डरोपि D.; द्रुगपि F.; P. iv. 1,
129.

९ Cf. Pāp. iv. 1, 130.

१० अर्थव्यवस्थामुल्लेखैः D.

११ गोधेरो गोधारश्च B. C.

१२ Cf. Pāp. iv. 1, 113.

१३ लेखाभ्रेयः B. C. F.—Yajñ. forms
लेखाभ्रवेयः; cf. however P. vi. 4, 147;
also p. 58, note 15.

१४ वैकशेयः B. C. D. F.

१५ कृकासेति० B. C.; श्रीभोजः D.

१६ कसतीति किंसेत्यन्यः D.—Bū.
has विकास (var. l. विकंसा); Yajñ.
विकसा & विकास; Hem. विवशा & कि-
कशा; Kās. V. ed. कृकासा (for which MS.
a. विकास). Cf. also कृकलास sl. 221.

आजवस्त्रेयः । गृध्रादिपाठाङ्गपि^१ ॥ * ॥ शकलेयः । शकलेयः^२ ॥ * ॥
आशोकेयः । मानुषीनाम्यणि ॥ * ॥ आश्वेयः ॥ वैजेयः ॥ बीजाश्व
इत्यन्वः^३ ॥ * ॥ आश्वमेयः ॥ अश्वदिपाठाद् आश्वमायनः ॥ * ॥ गाङ्गेयः
॥ * ॥ पाण्डवेयः । भोजस्तु पाण्डुशब्दाङ्गकि । अकद्रुपाण्ड्वोर्ध्व उलोप^४
इत्युकारलोपाभावं मन्यते । अत्र वामनमतानुसारेण पाण्डवशब्दः
पठितः ॥ * ॥ भरतस्थापत्यम् उत्साद्यञ्जि । भारतः । तस्यापत्यं युवा ।
भारतेयः ॥ भरत इति भोजः^५ ॥ * ॥ आजिरेयः ॥ * ॥ दैश्वेयः ॥ * ॥
शौक्रेयः ॥ * ॥ श्रौगेयः ॥ * ॥ वैद्येयः ॥ * ॥ इतरस्तु । इतराया वा ।
ऐतरेयः ॥ * ॥ आणीवेयः । आणीविरित्यपरः^६ ॥ * ॥ आलोढेयः ॥ * ॥
सौदन्तेयः ॥ * ॥ भाण्येयः ॥ * ॥ शातलेयः । शबल इत्यप्यन्वः^७ ॥ * ॥
कार्पूरेयः ॥ * ॥ कद्रुर्नाम दिव्या गौः । तस्याः काद्रवेयः ॥ यस्तु संज्ञा-
यामूढन्तः कद्रुशब्दस्तस्य ढण् अस्त्येव^८ ॥ * ॥ तीदेयः ॥ २१६ ॥

कुबेरिकान्यतरविमातृबन्धकी-

कुमारिकाः परिधिमुक्ताङ्गुलिचयः ।

किशोरिकाजरतिखट्टरोहिणी-

कुठारिकास्त्वतिथिसुदक्षवादनाः ९ ॥ २२० ॥

9 See sloka 226.

२ सकलस्य^० B.; om. C.; साकल्यः B. C. F.; कल्यः D.—शकल Bō.; शकला Yajñ.; Hem. doubtful; Kāś. V. wrongly ककल (*var.* l. & MS. a. शकल).

३ वैजाश्वये इत्यन्य । D.—Hem. बीज ।
अश्व । बीजाश्व । ; Yajñ. also बीज ।
अश्व । बीजाश्वस्य वैजाश्वेय इत्यन्ये.

४ °पांडोर्ढोर्लोप B.; °पांडोर्ढोर्लोपो E.; (श्रीभोज°) अकड्पांडोर्ढोर्लोपो D.; अकड्पांडोर्ढोर् लोपः F.—Cf. P. vi. 4, 147; Vop. 7. 6.

५ Bō. has भारत (*var. l.* भरत);
Yajñ., Hem. भारत; Kâs. V. भरत.

६ आणावेयः आणावि० C.; D. om.
from आणीवि०.—Hem. has आणीवि;
the others अणीव.

७ श्रवलेयः। श्रवल० B. C.; इत्यन्यः
C.; D. om. from श्रवल०.—Bö. has
श्रतल (var. l. ज्ञातल); Yajñ. श्रतल;
Hem. श्रतल and श्रवल; Kāṣ. V. ed.
var. l. श्रवल.

τ Viz. by Pan. iv. 1, 120-1.

Q A. om. text and comment.

कौवेरिकेयः । मानुषीनाम्यणि ॥ * ॥ आन्यतरेयः ॥ * ॥ विरुद्धाया
मातुः । वैमात्रेयः । असोदर्यो भ्राता ॥ * ॥ बान्धकेयः । बान्धकि-
नेय इत्यपि^१ । जुद्राभ्यो वा णेर इति णेरप्रत्यये ॥ * ॥ कौमारिकेयः ।
मानुषीनाम्यणि^२ ॥ * ॥ पारिधेयः ॥ * ॥ मार्कण्डेयः । मृकण्डुरि-
त्यपि^३ वामनः । कथं मार्कण्डः । मृकण्ड इति प्रकृत्यन्तरम् । तेन^४
च्यव्यण् भविष्यति ॥ * ॥ वैश्रेयः । गृध्यादिपाठाङ्गमपि^५ ॥ * ॥ कैशो-
रिकेयः । मानुषीनाम्यणि ॥ * ॥ जरतिनः । जारतेयः^६ ॥ * ॥ खादू-
रेयः^७ ॥ * ॥ रौहिणेयः । रोहिणी मानुषी गौरपि ॥ * ॥ कौठारि-
केयः । मानुषीनाम्यणि ॥ * ॥ आतिथेयः ॥ * ॥ सौदचेयः ॥ * ॥ वा-
दनेयः ॥ २२० ॥

बलीवर्दिशतद्वारशलाकाभूशलाथलाः^८ ।

अकशायोऽनुदृष्टिश्च कृकलासप्रवाहणौ^{१०} ॥ २२१ ॥

बालीवर्देयः^{११} ॥ * ॥ शतद्वारेयः ॥ * ॥ शालाकाभ्रेयः ॥ * ॥ शा-

१ Yajñ. has only: बंधकी सैरिणी
तस्या अपत्यं बांधकिनेयः ॥

२ C. D. om. from आन्यतरेभ्यः.

३ मृकंडु^० C. D. F.; मृकंडु^० B.—Bö.,
Hem. मृकण्डु & मृकण्डु; Yajñ. मृकंड &
मृकंडु, Kāś. V. ed. मृकण्डु *var.* ll. मु-
कण्डु & मृकण्ड, MS. a. मृकंडु । मृकंडु.

४ कथं मार्कण्डेः । मृकंड इत्यपि प्रकृ-
त्यन्तरं तत D.

५ Cf. §1. 226.—विस्त्रि Bō., Pāp. eds.;
विस्त्रि Yajñ.; om. Hem.

६ ? जरतिनः । जारतेयः D.—जरतिन
Kāś. V., Bō.; जरति Yajñ. (जरतिर्ज-
रठा तस्या जारतेयः); om. Hem.

७ खादूरेयः F.; खादूरेय D.—ख-
दूर Bō., Hem.; खदूर Yajñ.; खदूर
Kāś. V. ed., खदूर MS. a.—Cf. खदूरक
§1. 215; page 258, note 8.

८ बलीवर्द्दशत^० F.; शलाभशला-
थलाः D.; शलाकाभशलापलाः C.;
शलाघलाः F.

९ Thus D. E. & Bō., Yajñ.; अक-
शायो B. F. & Kāś. V. ed. (अकशक
MS. a.); आकाशायो C.; अकश्यप Hem.

१० A. om. text and comment. Yajñ.
has the same stanza.

११ Kāś. V. has बलिवर्दिन्; Bō.,
Yajñ. as above; om. Hem.

लाघलेयः^१ ॥ * ॥ आकशायेयः^२ ॥ * ॥ आनुदृष्टेयः ॥ * ॥ कार्कला-
सेयः^३ । एष चतुष्पाज्जातिः ॥ * ॥ प्रावाहणेयः ॥ २२१ ॥

जीवभारमरुक्मिण्यो वायुदत्तमुवक्षसौ ।

मृदुमृदौ मुदामा च वासिष्ठे श्यामलक्ष्मणौ^४ ॥ २२२ ॥

जैवेयः ॥ * ॥ भरमस्यापत्यं भारमः । तदपत्यं युवा भारमेयः ।
भरम इति भोजः^५ ॥ * ॥ रुक्मो वर्णः । सोऽस्या अस्तीति रुक्मिणी ।
तस्या रौक्मिणेयः^६ । मानुषीनाम्यणि ॥ * ॥ वायुदत्तेयः ॥ * ॥ सौ-
वक्षमेयः ॥ * ॥ मार्देयः । उर्ध्व^७ इत्यनेनोलोपे ॥ * ॥ मार्देयः ॥ * ॥
सौदामेयः ॥ * ॥ श्यामेयः । लाक्षणेयः । वासिष्ठश्चेत् ॥ अन्यत्र श्या-
मायनः । अश्वादिपाठात् । श्यामिरिति वामनः^८ । लाक्षणिः^९ ॥ २२२ ॥

गोदन्तकुशास्त्रानिधिमकष्टुजिह्वासिनः^{१०} खडोन्मत्ताः^{११} ।

श्वब्रह्मकृतशताहरयमष्टवष्टिकसुनामधर्मिण्यः^{१२} ॥ २२३ ॥

१ शालाप्यलेयः C.; शालाघलेयः F.
—शालाथल Bū., Yajñ.; शालाथल Hem.;
शालाचल (!) Kās. V. ed., शालस्थल
MS. a.

२ आकशपियः B. C. F.; p. 264, n. 9.

३ कार्कलाशियः D.; कार्कालासेयः C.

४ A. om. text and comment.

५ ओभोजः C. D.—Bū., Yajñ. have
only भरम; Hem., K.V. ed. only भारम.

६ सोऽस्यास्तीति MSS.; रुक्मणी
D.; रौक्मिणेयः C.

७ ऊर्ध्व F.; ? ओर्ध्व cf. P. vi. 4, 146-7;
p. 263, n. 4.

८ ? Kās. V. has श्याम in the *asvādi*,
iv. 1, 110; cf. sl. 239.

९ ? Thus also Yajñ.; लाक्षणिः D.
(Hem., Kās. V.); लाक्षणः B. C. F.

१० कुशावानिधिः^{१०} D.; कुशावामिधो
C.; जिह्वासिनः D. E.

११ खडोन्मत्ताश्च E.; खडोन्मडोन्मत्त-
श्वरोन्मत्ता च D.

१२ D. E. om. श्व (च preceding); शु-
खब्रह्म C.; श्वब्रह्म B. F.; श्वाता-
हर E.; शतोहर F. (copied from
शताहर?); cf. n. 5, next page; यम-
ष्टिक B. C. F.; यमष्टिक D.; यव-
ष्टिक E.; cf. n. 6, next page.

गौदन्तेयः ॥ * ॥ कौशाम्बेयः ॥ * ॥ आनिधेयः^१ ॥ * ॥ माकष्टेयः
॥ * ॥ जैह्वाशिनेयः^२ । दाण्डिनायनेत्यादिनाऽन्याजादिलुगभावः ॥ * ॥
खडोन्मत्तेयः । एषा नदी ॥ खर इवोन्मत्ता खरोन्मत्तेत्यभयनन्दी^३
॥ * ॥ शौवेयः^४ ॥ * ॥ ब्राह्मकृतेयः ॥ * ॥ शाताहरेयः^५ ॥ * ॥ यामष्टेयः ।
मघपुत्रित्यन्यः^६ ॥ * ॥ टैकेयः ॥ * ॥ सुनाक्षः । सौनामेयः । बाङ्गा-
दिवात् सौनामिः^७ ॥ * ॥ धार्मिण्येयः । मानुषीनाम्यणि ॥ २२३ ॥

कुषीतकविकर्णौ च काश्यपे परिकीर्तितौ^८ ।

कौषीतकेयः । वैकर्णेयः । काश्यपस्येत् ॥ अन्यत्र कौषीतकिः । वैक-
र्णिः ॥ * ॥ एते प्रायेणर्षिवाचकाः । बह्वनामिजि प्राप्ते केषांचिदणि
दञ्जि च प्राप्ते पाठः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन कुदन्तानुदन्तशतकृतप्रभृतयो^९ द्रष्टव्याः
॥ * ॥ इति शुभादिः ॥

कल्याणी सुभगा मध्या ज्येष्ठानुदष्टिवन्धकी^{१०} ॥ २२४ ॥

१ आनिधेयः C. D.—This word is not given by the other works.

२ जैह्वासिनेयः D.; cf. P. vi. 4, 174.

३ उभयनन्दी B.; उभयनन्दी F.; उभनन्दी D.—Bö., Hem., Kâs. V. have खडोन्मत्ता, Yajñ. खडोन्मत्तः.

४ शौवेयः C.

५ शाताहरेयः F.; शाताहारेयः D.—Bö., Yajñ. शाताहर (as E.; cf. note 12, preceding page); Kâs. V. ed., MS. शतावर; Hem. शताहार.

६ Thus F.; मघपुत्रित्यन्यः B.; यमपुत्रित्यन्यः C.; om. D.—Kâs. V. ed. has मघपु & var. l. यमपु; Bö. यमपुत्रिक;

Yajñ. यमपुत्रिक; Hem. मखंडु, मघुडु (? मघुडु), and (for मकपु above) मकघु (? मघु); also मचक्र.

७ Cf. § 1. 204.

८ कुषीतकविकर्णौ^{१०} B.; all MSS. read कुषीतक, कौशी^{१०} etc.; A. om. text and comment.

९ कुदन्तानुदन्तं^{१०} B.; कुदन्तीनुदन्तं C.; सुदन्तानुदन्तकृतं D.—Of these Hem. has कुदन्त; Yajñ. says: आकृतिगणोयं तेन कुदन्तिशतकृतप्रभृतयोऽच द्रष्टव्या इति वर्द्धमानः.

१० ज्येष्ठा^{१०} D.; ज्येष्ठानुबन्धकी तथा । C.; A. om. text and comment.

कल्याणादेर्दिन् चेत्यनेनैतस्मादपत्ये ढण् तद्योगे डिनादेशश्च^१
 ॥ * ॥ कल्याणा अपत्यम् । कात्याणिनेयः ॥ * ॥ सौभागिनेयः^२ ॥ * ॥
 माध्यिनेयः ॥ * ॥ ज्यैष्ठिनेयः^३ ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ।

को नग्नमुषितप्रख्यं वज्र मन्येत राघवम्^४ ॥

भरतस्य राममित्यर्थः ॥ * ॥ आनुवृष्टिनेयः ॥ * ॥ बान्धकिनेयः ॥ २२४ ॥

मध्यमा च परस्त्री च प्रोक्ताऽनुसृष्टिर्भुगे^५ ॥

बलीवर्दी^६ कनिष्ठा च जारस्त्री जरती तथा ॥ २२५ ॥

माध्यमिनेयः ॥ * ॥ परस्य स्त्री । परस्त्री । तस्याः पारस्त्रैण्यः ।
 यथा । पारस्त्रैण्यपुत्रव्ययश्रितिलग्नृचं शक्रमाराधयाव^७ ॥
 यदा तु परा चासौ स्त्री च । परस्त्री । तस्याः कर्मधारये परस्त्रियाः
 परग्नृष्ट्वेत्यनेन पारश्व^८ इति भवति ॥ अन्ये त्वभयथापि पारस्त्रैण्य
 इति मन्यन्ते ॥ * ॥ आनुसृष्टिनेयः ॥ * ॥ दौर्भागिनेयः^२ ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।

पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः^९ ॥ * ॥

बलीवर्द्याः । बालीवर्दिनेयः^{१०} ॥ * ॥ कानिष्ठिनेयः ॥ * ॥ जारस्त्रै-

१ °डिसेत्यनेन° डिनादेशश्च C.D.F. (Pāṇ. इन्द्र).

२ Thus all MSS.; Yajñ. makes सौ-
 भगिनेयः (of दुर्भगा the metron. is not
 given), cf. however Pāṇ. vii. 3, 119.

३ माध्यनेयः° B.; ज्यैष्ठिनेयः B. D.

४ Bhaṭṭik. 5, 84.

५ प्रोक्तानुसृष्टि दुर्भगा B. C. E. F.

६ बलिवर्दी F.—बलिवर्दिन् (? ब-

लिवर्दिंकनिष्ठि°) Yajñ.; बलीवदी Bō.;
 बलीवर्दी Hem.; बलिवती Kāś. V. a.—

A. om. text and comment.

७ °आराधयावः D. F.

८ पारश्व D.; cf. विदादि (हरिता-
 दि) P. iv. 1, 104; §1. 238.

९ Bhaṭṭ. 4, 35.—च for यौ B. C. D.;

पश्यतश्च° B. C. F.; पश्यता चेष्टित° D.

१० बालिवर्दिनेयः C. and Yajñ.

ऐयः ॥ * ॥ जारतिनेयः^१ ॥ * ॥ कल्याणादीनां शुभाद्यन्तत्वाद्गुणि^२
मिद्वे दिनर्थं^३ वचनं शेषयोरुभयार्थम् ॥ २२५ ॥ इति कल्याणादिः ॥

गृहिर्हृष्टिस्तथा विश्विर्वालि कुद्री^३ च मित्रयुः ।

हत्या युक्तोऽजवस्तिश्च गृह्यादौ विदुषां मतः^३ ॥ २२६ ॥

गृह्यादेर्द्विजित्यनेनास्माद्गुञ् ॥ * ॥ गृष्टेरपत्यम् । गार्ह्येयः । अस्य
चतुष्पात्त्वाद्गुञ्जि मिद्वे^४ लक्षणया मनुष्यादिवृत्तेर्ग्रहणम् ॥ * ॥ हायर्ह्येः^५
॥ * ॥ वैश्वेयः ॥ * ॥ वालेयः ॥ * ॥ कौद्रेयः ॥ * ॥ मित्रयुप्रत्ययके-
यस्येय् यादेरित्यनेनारैचि यादेरियच्^६ । मैत्रेयः ॥ * ॥ हले । हा-
लेयः ॥ * ॥ आजवस्तेयः^७ ॥ * ॥

विश्वजवस्तिभ्यां शुभादिवाङ्गुणपि ॥ गार्ह्येयस्यापत्यं पूज्यमित्या-
दिविवचायामत इजिति^८ विहितस्तेजो जिण्ण्यार्थेभ्योऽणिञोरिति^९
जित्वाङ्गुजः परस्तेजः सुगभवति । तेन गार्ह्येयः पिता । गार्ह्येयः पुत्र^{१०}
इत्यादिः । ढणः परस्य लिजः श्रुतिरेव । शौभ्रेयः पिता । शौभ्रेयिः
पुत्रः ॥ २२६ ॥ इति गृह्यादिः ॥

रेवती कुक्कुटाक्षश्च ग्राहः कर्णवृकादिकः ।

मणिद्वाराश्रितः पाली स्याद्^{११} वृकाद्वन्धुवञ्चिनौ ॥ २२७ ॥

रेवत्यादेष्टित्यनेनास्माद्गुण् ॥ * ॥ रेवत्या अपत्यम् । रैवतिकः

१ जारमिनेयः C.; जारस्तिनेयः D.
—Yajñ. has जगती, जागतिनेयः K. V.
a. जनकी; the others जरती.

२ व्याख्यंतत्वात्^३ B.; व्याख्यंतत्वात्^३
F.; व्याख्यंतत्वाद्गुणि C.; दिनर्थं C. F.

३ ? Thus (वालि) B. C. D. F. & Hem.;
वालि^३ E.; बलि Bū., Yajñ., Kāś. V.—
A. om. text and comment.

४ Cf. Pān. iv. 1, 135.

५ Yajñ. reads हृषि (हर्षेय).

६ Cf. Pān. vii. 3, 2.

७ आजवस्तेयः B. (व F.; Yajñ.,
Kaumudīm.; व Bū., Kāś. V., Hem.).

८ युवामित्यादि^३ C.; इजि B. C. F.
—P. iv. 1, 95.

९ ऽणिनोरिति B. C. F.—Cf. P. ii.
4, 58.

१० गार्ह्येयः पिता गार्ह्येयिः पुत्र B. C. F.

११ वंचितौ F.—A. om. text and
comment.

॥ * ॥ कौकुटाक्षिकः^१ । ठञ्जिञोरपवादः ॥ * ॥ याहः कर्णवृकादिक
इति कर्णवृकावादी यस्य स कर्णवृकादिकः^२ । कार्णयाहिकः । वार्क-
याहिकः ॥ दाण्डयाहिक इत्यन्ये ॥ * ॥ माणिपालिकः ॥ दौवारपा-
लिकः ॥ आश्वपालिकः ॥ ढणो^३ पवादः ॥ * ॥ वार्कवन्धुकः^४ ॥
वार्कवन्धिकः ॥ ऋष्यणि प्राप्ते ॥ २२७ ॥ इति रेवत्यादिः ॥

वाकिनः काकलङ्के च गाधेरश्चर्मिर्वर्मिणी ।

तथा कृतनलोपे स्तः कार्कट्यश्च निगद्यते^५ ॥ २२८ ॥

वाकिनादेरित्यनेनास्मात् फिञ्^६ भवति वा । कग् यथाप्राप्तं च^७
॥ * ॥ वाकिनस्यापत्यम् । वाकिनकायनिः । वाकिनिः ॥ * ॥ काकका-
यनिः । काकिः ॥ * ॥ लाङ्काकायनिः । लाङ्केयः ॥ लाङ्काकायनिर्ला-
ङ्गिरिति भोजः^८ ॥ * ॥ गाधेरकायणिः । गाधेरिः ॥ गारेट इति
भोजः^९ ॥ * ॥ चर्मिणश्चर्मिण्या वा । चार्मिकायणिः । चार्मिणः ॥ वा-
र्मिकायणिः । वार्मिणः ॥ पचे चार्मः । वार्म इति भोजः ॥ * ॥ कार्कट्य-
कायनिः । कार्कट्यः^{१०} ॥ २२८ ॥ इति वाकिनादिः ॥

१ Yajñ. has ककुदाक्षस्व कौकुदा-
क्षिकः (!); Bū. ककुदाक्ष (var. l. ककुट-
टाक्ष!); Kaumudīm. and Kāś. V. ed.
कुक्कुटाक्ष and var. l. ककुदाक्ष; MS. a.
and Hem. कुक्कुटाक्ष.

२ F. adds एवंभूतो ग्राहशब्दः ।

३ टणो B. C.; दर्णा D. (ढण = Pāṇ.
ढक् iv. 1, 120-1).

४ Yajñ. forms वार्कवन्धविकः; om.
Hem.

५ कार्कट्यश्च D. E.; कार्कट्यश्च C.;
A. om. text and comment.

६ पिञ् B. D.; इञ् C.

७ यथाप्राप्तं B. C.; D. om. कग्
(Pāṇ. कुग्).

८ लाककायनिः °श्रीभोजः D.—
Yajñ. makes लाङ्काकायनिः; Hem.
says: लंका । लांकाकायनि ॥ लंकशब्दं
केचिदिच्छन्ति । तन्मते लांककायनिः ॥

९ ? गारेटि इति° B.; गारेटिरिति°
C.; गाढेर° F.; गाटेट दात ग्रामाजः
D.—Bū., Yajñ. have गौधेर; Kāś. V. ed.
गारेध; MS. a. गारेध; Hem. गारेट.

१० कार्कट्यकायनि । कार्कटिः D.;
कार्कट्यिः B.; F. om. कार्कट्यिः.—Bū.
has कार्कट्य; Yajñ. ककिष; Kāś. V. ed.
कार्कट्य (MS. a. कार्कट्या); Hem. का-
र्कट्य (कर्कटस्यापत्यं).

तिको यमुन्दौरससैन्धवोरसाः

संज्ञा शिखा देवरथोऽथ शल्यका^१ ।

शुभः सुयामा कुरुशीतलोमका^२

गङ्गा वरेण्यः कितवश्च तैतलः ॥ २२९ ॥

तिकादेरित्यनेनैतस्मात् फिज् भवति ॥ * ॥ तिकस्यापत्यम् । तैका-
यनिः ॥ * ॥ यामुन्दायनिः ॥ * ॥ उरसस्य चत्रियस्यापत्यम् औरसः ।
तस्य । औरसायनिः ॥ * ॥ सैन्धवायनिः ॥ * ॥ औरसायनिः । उर-
इति भोजः^३ ॥ * ॥ सांज्ञायनिः^४ ॥ * ॥ शैखायनिः^५ ॥ * ॥ देवर-
थायनिः । देवर^६ इत्यन्यः ॥ * ॥ शाल्यकायनिः^७ ॥ * ॥ शौभायनिः ।
शुभेत्यन्यः^८ ॥ * ॥ सुयाम्नः । सौयामायनिः^९ ॥ * ॥ कौरवायणिः ॥ * ॥
शैतायनिः । भैतायनिरित्यपि^{१०} ॥ * ॥ लौमकायनिः^{११} ॥ * ॥ गाङ्गा-

१ शिखा° E.; °रथो ष श° F.;
MSS. apparently शल्यका, cf. note ७.

२ कुभसीतलोमगा E.; शुभः °सी-
तलोमवा D.—A. om. text and comm.

३ और इति° F., om. D.—Bö. has
उरस् (var. l. उरश्) & औरस (var. l.
औरश्); Hem. उरश्, औरश् & उरस्;
Kâs. V. ed. उरस् (om. a.); औरस (औ-
रश् MS. a.) & var. l. रस; Yajñ. उरस्
& रस.—Cf. also उरसा(?) in §l. 231.

४ संज्ञायनिः B. (also Yajñ.); सां-
जायनिः D.

५ शैषायनिः B.; शौखायनिः D.

६ Thus also Kâs. V. MS. a. (ed.
देवरथ); देवरथ F.; Hem. देवर ।
देवरथ । देवर । देवरथ ।

७ शाल्यकायनिः(?) B. D.; शाल-
कायनिः F.—Hem. has शल्यका (or
°ल्य°); om. the others (for खल्यका s.
next §l.).

८ शुभेत्यन्यः D.—Hem. has शुभ and
शुभा; the other works only शुभ.

९ Cf. सुपामन् §l. 231.—Bö., Yajñ.,
Hem. have only सुपामन्; Kâs. V. ed.
सुयामन् and var. l. सुपामन्; MS. a.
सुयामा & सुयामन्.

१० कौरवायणिः । नेतायनिः । भैता-
यनिः D.; B. C. om. भैतायनिरित्यपि.
—Hem. (and Kâs. V. ed. var. l.) भीत
only; the other works have neither
word.

११ लौमिकायनिः D.

यनिः । चत्रियवृत्तिर्गङ्ग इत्यन्ये^१ ॥ * ॥ वारेण्यायनिः ॥ * ॥ कैतवा-
यनिः ॥ * ॥ तितलस्यापत्यं तैतलः । तस्य तैतलायनिः^२ ॥ २२६ ॥

ग्राम्यामिचोदन्यकौरव्यरूपा

बालानीलौ^३ वह्यकाखत्वके च^४ ।

शाठ्यो यज्ञश्चन्द्रमा लङ्कवश्च

दक्षश्चोखा रूक्षगोकक्ष्यबन्धाः^५ ॥ २३० ॥

ग्राम्यायणिः ॥ * ॥ ग्रामिचायणिः ॥ * ॥ औदन्यायनिः^६ ॥ * ॥
कौरव्यस्य चत्रियस्य । कौरव्यायणिः ॥ ब्राह्मणवाचिनस्त्रिजैव तक्षुचि
च । कौरव्यः पुत्रः ॥ * ॥ रौप्यायणिः^७ ॥ * ॥ बालायनिः ॥ बाल इति
भोजः ।^८ बालशिख इत्यन्यः ॥ * ॥ नैलायनिः ॥ * ॥ बाह्यकायनिः^९
॥ * ॥ खाल्वकायनिः^{१०} । खल्वेत्यन्यः ॥ * ॥ शटस्यापत्यं शाठ्यः । तस्य
शाठ्यायनिः ॥ * ॥ याज्ञायनिः ॥ * ॥ चान्द्रमसायनिः ॥ * ॥ लाङ्क-
वायनिः । लाङ्कटम् अणन्तमित्यन्यः^{११} ॥ * ॥ दात्रायणिः ॥ * ॥ औ-

१ गंगा । गंग । Hem. ; D. om. from
चत्रिय०.

२ ? Thus B. F. ; तितिल० तैतिल०
तैतिलायनिः B. F. ; तितल० तैतिल०
तैतिलायनिः C. — तैतल Bō., Hem. ;
तैतिल Kās. V. ed. (तैतल MS. a.) ; ति-
तिलस्य तैतिलस्य तैतिलायनिः Yajñ.
—? Cf. § 1. 163 तैतलिन.

३ ०रूपा० F. ; बालानीलौ MSS.

४ बाह्यका० D. E. ; खल्यका च E.,
cf. note १०.

५ दक्षश्चाखा० E. ; दक्षशोषारूक्ष-
गोकक्ष० B. C. F. ; रूक्षगोक० D. E. ;
A. om. text and comment.

६ उदन्य Kās. V., Hem. ; उदक्ष Bō.,
Yajñ.

७ रूष्य also Bō., Hem. ; Kās. V. ed.
(MS. a. रूष्य) ; रूष्य Yajñ., cf. रूक्ष.

८ इति च भोजः B. F. ; बाल इति
श्रीभोजः (om. बालशिख इत्यन्यः) D. —
बाल । शिखा । बालशिखा । Hem.

९ All works read वह्यका (not वा०).

१० सालकायनिः F. — खल्यका Yajñ.
& (var. l. खल्ला) Bō. ; खल्यका & खल्य
Hem. ; खल्य Kās. V. ed. ; खल्यका (as
E.) MS. a.

११ लांकावायनिः० C. ; ०लाकटमण०
F. — Hem. has लंकव ; om. the others.

खायनिः^१ ॥ * ॥ रौचायणिः^२ ॥ * ॥ गौकक्षायणिः^३ ॥ * ॥ बन्धा-
याः । बान्धायनिः ॥ बिम्ब इत्यन्यः^४ ॥ २३१ ॥

ध्वजवदुत्थारथ्याः^५ सुपामधैवरवसूरसारद्धाः^६ ।

भौरिकिभौलिकिजाजलचैटयताश्चापि^७ सैकयतः ॥ २३१ ॥

ध्वाजवतायनिः । ध्वाजवत इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ औतथ्यायनिः ॥ * ॥
आरथ्यायनिः^९ ॥ * ॥ सुपान्नः । सौपामायनिः ॥ * ॥ धैवरायणिः ॥ * ॥
वासवायनिः ॥ * ॥ औरसायनिः ॥ * ॥ आरद्धायनिः^{१०} ॥ * ॥ भूरि-
कस्यापत्यं भौरिकिः । तस्य भौरिकायणिः ॥ * ॥ भौलिकायनिः^{११}
॥ * ॥ जाजलिनोऽपत्यं जाजलः । तदपत्यं जाजलायनिः^{१२} ॥ * ॥
चैटयतायनिः ॥ * ॥ सैकयतायनिः^{१३} ॥ * ॥

१ औषायणिः B. C. F.; उखा Hem.; wanting in the other works.

२ ? रौषायणिः B. D.—Kâs. V. ed. var. l. ऋष (MS. a. वृष, and रुष for रुष cf. note ७, last page); om. Bô., Yajñ., Hem. (cf. रुष same note).

३ गौकक्षायणिः F.

४ वंधीयाद्वांधायनिः । (om. बिम्ब^०) D.; इत्यन्ये F.—Hem. has बंधा & बिंवा, the others neither [Kâs. V. ed. has var. ll. बन्धु & आबन्धका].

५ उततथ्योरथ्याः D. F.; उतव्या-
रथ्याः E.

६ सुयामधैवरव-
रवासवीरसारद्धाः F.; धैरव^० B.; वै-
वरवसूरसारद्धाः E.; सूरद्धाः B.; स-
रसारद्धाः C.

७ जाजलि^० B. C. F.—A. om. text and comment.

८ ध्वाजवातायनिः B. C. F.; ध्वाज-

वत इत्यन्यः D.; इति पृथगन्यः B. C.—
Kâs. V. ed. has ध्वाजवत (var. l. ध्वज-
वद्) MS. a. ध्वाजयत; Bô., Yajñ. वा-
जवत; Hem. ध्वाजवत & ध्वाजवत् (!).

९ ? औरथ्यायनिः D. F.; om. B.—
आरथ्य Hem.; wanting in the other
works; cf. आरद्ध (आरद्ध) next note.

१० ? आरद्धायनिः MSS.—आरद्ध Bô.
Yajñ., Kâs. V. ed. (MS. a. आरद्ध);
Bô., var. l. आरटव; Hem. अरद्ध ।
अरद्धा । आरद्ध । आरद्धा । (or °द्ध^० for
°द्ध^०).—Cf. §l. 83 notes.

११ Yajñ. has: भुलिकस्यापत्यं भौलि-
कित्तस्य भौलिकायनिः.

१२ Hem. & var. l. Kâs. V. ed. जाजल,
MS. a. जाजलि; om. Bô., Yajñ.

१३ शैकयतायनिः B.; शैकतायनिः
F.; सैकयनिः D.—Bô., Yajñ. have शी-
कयत; Kâs. V., Hem. शैकयत; but cf.
§lokas 37 and 267.

अदन्तानामिञ्जि हलन्तानामणि यञ्जिञ्जन्तानां फणि^१ । आद-
न्तानां ढणि^२ च प्राप्ते वचनम् ॥ एते प्रायेणर्षिवाचकाः ॥ * ॥ आकृति-
गणोऽयम् । तेन चैजयतचौपयतशैलालप्रभृतयो द्रष्टव्याः^३ ॥ २३१ ॥
इति तिकादिः ॥

नडश्चरो वको मुञ्ज^४ उपको लमको नरः ।

दासमिचेतिकप्राणा द्वीपकिंकरकातराः ॥ २३२ ॥

नडाच्छरितादीञ्चञ्जन्तात् फणित्यनेन^५ नडादेर्गणात्पौचादा-
वपत्ये फण्^६ भवति ॥ * ॥ नडस्यापत्यं पौचादिः । नाडायनः ॥ * ॥
चारायणः ॥ * ॥ बाकायनः ॥ * ॥ मौञ्जायनः ॥ * ॥ औपकायनः ॥ * ॥
लामकायनः ॥ * ॥ नारायणः ॥ * ॥ दासायनः ॥ मैत्रायणः ॥ दासा
मित्राण्यस्य । दासमित्रः । तस्य दासमित्रायण इत्यन्यः^७ ॥ * ॥ ऐति-
कायनः ॥ * ॥ प्राणायनः ॥ * ॥ उपचाराद् द्वीपस्थो मुनिर्द्वीपः । तस्य
द्वीपायनः ॥ द्वीपे जातो भवो वा । तदपत्यतया विवक्षित इत्येके ।
द्वीपेत्येवंनामा स्वीत्यन्ये^८ ॥ * ॥ कैकरायणः ॥ * ॥ कातरायणः ॥ २३२ ॥

१ पणि B. C. K.; यञ्जि F. (P. iv. 1, 101 फक्).

२ ढणि B.; टणि C. (P. iv. 1, 120 ढक्).

३ चैजयतचौपयवौपयतचौपयतशैलाल B.; चैवववौययतशौलप्र० D.—Bö., Yajñ., Kāś. V. ed. have चौपयत । चै-
तयत (MS. a. चैजयत).

४ युञ्ज E.; चरो पको मुञ्ज C.—A. om. text and comment.

५ ? नडात् हरि० B. C. F.; नडान्
हरितादीञ्चञ्जडस्तपि० K.; यञ्
यडसूतपिणि (i.e. यडस्तपिणि) B. C.;
०दीञ्चपञ्च यडसूतपिनेन F.; पणित्य० D.;
cf. P. iv. 1, 99-101.

६ पण् or यण् MSS. [फक् Pāṇ.].

७ दासायनः । मैत्रायणः । दासा
मित्राणि यस्य स दासमित्रस्तस्य गोचा-
पत्यं दासमित्रायण इति केचित् Yajñ.

८ Hem. has both द्वीप and द्वीपा.

चटकखरपशीणा लङ्कसंकृत्यनाट्या^१

मिमतसुमतदुर्गब्रह्मदत्ताजलोहाः ।

तृणवदरकुमारस्तच्चित्रायकाश्याश्च

चमसिशकटदण्डिनिन्धजालंधराश्च^२ ॥ २३३ ॥

चाटकायनः । चटकेत्यन्यः^३ ॥ * ॥ खारपायणः ॥ * ॥ शौणा-
यनः^४ ॥ * ॥ लाङ्कायनः ॥ * ॥ सांस्कृत्यायनः । सुकृत्य इति भोजः^५
॥ * ॥ नटस्थापत्यं नाय्यः । तस्य नाय्यायनः^६ ॥ * ॥ मैमतायनः । मित
इत्यन्ये^७ ॥ * ॥ सौमतायनः ॥ * ॥ दौर्गायणः ॥ * ॥ ब्राह्मदत्तायनः ॥ * ॥
आजायनः ॥ * ॥ लौहायनः । अलोह इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ तार्णायनः ॥ * ॥
बादरायणः ॥ * ॥ कौमारायणः ॥ * ॥ स्नाम्नायनः^९ ॥ * ॥ चैचा-
यणः ॥ * ॥ आयायणः ॥ * ॥ काश्यायनः^{१०} ॥ * ॥ चमसिनः । चा-
मसायनः ॥ * ॥ शकटमिव भारक्षमः^{११} । तस्य शाकटायनः ॥ * ॥
दण्डिनः । दाण्डिनायनः ॥ * ॥ इन्धस्य । ऐन्धायनः ॥ * ॥ जालंधरा-
यणः ॥ जनंधर इति भोजः । जलंधर इत्यन्यः^{१२} ॥ २३३ ॥

१ °संकृत्यनाट्या B. C. K.; °शांस्कृत्य-
नाघामिसुत° D.

२ दंदि लिंघ° D.; कास्याश्च° जा-
नंधराश्च B. C. K.; A. om. text & comm.

३ चाटकेत्यन्यः B. C. K.

४ लौकायनः D.

५ सांस्कृत्यायनः । सुकृत इति° F.;
श्रीभोजः D.—? शंकृत्य° or संस्कृत्य; Bō.,
Hem., Kāś. V. ed. have सुकृत्य (MS. a.
शस्त्रकृत); om. Yajñ.

६ नाटस्थाऽपत्यं° F.; नावस्य° ना-
य्य° नाय्यायनः B. C. K.—? नाय्य var. l.
Kāś. V. ed.; also MS. a. (besides भाव्य
& वाय्य); Hem. twice नाय्य; om. Bō., Y.

७ सैवतायनः । (om. मित°) D.—
Hem. has both; the others om. मित.

८ अलोहशब्दं केचित्पठन्ति तच्चते
आलोहायनः Yajñ.; Bō., Hem., Kāś. V.
both; Hem. also आलोह.

९ Hem. has both स्तंब & स्तंभ; the
others स्तम्भ; स्तंबायन इत्यन्ये । Yajñ.

१० काश्यायनः B. C. K.

११ F. adds शाकटः (!).

१२ ? जलंर इति श्रीभोजः । D.; जा-
लंधर इति भोजः । जालंधर इत्यन्यः F.;
जानंधरायणः । जानंधर इति भोजः ।
जालंधर इत्यन्यः B. C. K.—Hem. has
जनंधर and जलंधर; Yajñ. जालंधर
(comm. जालंधरायणः । जानंधरायण
इति भोजः); Bō. जलंधर; om. Kāś. V.
ed. MS. a.

कामुकोदुम्बरौ सायकः किंकलस्

त्यासको^१ वालिशः पिङ्गरः पिङ्गलः ।

हंसकः कातलः काथलः काश्यपो

दण्डपाश्चाध्वराः शिंशपाहस्तिनौ^२ ॥ २३४ ॥

कामुकायनः । कामक इत्यन्यः^३ ॥ * ॥ औदुम्बरायणः । राट्टा-
खराजवृत्तौ^४ औदुम्बरिरिति स्यात् ॥ * ॥ सायकायनः ॥ * ॥ कैक-
लायनः ॥ * ॥ त्यासकायनः^५ ॥ * ॥ वालिशायनः ॥ * ॥ पैङ्गरायणः
॥ * ॥ पैङ्गलायनः ॥ * ॥ हंसकायनः ॥ * ॥ कातलायनः ॥ * ॥ काथ-
लायनः^६ ॥ * ॥ काश्यपायनः ॥ * ॥ दण्डपायनः । दण्डम इत्यन्यः^७
॥ * ॥ आश्यायणः^८ ॥ * ॥ आध्वरायणः ॥ * ॥ शंशपायनः^९ ॥ * ॥ हा-
स्तिनायनः ॥ * ॥

कीर्तिनिषा चद्वरेफिका खग्विणीति वृत्तम् ॥ २३४ ॥

लिगुर्युगंधरामित्री^{१०} ब्राह्मणस्थिरकाश्चलाः ।

अग्निशर्मेतिशामुष्यपञ्चालाः सप्तलस्तिकाः^{११} ॥ २३५ ॥

१ ? Thus K.; त्यासको^० B.; त्या-
स्माको C.; त्यसको E.; त्यसको F.;
किंकलस्यको D.

२ दंडपश्चाध्वरः B. K.; दंडपाश्चा-
ध्वराः E.; शंशपा^० B. C. K.; शिंशिया^०
E.; शिंशिया^० D.; A. om. text & com.

३ D. om. from कामक.—Hem. has
कामक; the others कामुक (कामकायन
इति केचित् Yajñ.).

४ राट्टाख्या राज^० C.; राट्टाख्यं
रा^० F.; राज्ञान्तः D.

५ Om. by the other works.

६ Thus also Hem., Yajñ.; om. Bō.,
Kāś. V.; Hem. om. कातल.

७ D. om. दण्डम^०.—Hem. has both
words; Bō., Kāś. V. om. दण्डम; दंडं
पातीति दंडपक्षस्य दण्डपायनः । दंड-
मशब्दं केचित्पठन्ति Yajñ.

८ अस्य Bō.; अस्त्र Yajñ.; om. Hem.,
Kāś. V.

९ All MSS. & Y. make शंशपायनः;
but cf. comm. on śl. 286; P. vii. 3, 1.

१० लिगु^० C. D. F.; युगधरा^० D.

११ शर्मेतिसामुष्य^० B. D. E.; A.
om. text and comm.

लैंगवायनः^१ ॥ * ॥ यौगंधरायणः ॥ * ॥ आमित्रायणः ॥ * ॥ ब्राह्मणायनः ॥ * ॥ खैरकायणः ॥ * ॥ आश्वलायनः ॥ * ॥ अग्निशर्मा-
यणः । अग्निशर्मन् वृषगण इति वामनः^२ ॥ * ॥ ऐतिशायनः^३ ॥ * ॥
आमुष्यायणः । गणपाठात् षष्ठ्यलुक् ॥ * ॥ पञ्चालो ब्राह्मणगोचवा-
ची^४ । तस्य पाञ्चालायनः ॥ चित्रियवाचिनस्तु पाञ्चालः^५ ॥ * ॥ साम्प्र-
लायनः । सत्वल इत्यन्यः^६ ॥ * ॥ तैकायनः ॥ २३५ ॥

ऋग्जनवृषगणकाव्याः^७ कैकरमुमनःशणाश्च वाजय्यः^८ ।

क्रोष्टृशलङ्कू लोपे ब्राह्मणवाशिष्ठयोश्च कृष्णरणी^९ ॥ २३६ ॥

आर्गायणः^{१०} ॥ ऋगिन्ध इत्यन्यः । ऋग इत्यपरे^{११} ॥ * ॥ जाना-
यनः^{१२} ॥ * ॥ वार्षगणायनः ॥ * ॥ काव्यायनः^{१३} ॥ * ॥ कैकरायणः^{१४} ॥ * ॥

१ लैंगवायनः C. F.—All the other works have लिङ्ग.

२ Yajñ. has वृषगणे ऋषिगणे वर्तमानोऽग्निशर्मन्शब्दो नडादौ बोध्यः । अग्निशर्मण ऋषिर्गोत्रापत्यम् अग्निशर्मायण इति वृत्तिमतम् । गणरत्नमहोदधौ तु वृषगणशब्दो नडादिरिति स्थितं तदनुरोधाद्वृषगण इति प्रथमांतं बोध्यम् ॥

३ ऐतिसायनः D.

४ ब्राह्मणो गोत्रं C.; पंचालो गोचवाची ब्राह्मणः Yajñ.

५ पंचालः B. C. K.; याचावाल D.

६ शाप्रलायनः (om. सत्वलं) D.; साम्प्रलायनस्तु सप्तल इत्यन्यः C.—Hem. has both words; Bō., Kāś. V. सप्तलः Yajñ. स्वप्नल (स्वाम्प्रलायनः).

७ काव्याः E.; काव्याः B. C. K.; काव्याः F.

८ शणाश्च B. C. F. K.; शणाश्च D.; सनाश्च वाजय्यः E.

९ क्रोष्टृशलङ्कू D.; वासिष्ठं B. C. F. K. (cf. §l. 25); A. om. text and comm.

१० आर्गायन (!) B. C. F. K.; आर्चायन D. — ऋग्वेदाध्यापकः कश्चिदाचार्योऽप्युपचारादृक् तस्य गोत्रापत्यम् आर्चायनः । आर्गायण इति तु वर्द्धमानः । तत्र पदसंज्ञा मृग्या ॥ Yajñ.

११ D. om. fr. ऋगिन्ध; Hem. has all three words; the other only ऋच् (ऋक्).

१२ Hem. has जनः Kāś. V. ed. जन्त (!), MS. a. जन्त; om. Bō., Yajñ.

१३ काव्यायनः B. C. F. K. (§l. 233).—Bō., Yajñ., Kāś. V. ed. काव्य and काव्य (MS. a. काव्य । काव्य । काव्य । काव्य; Bō. var. l. काव्य); Hem. only काव्य.

१४ कैकरायणः C.; कैकरायणः F.—Not given in the other works, exc. Hem.

सौमनसायनः ॥ * ॥ शाणायनः^१ ॥ * ॥ वाजव्यायनः^२ ॥ * ॥ क्रौष्टृश-
लङ् लोप इत्यन्यवर्णस्येति शेषः । क्रौष्टायनः । शालङ्कायनः ॥ * ॥
कार्णायनो ब्राह्मणः । कार्ष्णिर्न्यः ॥ * ॥ राणायनो वाशिष्ठः । रा-
णिरन्यः ॥ * ॥ अस्योदाहरणानि ।

नाडायनि व्रीड जडेह मा भूश्चारायणि स्फारय चारुचक्षुः ।
विलोक्य वाकायनि^३ मुञ्चकुञ्जान्मौञ्जायनी मालवराजमेति^४ ॥ १ ॥
किमेतिशायन्यसि^५ नीरसा त्वं सख्यैतिकायन्यतिकौतुकं मे ।
लघ्वौपकायन्युपयाम लामकायन्ययं लोकललाम भूपः ॥ २ ॥
स्वाक्षाप्तलायन्युपसर्प^६ शालङ्कायन्यलं कालविलम्बनेन ।
प्रतीचते त्वं पथि लैगवायन्येह्याग्निश्मर्मायणि शर्मणे नः^७ ॥ ३ ॥
उत्तिष्ठ काश्यायनि^८ काश्यायन्यागच्छ काव्यायनि को विलम्बः ।
वलाश्वलायन्यनु कातलायन्याः^९ कातरायण्यतिकातरासि ॥ ४ ॥
वीचस्व तैकायनि शंसकोऽयं शाणायनि कायुधवाणशाणः^{१०} ।
प्राणायनि प्राणसमस्त्रिलोक्यास्त्रिलोकनारायणभूमिपालः ॥ ५ ॥

१ साणायनः B. C. F. K.—Hem. also
सण्; wanting in the other works.

२ Bū., Kās. V. ed. वाजप्य (cf. वाजस्य
E. (in text); Hem., K. V. MS. a. वा-
जव्य; om. Yajñ.

३ काव्यायनि B. C. F. K. (cf. *hār.*
4); विलोकं राज एति F.

४ °राज एति F.; मुञ्चकुर्जानधौजा-
यनी गलव° D.

५ °एतिसायन्यसि D.—Yajñ. has
only one *kārikā*: आह्वतिगणोयमिति
वर्द्धमानः । दिङ्मात्रमुदाह्रियते । ना-

डायनो व्रीड जडां स्वपत्नीं चारायणीं
चित्रकथां ब्रवीति । किमेतिशायन्यसि
नीरसा त्वं सख्यैतिकायन्यतिकौतुकं मे ॥

६ आक्° B. C. F.; आं साप्त° D.;
अपसर्प° C.

७ लैगवायने ह्याग्नि° B. C. K.; लैग-
वायन्येह्या° F.; शर्मणे न B. C. D.

८ कास्यायनि काश्यापा° B. C. K.

९ वलाश्वलायन्यनु° D.; वलाश्वय-
न्यप्यनु° C.; वलाश्वलायन्यनु° F.

१० सकको यं साणायनी° साणः D.;
शाणायनी° B. C. K.; कायुध° C.

मैत्रायणायायणवादरायणाश्रायणाजायनजामयो वः^१ ।
 भ्रुवेऽकरोद्धारवने यदीशः^२ कर्ता तदद्वायमिहावनीशः ॥ ६ ॥
 दास्यस्मि दासायनकिंकरेव त्वां कैकरायण्यभिराधयिष्ये^३ ।
 स्वां कैकलायन्यनुयायिनी ते मार्चायनीव ब्रज मां विहाय^४ ॥ ७ ॥
 जालंधरामित्रपराश्व^५ दृष्टेर्वाज्यपाञ्चालपराश्व भूपः ।
 सौकृत्यकौमारपराश्व^६ भूयादायन्य एषोऽद्य रसायनं वः ॥ ८ ॥
 द्वैपायनीतो भव सायकायन्युपेहि दौर्गायणि देहि मार्गम् ।
 त्वरस्व चैत्रायणि चाटकायन्यौदुम्बरायण्यमेति भोजः ॥ ९ ॥
 कश्चाकटायन्यटसि स्तनाभ्याम्^७ ऊर्णोषि तार्णायनि किं दृशो नः ।
 लौहायनीमाह्वय शत्रुधानि स्ताम्बायनि स्थास्यति तन्नितम्बः ॥ १० ॥
 ऐकार्ष्णिकार्ष्णायनिराणिराणायनादयो विप्रनृपर्षयस्तान्^८ ।
 मा ब्राह्मणायन्यवहेलयेहामुध्यायणे^९ राजनि विन्दमाने ॥ ११ ॥
 किं ब्राह्मदत्तायनि जोषमास्ते किं मैमतायन्यमितं^{१०} ब्रवीषि ।
 किं सौमतायन्यलमुन्मनास्त्वं किं खैरकायण्यनवस्थितासि^{११} ॥ १२ ॥

१ °जायननामयो नः B.; वादरा-
 यणाजायनजामायनि कः प्रणावः C.;
 K. om. आयणा; वादरायणायाय०
 D.; वादरायणा आश्रा० F.

२ क्लृवे० तदद्वाय० D.; दारु च ते
 यदीशः F.

३ दासास्मि प्रसायन० °त्वा D.; किं-
 करे च C.; कैकराय० C. D.

४ कैकलाय० मा विहाय C.; कैक-
 लायिन्य० B.K.; कैकलान्य० माह्वायनी-
 यनुजमा वि० D.; कैकलायिन्यनुया-
 यिना० F.; cf. also note ६.

५ ? जातत्वरामित्र० B.D.E.F. (? जा-
 नधर०); प्रजात्वरामि० C.

६ सांक्रृत्य० F. (as in the text, but cf.
 p. 260, n. 2; and आर्चायनी for आर्का-
 यणी *kār. 7*).

७ किं सनाभ्यां D.; स्तनाभ्यां B.

८ °रारायना० B. C. K.; राणाया-
 न्यादयो० F.; D. corrupt.

९ °अवहेल० D.

१० पोषमास्ते० B. C. K.; °जोषमासु
 °अमतं D.

११ खैरिकायण्य० B. C. F. K.

दृश किमाचामति चामसायन्यधेति किं वार्धगणायनीत्यम्^१ ।
 किमाध्वरायण्यनुबध्य बुद्ध्या न कामुकायन्यवबुध्यतेऽस्मान् ॥ १३ ॥
 मा हांसकायन्यनुधाव हंसान् मा शंशपायन्युपशिशपे^२ स्थाः ।
 मा पैङ्गरायण्यनु पैङ्गलायन्युपैहि दृष्टो नृपतिर्त्रजामः ॥ १४ ॥
 क्रौष्टायनि यावघनोऽयमध्वा शोणे न शौणायनि तेऽद्विकोणः^३ ।
 यौगंधरायण्यपथेन मा गाः किं बालिशायन्यसि बालिशेव ॥ १५ ॥
 मा हास्तिनायन्यपहस्तयास्मान् मा दाण्डिनायन्यतिपण्डिता भूः ।
 मा दाण्डपायन्यवमुच्च धैर्यं धिक्त्वारपायण्यतिनिस्तपासि ॥ १६ ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेन च्छागप्रभृतयो ज्ञेयाः^४ ॥ २३६ ॥ इति
 नडादिः ॥

हरितगविष्टिरमठराः^५ किंदासो मित्रयुः सृदाकुश्च ।

वह्यस्कप्रतिबोधौ निषादशबरौ पृदाकुश्च^६ ॥ २३७ ॥

अत्रन्ताद्धरितादेः फण्^७ । अत्र विदादिपाठात्^८ । अत उभय-
 मपि दर्शते ॥ * ॥ हारितः । हारितौ । हरिताः । तदपत्यं प्रशस्यं
 हारितायनः ॥ * ॥ एवं गाविष्टिरः । गाविष्टिरायणः^९ ॥ * ॥ माठरः ।
 कश्चिद् गोपवनादिपाठं मन्यमानो माठरा इत्याह । माठरायणः^{१०}
 ॥ * ॥ कैदासः । कैदासायनः ॥ * ॥ मित्रयुर्मनिः । तदपत्यं मैत्रेयः ।

१ दृशां किमाचामसि चा° F.; °नी
 त्वं D.

२ शंशपायन्युप° MSS.

३ तैद्विकोणः B.; तेऽद्विकोणः C.;
 ते द्विकोणः D.; तेऽद्विकोणः F.

४ D. om. from आकृतिगणो. Several
 words are not exemplified in the *kārikās*.

५ °यतराः° D.

६ वह्यस्क° B.; वग्रस्क° सवरौ° E.;
 A. om. text and comment.

७ पण B. D. K.; °हरितादेर्यण°
 C. F.

८ अत्र विदादि° B. K.; अत्र वि° F.

९ गाविष्टरः गाविष्टरायणः B. C.

१० मतिरः । कश्चिद् मातरा इत्याह ।
 मातरायणः D.

मैत्रेयायणः^१ । वामनमतेनास्य पाठः ॥ * ॥ सार्दाकवः । सार्दाकवा-
यनः^२ ॥ * ॥ वाह्यस्कः । वाह्यस्कायनः ॥ वस्यस्क^३ इत्यन्यः ॥ * ॥
प्रातिबोधः । प्रातिबोधायनः ॥ * ॥ नैषादः । नैषादायनः ॥ अपत्य-
मात्रे नैषादकिः ॥ * ॥ शावरः । शावरायणः ॥ * ॥ पार्दाकवः । पा-
र्दाकवायनः ॥ शकटाङ्गजस्त्वच सृदाकुपृदाकु न मन्यते^४ ॥ २३७ ॥

वध्योगविष्णुवृद्धौ रथीतररथन्तार्कलूषाः स्युः ।

दुहिता ननान्दपुत्रौ गविष्ठिलो भूस्त्रियौ पुनः परतः^५ ॥ २३८ ॥

वाध्योगः । वाध्योगायनः^६ ॥ * ॥ वैष्णुवृद्धः । वैष्णुवृद्धायनः ॥
वृष्णिवृद्धिरित्यन्ये^७ ॥ * ॥ राथीतरः । राथीतरायणः ॥ * ॥ रा-
थन्तरः । राथन्तरायणः ॥ * ॥ आर्कलूषः । आर्कलूषायणः^८ ॥ अर्क-
लुष^९ इत्यन्यः । अर्कलुष^{१०} इति कश्चित् ॥ * ॥ एते गविष्ठिलशब्दस्य
सुगघरितादिफणभाजो नान्ये शकटाङ्गजप्रभृतिमतेन^{११} ॥ * ॥ दौ-

१ मैत्रेयायणः F.—? not Kāṣ. V. iv. 1,
104, nor Bō., Yajñ., Hem.

२ Thus all MSS.—For सृदाकु and
पृदाकु Bō. has मृडाकु । सृपाकु; Yajñ.
मृडाकु । पृडाकु; ed. Kāṣ. V. om. both;
मृडाकु । सृपाकु MS. a.—मृदाकु । पृदाकु ।
केचिदेतौ हरितादेः प्राक् (in *vidādi*)
पठन्ति । तन्मते हरितादेरिच इत्यायनण
न भवति ॥ Hem. [cf. सार्दाकव Bō.—R.]

३ ? वाह्यस्क B. C.; वस्यस्क D.—
Bō., Yajñ., ed. Kāṣ. V. give only वाह्यस्क;
Hem. only वस्यस्क.

४ D. om. from शकटाङ्गजं—On
पृदाकु see note २.

५ अर्कलूषा स्युः C.; गविष्ठिरो
D.; A. om. text and comment.

६ Thus C. D. F. K.; वाध्योगः वा-
ध्योगायनः B.—? वाध्योगं cf. śl. 166.

—Kāṣ. V. ed. has वाध्योष (MS. a. वा-
ध्योग); Yajñ. वाध्योगस्य वाध्योगः वा-
ध्योगायनः; Bō. वाध्योग; Hem. वाध्योग.
७ इत्यन्यः C.; D. om. from वृष्णिं.

—Hem. has both; Bō. reads विष्णु । वृद्ध ।

८ आर्कलूषः । आर्कलूषायनः B. C.

९ अर्कलूष D.; अर्कलूष इ० F.;
अर्कलूषिति B. C.; अर्कलूषु, corr. ० श
K.; cf. śl. 281.

१० अर्कलूष F.—Hem. only अर्कलूष;
the others अर्कलूष (Bō. var. l. अर्कलूष).

११ शकटाङ्गजवामनमतेन F.; शक-
टाङ्गज[कामनभोज suppl.] प्रभृतिमतेन
K.

हिचः । दुहितरः । दौहित्रायणः ॥ * ॥ नानान्द्रः । ननान्द्रः । नानान्द्रायणः ॥ * ॥ पौत्रः । पुत्राः । पौत्रायणः ॥ * ॥ गाविष्ठिलः । गविष्ठिलाः । गाविष्ठिलायनः ॥ * ॥ पौनर्भवः । पुनर्भवः । पौनर्भवायणः ॥ * ॥ परा चासौ स्त्री च । परस्त्री । तदस्या विदादित्वादञि तत्संनियोगेन । परस्त्रियाः परशुस्येत्यनेन परश्चादेशे च । पारश्वः । वज्रषु परस्त्रियः । तदपत्यं युवा पारश्ववायनः ॥ * ॥ चन्द्राचार्येण यज्ञजोर्बज्रस्यस्त्रियामित्यत्र^१ सूत्रेऽपत्यमात्र इत्येव बाह्या उत्सा^२ इत्युदाहृतम् । रत्नमतिना तु हरितादयो गणसमाप्तिं यावदिति व्याख्यातम् । रत्नतानुसारिणा मयाप्येते किल निबद्धाः ॥ २३८ ॥ इति हरितादिः ॥

अश्वयीवाचपलसुमनोमीष्मधूमाः पवित्राः^३

धर्म्यो बैल्यार्जुनगिरिवनाः^४ क्षान्तकाणौ विशालः ।

गोमी वाग्मिप्रहृतकितवाश्चक्रामोदपादाः^५

खर्जुरार्कस्वनशिवविदाः श्यामगोलाङ्गकाशाः^६ ॥ २३९ ॥

अश्वविदकुञ्जगर्गादिभ्यो ञ्फाञ्फञ्यञ^७ इत्यनेन चतुर्भ्यो गणेशः पौत्रादावर्थे चत्वारः प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ॥ * ॥ अश्वस्यापत्यं पौत्रादिः । आश्वायनः । आश्वायनाः ॥ विदादित्वादञपि^८ । आश्वः ॥ * ॥

१ ? यज्ञजोर्ब० F.; यज्ञजो ब० B. C. D. K.; but cf. P. ii. 4, 64 (where औत्सः । औत्साः, because अगोत्रि); ? P. iv. 1, 85 vārtt. 4; 86.

२ ? बाह्या उत्सा F.K.; बाह्य उत्साह B.; बाह्य उत्सा C.; वज्रया उत्सा D.

३ Thus B. C. D. E.; पवित्रो F. (the other works have पवित्र).

४ धाम्यो E.; धाम्यो B. C. F. K.; वैश्वार्जुन० D. E.

५ वाग्मी प्र० MSS.; प्रहृतकित० E.

६ खर्जुरार्कस्वन० B. F. K.; सिव० E.; खर्जुरार्कस्वानशिव० C.; A. om. text and comment.

७ ञ्याञ्यञ्यञ B. C. F.; ञ्याञ्यञ K.; ञ्याञ्यञ्ज D.

८ इञपि B. C. K.; विदादित्रयि D.; not in *vidādi*, 243-4 (cf. अश्वायनान्, page २८८, note २).

यैवायणः ॥ * ॥ चापलायनः ॥ * ॥ सौमनसायनः ॥ * ॥ यैन्नायणः ।
 अस्रोत्सादौ पाठोऽनन्तरार्थो^१ऽनपत्यार्थश्च ॥ एवमुत्सशब्दोऽपि ॥ * ॥
 धौम्रायणः^२ ॥ * ॥ पावित्रायणः ॥ * ॥ धार्म्यायणः^३ । धायेत्यन्यः ॥ * ॥
 विलीनां^४ चत्रियाणामपत्यं पौत्रादिः कुरुकोसलेत्यादिना ण्यचि ।
 वैल्यः^५ । तदपत्यं युवा । वैल्लायनः^६ ॥ * ॥ आर्जुनायनः । अस्य बा-
 क्कादावनन्तरार्थः पाठः^७ ॥ * ॥ गैरायणः । गिरिचपल इत्यपरे^८ ॥ * ॥
 वनायनः । वत इत्यप्यन्यः^९ ॥ * ॥ चान्तायनः ॥ * ॥ काणायनः ॥ * ॥
 वैशालायनः ॥ * ॥ गोमिनः । गौमायनः ॥ * ॥ वाग्मिनः । वाग्मायनः
 ॥ * ॥ प्राहृतायनः ॥ * ॥ कैतवायनः ॥ * ॥ चाक्रायणः ॥ * ॥ रामोदा-
 यनः ॥ * ॥ पादायनः ॥ * ॥ खार्जुरायणः । खर्जूल इत्यन्यः^{१०} ॥ * ॥ आ-
 र्कायणः । अर्कस्वनेत्यन्ये ॥ खानायनः^{११} ॥ * ॥ श्रैवायनः ॥ * ॥ वैदायनः
 ॥ * ॥ श्यामायनः ॥ * ॥ गौलाङ्कायनः ॥ अपरे गोल । अङ्क । इति
 च्छिन्दन्ति^{१२} ॥ * ॥ काशायनः । आकाश इति चन्द्रः ॥ २३६ ॥

१ अनन्तरापत्यार्थो Yajñ.

२ Besides धूम, the other works have also धूम which is also given in *kārikā* 7 on śl. 242.

३ धार्म्यायनः B. C. F. K.; D. om. धायेत्यन्यः.—धर्म्य Bō., Yajñ.; धर्म्य & धार्या Hem.; धर्म ed. Kāṣ. V. (धाय MS. a.).

४ विलीनां D.

५ यः १० F.; D. om. from कुरु.

६ Bō., Yajñ. have वैल्य; Hem., Kāṣ. V. ed. वैल्य.

७ Cf. śloka 203.

८ गौरायणः B. D. K.; D. om. from गिरि.

९ C. om. from विलीनां चत्रियाः

D. from वत.—Hem. has both words, the others neither.

१० F. om. from खर्जूल°.—Bō. has खर्जूर (v. l. खजूर); Yajñ. खर्जूर; Kāṣ. V. खर्जूर & खर्जूल; Hem. खर्जूर, खर्जूल & खर्जुल (Bō., Yajñ. have also खज्जार).

११ ? अर्कस्वनेत्यन्ये । खानायनः B. K.; अर्कस्वनपत्ये आश्वानायनः C.; F. om. अर्कस्वनेत्यन्ये.—Hem. has अर्क । स्वन । अर्कस्वन । the others स्वर (Kāṣ. V. MS. a. स्वत).

१२ गोलाङ्क° B.; गोलः कं अंक° C.; D. om. from अपरे.—Bō., Yajñ. have गोलाङ्क; Kāṣ. V. ed. गोलाङ्क, MS. a. गोपाल; Hem. गोल । आङ्क । गोलाङ्क ।

विश्वानरः पिङ्गलशूद्रकोत्सा-

तवस्फुटा धन्यगदश्चविष्टाः ।

जनाश्मवीक्ष्याः^१ खदिरौ नमार्ह-

पिञ्जूरवस्ताः^२ सनखः पविन्दा^३ ॥ २४० ॥

वैश्वानरायणः । विश्वतर इति कश्चित्^४ ॥ * ॥ पैङ्गलायनः ॥ * ॥
शौद्रकायणः ॥ * ॥ औत्सायनः ॥ आतवायनः ॥ उत्सातवेति भोजः^५
॥ * ॥ स्फोटायनः^६ ॥ * ॥ धान्यायनः ॥ * ॥ गादायनः^७ ॥ * ॥ अवि-
ष्टायाः^८ । आविष्टायनः ॥ * ॥ जानायनः । अख्य नडादित्वात्फणि^९ ।
अस्मिन्नञ् च यूनि विशेषः^{१०} ॥ * ॥ आश्लायनः ॥ * ॥ वैक्ष्यायणः^{११} ॥ * ॥
खादिरायणः ॥ * ॥ नामायनः ॥ * ॥ आर्हायणः ॥ * ॥ पैञ्जुरायणः^{१२}
॥ * ॥ वास्तायनः ॥ * ॥ सानखायनः^{१३} ॥ * ॥ पविन्दायाः^{१४} । पा-
विन्दायनः ॥ २४० ॥

१ °वीष्पाः (or वीष्ठाः) C. F. K.

२ °वास्ता B. (च MSS.; व Yajñ.)

३ पविंदः B. C. K.; पविंदाः E.; पवि-
दा । D.; cf. note १४. —A. om. text
and comment.

४ विश्वतर इति C.; om. D. —Hem.
has both; the others विश्वानर only.

५ उत्सातवेति श्रीभोजः D. —Hem.
has all three.

६ On the स्फोटायन P. vi. 1, 123,
Yajñ. remarks: स्फोटोऽयनं यस्मैत्यर्थे
स्फोटायनः शब्दान्तरम्.

७ वादायनः D. (not in text); Bō,
Yajñ. have likewise वद (cf. वन, वत,
p. २८२; n. ९); Hem. गद om. Kāṣ. V.

८ Thus also Hem., Kāṣ. V.; अविष्ट
Bō., Yajñ. doubtful.

९ पणि B. C. D. K.

१० अस्मिन् एजि भिविशेषः D.; अ-
स्मिन्नञ् च° B. K.; अस्मिन् यङ्° F.

११ वैष्पायणः (or ष्य) B. C. F. K.;
तैक्ष्यायणः D. —Hem. has वीक्ष; Kāṣ.
V. ed. वीक्ष; om. MS. a., Bō., Yajñ.

१२ पैजुरायणः B.; पैजरायणः D. —
Bō. has पिङ्गल; Yajñ. पिङ्गल; Hem.,
Kāṣ. V. ed. पिञ्जूर; om. MS. a.

१३ सानखायनः C. — सनख Hem.;
the other works om. this word.

१४ Thus Hem., Kāṣ. V. ed.; पविन्द
Bō., Yajñ.

रोहिणभगिडतभडिलाः^१ शुनभगिडलदासकानडुह्यं^२ च ।

पुटकुटकुलखडभडिताः^३ प्रादृतचुपकितविशंपदुर्मनसः^४ ॥ २४१ ॥

रौहिणायनः ॥ * ॥ भाण्डितायनः ॥ * ॥ भाडिलायनः^५ ॥ * ॥
शौनायनः^६ ॥ * ॥ भाण्डिलायनः ॥ * ॥ दासकायनः^७ । चुपदासक
इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ अनडुहोऽपत्यं पौत्रादिः । आनडुह्यम् । तदपत्यं
युवा । आनडुह्यायनः ॥ स्त्रियामत इज्जि । आनडुहीत्यन्यः^९ ॥ * ॥
पौटायनः ॥ * ॥ कौटायनः ॥ * ॥ कौलायनः^{१०} ॥ * ॥ खाडायनः ॥ * ॥
भाडितायनः ॥ * ॥ प्रादृतायनः^{११} ॥ * ॥ चौपायनः ॥ * ॥ कैतायनः ।
खिव इत्यन्यः^{१२} ॥ * ॥ विविधं शं सुखं पातीति विशंपः । तस्य^{१३}
वैशंपायनः ॥ * ॥ दौर्मनसायनः ॥ २४१ ॥

जडलतशङ्खप्राच्या ध्वनवहमन्दा भवेन्नरे जातः ।

अथ भर्गस्त्रैगर्ते स्यादात्रेये शपो भरद्वाजः^{१४} ॥ २४२ ॥

१ शुनभंडितभविताः E.; शुन-हिण-
डित-विताः D.; °भलिताः B. F. K.;
°ललिताः C.; cf. note ५.

२ शुनिभंडिल° B.C.F.K.; शुनभंडि-
त° E.; शुनभंडिल° D.; °दाशका° B.C.K.

३ पुटकाकुट° C.; पुटकुडकुल° B.;
°षडभडिताः B. K.

४ प्रहृतचुप° E.; प्राह ॥ नुप° D.;
किव for कित B. C. K.; किच F.; A.
om. text and comment.

५ ? भालितायनः B.F.K.; लालिता-
यनः C.; भावितायनः D.—The other
works and *kārikā* 14 have भडिल (be-
sides भण्डिल, भडित, and भण्डित).

६ ? Hem. has शुन; the others omit
this word (Kās. V. ed. var. 11. सूनु, शुव?).

७ दाशकायनः C. K.

८ D. om. from चुप.—Hem. appa-
rently चुपदासक; the others चुप (Kās.
V. ed. has चुप्प) । दासक.

९ आनडुहो न्यः C.; आनडुही अन्यः
K.—अनडुह्येति गर्गादियत्रताद्वोचे फ-
ञोऽसंभवेन सामर्थ्याबुध्यन्म । अन-
डुहो युवापत्यमानडुह्यायनः । Yājñ.

१० कौडायनः D.

११ ? प्रादृतायनः D.; cf. प्रहृत §1. 239.
—Bö., Yājñ. have प्रहृत and प्रकृत;
Hem. only प्रादृत; Kās. V. only प्रहृत.

१२ कैचायनः । खिव° F.; कैवायनः
B. C.; D. om. from खिव.—Hem. has
किव, खिव, & खिय; the others कित.

१३ D. om. from विविधं.

१४ A. om. text and comment.

जाडायनः ॥ * ॥ लातायनः ॥ * ॥ शाङ्खायनः ॥ विदादित्वाद्यजि
शाङ्खः । गर्गादित्वाद्यजि^१ शाङ्खः । कुञ्जादित्वात्फजि^२ शाङ्खा-
यन्यः ॥ * ॥ प्राच्यायनः ॥ * ॥ ध्वानायनः ॥ * ॥ वाह्यायनः ॥ * ॥
मान्दायनः^३ ॥ * ॥ जातायनः । पुमांश्चेत् ॥ अन्यत्र जाताया जातेयः
॥ * ॥ भार्गायणः । चैगर्तश्चेत् । भार्गिरन्यः ॥ * ॥ शपायनः । भारद्वा-
जायनः^४ । आचेयश्चेत् ॥ शापिर्भारद्वाजस्यान्यः ॥ * ॥ एत ऋषिवा-
चकाः ॥ अस्योदाहरणानि ।

अथैष वातण्ड्यवतण्ड्यभीकवातण्ड्यवातण्ड्यभिकप्रियाणि^५ ।

आश्वायनाभ्यायनसेवितानि शुचीनि सिप्रापुलिनान्यगच्छत् ॥ १ ॥

पौटायनास्त्रेषु पुटान्मृजन्तो वैदायना वेदमुदीरयन्तः^६ ।

चान्तायनाः चान्तिमृतोऽस्य चेतः शाङ्खायनाः शङ्खमृतश्च जहुः^७ ॥ २ ॥

ग्रेवायणार्हायणरौहिणायनार्कायणन्यस्तसमित्कुशेषु ।

पादायनासन्नदृषन्निषणः^८ चाक्रायणेष्वेषु पदं स चक्रे ॥ ३ ॥

श्रीत्सायनैरुत्यमिहोत्पतद्भिः काशायनैः^९ काशकुशं लुनद्भिः ।

खानायनैः खानमनुदृणद्भिर्^{१०} ग्रैमायणैर्ब्रह्ममुदं स लेभे ॥ ४ ॥

१ ०यणि F.

२ ०पञ्च B. C. D. K.

३ मादायनः C. D.; om. B.—Not in the other works.

४ The other works have also आचेय भारद्वाजे (cf. also आचेयायण in *Jedrikil* 13).

५ अथैष वातण्ड्यवतण्ड्यमेव पाराश-
र्यं व्यभिकप्रियाणि C.; ०भीका वा-
तण्ड्यवातण्ड्यतिवाप्रियाणि F.; D. om.
the first stanza, but numbers २ to १४.
The first half-couplet appears to refer

to गर्गादि; on वतण्ड्यी, वातण्ड्यी cf.
sl. 60 comm.

६ अथौर्व्यजनो वैदायना चेदनुदी-
रयन्तः । D.

७ शङ्खमृतश्च B. C. K.; शङ्खमृतश्च
F.; ०शाखायना शङ्खमृतश्च जुहुः D.

८ वादायनासन्नं D.

९ धात्सायनैरुत्यं C.; जत्सायनै-
भर्त्तामिहोत्पतद्भिः D.; ०कासायनै B.C.

१० खानायनखानमनुदृणद्भिः B. C. K.;
०अनुदृणद्भिः F.; अनूदृणद्भिः D.

धार्म्यायणं धर्ममृचो जपन्तं वाग्मायनं वाग्मितमं यजूंषि ।
 गोमायनं गोमिनमेष साम धान्यायनं धन्यमथावमेने^१ ॥ ५ ॥
 वैक्ष्यायणं वीक्ष्य विशालवचा ननाम नामायनमायताक्षः ।
 अदुर्मना दौर्मनसायनं स महामनाः सौमनसायनं च ॥ ६ ॥
 धौमायनं^२ सोऽध्वरधूमश्शुभं धौमायणं ब्रह्मपरायणं च ।
 श्यामायनं श्यामलकण्ठभक्तं काणायनं काणभुजं च भेजे ॥ ७ ॥
 शैवायने शैवमतानुकूले कौलायने कूलकुटीरभाजि ।
 कौटायने धान्यकुटेकवृत्तौ वासायने वाकृत वासनं सः^३ ॥ ८ ॥
 गीर्ब्रह्म गैरायणमुद्गिरन्तं जातायनं जाततदर्थबोधम्^४ ।
 ध्वानायनं^५ सध्वनिदत्तचित्तं जाडायनं ध्यानजडं प्रपेदे ॥ ९ ॥
 भक्त्यानुहुत्वायनमेष नत्वार्जुनायनं वार्जुनतुल्यकीर्तिः ।
 वैक्ष्यायनं चोपजगाम वैश्वानरायणं विश्वजनीनवृत्तिः ॥ १० ॥
 आविष्टवैशालपरौ कराभ्यां पावित्रपाविन्दपरौ गिरात्र ।
 खार्जूरपैञ्चूरपरौ तु शश्वन्मूर्धाभिषिक्तोऽनमदायनौ सः ॥ ११ ॥
 वैशंपगौलाङ्गपरौ च तौ तान् खाडातवप्राहृतदासकेभ्यः^६ ।
 रामोदतः कैतवखादिराभ्यां स चापलाद्वाचपलौ ववन्दे^७ ॥ १२ ॥
 विद्वान्मुदं को^८ न बभार भारद्वाजायनं राजनि वन्दमाने ।
 आत्रेय नौमीत्यभिधाय तत्रात्रेयायणं^९ वास्य विपर्ययेण ॥ १३ ॥

१ धान्यमथावमेने D. F.

२ Cf. page २८२, note २.

३ वातनं सः C.; वासनं सः D.
[वास or वस does not occur in the text;
we should probably read वासायने
here].

४ गीर्ब्रह्मा° B.; गीर्ब्राह्म° D.; गौ-
रायण° B. C. F. K.; जातवदर्थ° B. C.

५ धानायनं B. C. F.; धानायनं D.;

°सध्वनिदत्तचित्तं B. C. D.

६ °प्रादृत° D.; °प्राहृत° B. C.;
दाशकेभ्यः B. C. F. K.

७ स चापलौ विश्वतनू ववन्दे C.; स
वापलाद्वाबलोप ॥ D.; चापलाद्वाच-
पलौ° F.

८ विद्वान्मुदं° B. C.; विद्वान्मुदको D.

९ Cf. page २८५, note ४.

स भाडिताङ्गाण्डितभाडिलाभ्यां नवायनान्भाण्डिलतश्च भूपः ।
 शापायनं शापिमयेह भार्गि भार्गायणं चैव नमश्चकार^१ ॥ १४ ॥
 २४२ ॥ इत्यश्यादिः ॥

विदोर्वकिर्दभकिलातधेनु-

विश्वानरा भाजनकश्यपौ च^२ ।

अश्यावतानः प्रियकोपमन्यू

हर्यश्वबिन्दू कुशिकर्तभागी^३ ॥ २४३ ॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्येऽञ्भवति ॥ * ॥ विदस्थापत्यम् ।
 वैदः । वैदौ । विदाः ॥ * ॥ और्वः ॥ * ॥ कैर्दभः । कीर्दभ इति शक-
 टाङ्गजः^४ । विदर्भ इति भोजः ॥ * ॥ कैलातः^५ ॥ * ॥ धेनवः । अयमृ-
 शिवचनः । उत्सादौ तु प्रत्ययप्रसवगव्यादिवाचकः^६ ॥ * ॥ विश्वानरः^७
 ॥ * ॥ भाजनः । ताजम इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ काश्यपः ॥ अथ । इन्द्रः
 सप्तमः काश्यपानाम्^९ इत्यञः सुक् कस्माच्च भवति । सामान्येनापत्या-

१ A number of words in the text are not exemplified in these *kārikās*.

२ °काश्यपौ च B. C. F.; भाजनक-
 श्यापौ च D.

३ °कर्तुभागी D. E.; A. om. text
 and comment.

४ ? कीर्दभ इति शा° B. C. K.; कची-
 दर्भ° F.; om. D.—°किर्दभ इति श्री-
 भोजः D.—किर्दभस्य कैर्दभः कैर्दभौ किं-
 दर्भाः । किर्दभ इति शाकटायनः । वि-
 दर्भ इति भोजः Yajñeśv.; Bō. has
 किर्दभ (var. l. कन्दर्प); Hem. कीर्दभः
 Kās. V. ed. MS. a. किर्दभ.

५ Bō., Hem., have किलात; Yajñ.

किरात (किलात इति केचित्); Kās. V.
 MS. a. किरात, ed. किलातप (1) and
 var. l. किलात.

६ प्रत्ययप्रवस° B.—उत्सादौ तु नव-
 प्रसूतिकावचनः Yajñ.; cf. § 1. 254.

७ विश्वानरः B.; D. om. from कै-
 लातः.

८ ? भाजनः । भजनाः ॥ D.; °इति
 कश्चित् F. K. (? भाजम° B. C.—Hem.
 om. both; the other works have भाजन;
 Bō., Yajñ. also भोगक; Kās. V. MS. a.
 भोजन (om. ed.).

९ अथेन्द्रः सप्तमका° D.; अथेन्द्र
 स° F.; Kās. V. iv. 1, 104, where इन्द्रभूः°.

भिधान ऋष्यणा सिद्धिर्भविष्यति । तस्येदं विवचायामणा वा सर्वेषा-
मपि हि पितरः काश्यपा अभेदोपचारात् । यथा बभ्रुः । मण्डुः ।
लमक इति ॥ * ॥ आश्यावतानः । आश्यावतानाः^१ ॥ * ॥ प्रियकः । पि-
यकेत्यन्यः^२ ॥ * ॥ औपमन्यवः ॥ * ॥ हार्यश्वः ॥ * ॥ वैन्दवः ॥ * ॥ कौ-
शिकः । यथा ।

कौशिकेन स किल चितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये^३ ॥
आर्तभागः ॥ २४३ ॥

ऋष्टिषेणभरद्वाजापस्तम्बाः^४ शुनकस्तथा ।

शरद्वत्सम्बकौ शिशुः^५ कुचवारश्च^६ कीर्तिताः ॥ २४४ ॥

आर्ष्टिषेणः ॥ * ॥ भारद्वाजः ॥ * ॥ आपस्तम्बः ॥ * ॥ शौनकः ॥ * ॥
शरद्वत्तः ॥ * ॥ साम्बकः । साम्बकाः ॥ श्वक इति^७ वामनः ॥ * ॥
शैशवः । शैशवाः^८ ॥ * ॥ कौचवारः ॥ कूचवार^९ इति वामनः ।
कूचाचर^{१०} इत्यन्यः ॥ * ॥ गोपवनश्यामाकश्यापर्णश्यामकास्तु^{११} गो-
पवनादेर्विदाद्यन्तर्गणत्वाद्द्रष्टव्याः ॥

१ Kāṣ. V. MS. *a.* reads अश्व । अव-
तान, cf. p. २८९, note ८.

२ Om. D.—Hem. has प्रियक and
पियक; the others प्रियक only.

३ Raghuv. II, 1.

४ ऋष्टिषेण^० E.; A. om. text & com.

५ शिशु B. C.; शिशू E.; शिश D.

६ Thus B. D. F.; कुचवारश्च C.;
कूचवारश्च E.; cf. n. १० and sl. 353.

७ ? सांवकः । सवकाः । शिवक इति
D.; cf. *gopavanādi*, sl. 35.—Kāṣ. V. ed. has
श्यामक, श्यामाक, श्यापर्ण, and *var. II.*
संबक, श्यायक; MS. *a.* only शामिका
and श्यावर्ण; Hem. श्यापर्ण and twice

श्यामाक; Bō., Yajñ. श्यापर्ण, श्यावलि,
श्यामाक, शमिक, and श्यामाक [शमिक
(श्यामाक इत्यन्ये) Yajñ.].

८ शैशवाः D.; शिशवः F.; cf. *go-
pavanādi* sl. 35.

९ ? Thus Kāṣ. V. ed., MS.; and
Bō., Yajñ.; also eds. Pāṇ. iv. 3, 94;
कुचावर F.; कूचावर B.; कुचाचर K.
and Hem.; कूचाच C.; D. om. from
कूचवार to इत्यन्यः.

१० Thus K.; कूचाचर B.; कूचावर
F.; कूचाचर C.; D. cf. n. ९ [? कुचाचर
as Hem. n. ९].

११ C. om. श्यामाक (suppl. by K.).

चषिवाचिभ्य च्यणि प्राप्ते । चष्टिषेणाच्छिवाद्यणि । अनृषिवा-
चिभ्योऽदन्तेभ्योऽत इञि । तदन्तेभ्यो^१ ऽणि ॥ परस्त्रिया ज्यङो ढणि^२
च पाठः ॥ २४४ ॥ इति विदादिः ॥

कुञ्जब्रह्मशुभस्कन्दलोमस्कम्भाः शटो गणः ।

भस्मशङ्खविपाशश्च शृङ्गा शाकश्च कीर्तिताः^३ ॥ २४५ ॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्य एभ्यः फञ्^४ भवति । तत्संनि-
योगेन फञ्वातादस्त्रियामित्यनेन^५ स्वार्थे ज्यश्च ॥ * ॥ कुञ्जस्यापत्यं
पौत्रादिः । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः ॥ * ॥ ब्राह्मा-
यन्यः ॥ * ॥ शौभायन्यः । शुभ इति भोजः^६ ॥ * ॥ स्कान्दायन्यः ।
स्कन्व इत्यन्ये^७ ॥ * ॥ लौमायन्यः । केचिन्नोमान्तस्यैव मन्यन्ते न लोमः ।
तन्मत औडुलोमायन्य इत्यादि^८ ॥ * ॥ स्कम्भायन्यः । स्कम्भ इत्यपरे^९
॥ * ॥ शटायन्यः^{१०} ॥ * ॥ गाणायन्यः ॥ * ॥ भास्मायन्यः । भस्त्रेत्यन्यः^{११}
॥ * ॥ शङ्खायन्यः ॥ * ॥ वेपाशायन्यः ॥ * ॥ शौण्डायन्यः ॥ * ॥ शा-
कायन्यः ॥ * ॥ अस्योदाहरणानि ।

१ अदन्तेभ्यो C.; cf. P. iv. 2, 112.

२ ? ज्याहो ढणि B.; °स्त्रियाभ्यां हो
ठणि C.; ज्याडा ढणि° F. [? cf. P. iv.
1, 120 (स्त्रीभ्यो ढक्) & §l. 225; (*hari-
tādi*, §l. 238)].

३ A. om. text and comment.

४ ? पन् B.; यन् F.; पत् C.; 'यञ्'
D.; ? फन् K. [Pāṇ. च्फञ्].

५ पञ् B. C. (K.); यजतादस्त्रिया-
मित्य° F.; पप्पातादस्त्रियामि° D.—
Cf. P. v. 3, 113.

६ ? Thus D.; शुभ इति° B. C. F.;
श्रीभोजः D.—Bö., Yajñ. have शुभ;

Hem. शुभा; Kāṣ. V. ed. शुभ (var. I.
शुभा); MS. a. & var. I. ed. शुभया.

७ स्कन्द Bö., Kāṣ. V. ed.; स्कंध Hem.,
Kāṣ. V. a.; स्कंद (स्कंध इत्यन्ये) Yajñ.

८ औडुलोमायन्यः° B.; D. om. fr.
केचिन्नोमान्त°; Yajñ. same as here.

९ ? Thus B. C. F. K.; D. om. from
स्कम्भ.—The other works have स्कम्भ
(Vardham. स्कम्भा?).

१० शाकटायन्यः F.—Hem. शट, the
others शठ; Kāṣ. V. ed., MS. a. have
शाकट besides शाक and शट.—Cf.
kārikā 3.

११ Om. D. (& the other works).

ऐचन्त कुञ्जानुपसृत्य^१ कौञ्जायन्यादयोऽथर्विवधूवधूयः^२ ।
 कौञ्जायनाः पार्थिवकुञ्जरं तं ब्राह्मणायनायातिकुट्टहलेन^३ ॥ १ ॥
 शाङ्खायनाः शङ्खकशोभिहस्ता^४ भास्मायना भास्वरहेमभासः ।
 गाणायना गाणपतव्रतस्थाः शाकायनाः शंकरभक्तिभाजः ॥ २ ॥
 शौण्डायना मार्जनकर्मशौण्डाः शाटायनाः शायविहीनवाचः ।
 स्कान्मायनाः स्कन्धितमन्मथास्ताः शौभायनाः शोभनवल्गुवाचः ॥ ३ ॥
 स्कान्दायनाः स्कन्दमहौजसं वैपाशायनाः^५ पाशसृतोपमेयम् ।
 प्रियौडुलोमायनमौडुलोमायन्यं^६ तमालोक्य न दप्तिमायुः ॥ ४ ॥
 २४५ ॥ इति कुञ्जादिः ॥

गर्गो वत्सविरोहितौ शटशकप्राचीनयोगावटा

धूर्तः शङ्खधनंजयाजचमसा विश्वावसुः संकृतिः ।

वृक्षागस्त्यपुलस्तिवल्गुकलिता मन्तुर्मनायी लिगुः

सूनूर्लोहितकन्धकौ श्रुवलतू मण्डुर्जिगीषुस्तनुः^७ ॥ २४६ ॥

गर्गादेरश्वविदेत्यादिना यज् ॥ * ॥ गर्गस्यापत्यं पौत्रादिः । गार्ग्यः
 ॥ * ॥ वात्यः ॥ * ॥ वैरोहित्यः ॥ * ॥ शाव्यः ॥ * ॥ शाक्यः ॥ * ॥ प्रा-
 चीनयोग्यः^८ ॥ * ॥ आवय्यः ॥ * ॥ धौत्यः ॥ * ॥ शाङ्ग्यः ॥ * ॥ धानं-
 जय्यः ॥ * ॥ आज्यः ॥ * ॥ चामस्यः ॥ * ॥ वैश्वावसय्यः ॥ * ॥ सांक्रत्यः^९ ॥ * ॥

१ पञ्चातकुंजा° F.; पच्यतकुंजानु-
 पसृत्य D.

२ ऽथर्वि° B. C.; °वधूजनायः C.;
 °वधूः वधूयः । D.

३ कुंजरतः° F.; चाध्वयनापाति° D.

४ शांखक° B. C. K.; शांखिक° F.;
 शखक° D.; °भास्मायना° B. F.

५ °महौजसश्च वै° C.; वैशंपायना
 B. C. F. K.

६ प्रियौडुलौमा° F.; प्रियौडुलौ-
 मा° D.; B. om. the last two *kārikās*.

७ पंडुर्जि° E.; A. B. om. text and
 comment.

८ प्राचीनयोग्यः C. D. K.

९ शंक्रत्यः D.

वाच्यः ॥ * ॥ आगस्त्यः ॥ * ॥ पुलस्तोः । पौलस्त्यः ॥ पुलस्त्य इत्यपि
प्रकृतिरस्ति । तस्याप्युच्यणि पौलस्त्यः स्यात् । परं^१ पुलस्तिशब्दस्य यञ-
भावे रूपान्तरमनिष्टं स्यात् । आदौ च विशेषः । यञन्तात्स्त्रियां
पौलस्ती । पौलस्त्यायनी । अणन्तस्य पौलस्त्येव स्यात् । वज्रषु यञ-
न्तस्य पुलस्तयः । अणन्तस्य पौलस्त्याः^२ ॥ * ॥ वात्सायः ॥ * ॥ मान्तयः
॥ * ॥ मानायः । पाठसामर्थ्याच्च स्त्रीलनिवृत्तिः ॥ * ॥ लौगव्यः^३ ॥ * ॥
सौनव्यः ॥ * ॥ लौहित्यः ॥ * ॥ कान्यक्यः । कथक^४ इत्यन्यः ॥ * ॥ औव्यः^५
॥ * ॥ लातव्यः ॥ * ॥ माण्डव्यः ॥ * ॥ जैगीषव्यः ॥ * ॥ तानव्यः ॥ २४६ ॥

तारडोलूकवतरणधूमशकलाः कण्ठस्तथा^६ कुरिडनी

गोकक्षैकरहूगणा^७ वृषगणः स्थूरा^८रराकाकताः^८ ।

गोलन्दानडुहौ^९ तरुक्षभिषजौ कृष्णोऽलिगुः पिङ्गला^{१०}

पूतीमाषमुलाभिनौ कुरुकतः शङ्कुस्ति^{११}तिक्षैकलूः^{११} ॥ २४७ ॥

१ पुरं C. K.

२ पुलस्त्य इत्यपि प्रकृत्यन्तरमस्ति ।
तस्यापि गर्गादित्ते पुलस्तिशब्दस्य पाठ
एवोपलक्षणम् । अत एव रामायणादी
रावणे पौलस्त्यपदं प्रयुज्यमानमुपपद्यते
न च पुलस्तिपदेन तस्योपपत्तिरिति वा-
च्यम् । पुलस्त्योऽजनघत्पत्न्यामगस्त्यं च
हविर्भुवि ।^{१०} (Bhāg. P. 4, 1, 36) यद्यपि
पुलस्त्यस्य ऋषिवाद्गणि पौलस्त्य इत्येव
स्यात्तथापि यञभावे रूपान्तरमनिष्ट-
मापद्यते । तथा हि यञन्तस्य स्त्रियां पौ-
लस्त्यायनी । अर्थात्तस्य तु पौलस्तीत्येव ।
वज्रष्वपवेषु यञो लुकि पुलस्त्याः ।
ऋथणसु लुगभावात्पौलस्त्या इति वि-
भावनीयम् । Yajñ.

३ लौगव्यः D.; लालिगव्यः C.

४ कथ C., orig. K. (corr. कथुक or
कथुक); कथ F.; om. D.; कान्यक and
कथक Bō., Yajñ.; कथक, कच्छक Hem.;
कथक Kās. V. ed. (कच्छप । कथर a.).

५ औव्यः C.—Hem. सुव; the other
works omit this word and लतु.

६ कंवस्तथा C. D.; कंठस्तथा E. F. K.

७ वृहगणा F. K.; वज्रगणा C.

८ स्थीरा^८ C.; रराका कतः D.; वृष-
गणस्थूरा रराकाः कताः E.

९ गोलुंदानडुहौ वरुच^९ C. F. K.

१० पिङ्गलः D.; पिङ्गलाः E. — Bō.,
Yajñ., Hem., Kās. V. ed. have पिङ्गल,
MS. a. पिङ्गला.

११ A. B. om. text and comment.

ताण्डः । तण्डित्ति^१ कश्चित् ॥ * ॥ औलूक्यः ॥ * ॥ वातण्डः ।
 शिवादिपाठादपि । वातण्डः ॥ * ॥ धौम्यः । युधिष्ठिरमन्त्री । यथा
 कादम्बर्याम्^२ । धौम्य इवाजातश्चोः ॥ * ॥ शाकल्यः ॥ * ॥ का-
 एयः^३ ॥ * ॥ कौण्डिन्यः ॥ * ॥ गौकल्यः ॥ * ॥ ऐक्यः ॥ * ॥ राह्मण्यः^४ ।
 रहोगण इत्यन्यः ॥ * ॥ वार्षगण्यः ॥ * ॥ स्त्रौर्यः^५ ॥ * ॥ राराक्यः ।
 अरराकेत्यन्यः^६ ॥ * ॥ कात्यः ॥ कात्यशब्दास्त्रोहितादित्वाङ्गायनि
 कात्यायनी । गौरी । ऋषिपत्न्याकारत्वादर्थद्वया नार्थपि ॥ * ॥ गौ-
 लन्यः^७ ॥ * ॥ आनडुह्यः ॥ * ॥ तारुह्यः^८ ॥ * ॥ भैषज्यः ॥ * ॥ काण्ड्यः
 ॥ * ॥ आलिग्यः ॥ * ॥ पैङ्गल्यः ॥ * ॥ पौतीमाय्यः । पूतिमाष इति
 भोजः^९ ॥ * ॥ सौलाम्यः । सुलोभिन्निति^{१०} वामनः ॥ * ॥ कौरु-
 कात्यः^{११} ॥ * ॥ शाङ्गल्यः ॥ * ॥ तैतिह्यः ॥ * ॥ ऐकल्यः ॥ २४७ ॥

चुलुकचरणकमङ्गुः शर्कराक्षामिवेशौ

चिकितकुटिलदल्भाः पिप्पलूतृक्षकक्षौ^{१२} ।

१ ? तण्डित्ति C.; तण्डित्ति D.—
 Hem. तण्डित्ति; the others तण्ड.

२ Ed. Calc. (1849) p. 49, 20.

३ ? काव्यः C.; काव्यः K.; काव्य (i.e.
 काव्यः?) D.; काव्यः F.—Hem. कौट;
 the other works कण्व.

४ ? बाह्मण्यः C. F. & corr. K.; ओ-
 हगण इत्यः D.—Bö., Kāṣ. V. ed., Yajñ.
 have रहगण; Hem. रहोगण.

५ स्त्रौर्यः C.—स्थूरा Bö., Yajñ.; स्थूण
 Kāṣ. V. ed., स्थूला MS. a.; स्थूर। Hem.

६ Bö. has अररक (var. l. अदरक);
 Yajñ. अरराक (or ओका) । [राराक्य
 इति केचित्]; Kāṣ. V. ed. अररक,
 MS. a. आरका; Hem. अरराका.

७ Thus D.; गौलुह्यः C. F. K.—Bö.,

Yajñ. गोलुह्यः; Hem., Kāṣ. V. ed. गो-
 लुह्यः, MS. a. गोलुह्यः; cf. *kārikā* 13 on
 śl. 252.

८ वारुह्यः C. K.; वारुह्यः F.

९ पूति इति C.; ओभोज्यः D.—
 The other works (and *kārikā* 15) give
 पूतिमाष [पूतिमाष इत्यन्ये Yajñ.].

१० ? सुलोभिन्निति D.; सुलोभिन्नि-
 त्ति C. F. K.—Kāṣ. V. ed. has सुलोभिन्,
 MS. a. सुलोहित; Bö., Yajñ. सुला-
 भिन् (सुलोभिन् (!) Yajñ.) & सुलोहिन;
 Hem. twice सुलोभिन्.

११ कौरुकात्यः D.; cf. śl. 164.

१२ चिकितकुटल C. K.; ओदक्षीपि-
 प्लु C.; दल्भापि E.; ओकक्षौ C. E.;
 पिप्पलूतृ K.; पिप्पलूतृ F.; तृक्षकक्षः
 D.

महितमुसलरेभाः^१ शण्डिलोक्थौ च गण्डुर्^२

विदभृदभयजाताविन्द्रहूतिक्षिरी च^३ ॥ २४८ ॥

चुलुकचणकाभ्यां युक्तो मङ्गुः । चुलुकचणकमङ्गुः ॥ चौलुकः^४ ॥ * ॥
चाणक्यः ॥ * ॥ माङ्गल्यः^५ ॥ * ॥ शार्कराक्ष्यः ॥ * ॥ आग्निवेश्यः ॥ * ॥
चैकित्यः^६ ॥ * ॥ कौटिल्यः^७ ॥ * ॥ दाल्भ्यः ॥ * ॥ पैप्पल्यः^८ ॥ * ॥
तार्क्ष्यः । गण्डुः ॥ * ॥ काक्ष्यः^९ ॥ * ॥ माहित्यः ॥ * ॥ मौसल्यः ॥ * ॥
रैभ्यः^{१०} ॥ * ॥ शाण्डिल्यः ॥ * ॥ औक्थ्यः^{११} ॥ * ॥ गाण्डव्यः^{१२} ॥ * ॥
वैदभृत्यः । अस्य पौचादौ यञ् तस्य झुचि । विदभृतः । अभिजिदा-
दावधीतस्य^{१३} विदभृच्छब्दस्यापत्यमात्रे यञ् तस्याणि । वैदभृताः ॥
वितृन् साहसिकान् बध्नातीति विदभृत् तस्य वैदबध् इत्यन्यः^{१४} ॥ * ॥
आभयजात्यः ॥ आभय्यः । जात्य इत्यन्ये^{१५} ॥ * ॥ ऐन्द्रह्यः ॥ * ॥ तै-
त्तिर्यः ॥ २४८ ॥

बृहदग्निस्वर्णक्षजमदग्निपराशराः ।

जतूकर्णः^{१६} कुटीगुश्च कर्कटाश्मरथौ मनुः ॥ २४९ ॥

१ ०मुश्ल० F.K.; ०मुश्लसोभोः० C.
२ शण्डिलोत्थि० C.; शण्डिलोत्थौ E.;
शण्डिलोत्थिवितडोत्थि० D.; वतंडो for
च गण्डु E. F.; च तंडो C. K. (sl. 247).

३. A. B. om. text and comment.

४ चौलुकः० D.—Bö. has चुलुक;
Yajñ. चुलुक; Kāś. V. ed. कचुलुक (!),
MS. a. चुकित.

५ मङ्गु Bö., Yajñ., Hem., Kāś. V.
MS. a.; मङ्गु Kāś. V. ed.

६ Bö., Yajñ. read चकित; Hem.,
Kāś. V. ed. चिकित (om. a.).

७ ? कौटिल्यः C. D. K.—Hem. कुटल;
not given by the other works.

८ पैप्पल्यः C.; पीप्पल्यः D.

९ Kāś. V. ed. कष; om. MS. a., Bö.,
Yajñ., Hem.

१० मौसल्यः० C. F. K.; ०रैभ्यः K.;
०सौभ्यः C.

११ औत्थ्यः C.; औः D.—उक्थ Bö.,
Yajñ., Kāś. V. MS. a. (उकात्य ed.); उत्थ
(? उक्थ) Hem.

१२ ? वातंडः F.; तांडः C. K.; om.
D.—गण्डु Bö., Yajñ., om. others.

१३ Cf. śloka 252.

१४ वितृभद्रस्व० C. K.; K. orig. वैतृ-
बध्; D. om. from वितृन्.—वितृ from
वा गन्धने (हिंसायां) Dhātup. 24, 42; as
पितृ from पा (Weber) [Hem. पितृबध्].

१५ D. om. आभयः०.—Bö., Yajñ.,
Hem. अभयजात; Hem. also divided;
K. V. ed. उभय । जात, a. उभयजात.

१६ जतूकर्णः० C.; जर्तूकर्णः K.; A.
B. om. text and comment.

बार्हदग्न्यः ॥ * ॥ सावर्ण्यः^१ ॥ * ॥ आर्च्यः । रूच^२ इत्यन्यः ॥ * ॥
 जामदग्न्यः ॥ पाराशर्यः ॥ कथं पुनरनन्तरो रामो जामदग्न्यः । व्यासः
 पाराशर्य इति । पुत्रोऽपि पौत्रादिकार्यकरणात्तथा व्यपदिश्यते । अन-
 न्तरापत्यविवक्षायां त्वय्यणि जामदग्न्यः^३ पाराशर इति । अन्ये तु बभ्रुः
 कौशिक^४ इति कौशिकग्रहणं गर्गादिग्रन्थोऽनित्यत्वख्यापनार्थं मन्यन्ते^५ ।
 तेन पाराशर्यो व्यासः । जामदग्न्यो राम इत्यनन्तरापत्येऽपि यञ्
 सिद्धः । वैचित्र्यार्थमित्यपरे^६ ॥ भोजस्वनन्तरापत्ये पाराशरिः । तस्मै-
 दंविवक्षायां तु पाराशर इत्याह^७ ॥ * ॥ जातूकर्णः^८ ॥ * ॥ कौटी-
 गव्यः^९ ॥ * ॥ कार्कश्यः ॥ * ॥ आश्रयः ॥ * ॥ मानव्यः ॥ कथं मानवी
 प्रजा । लोहितादिवाङ्मायन्ङीभ्यां^{१०} स्त्रियां नित्यं भवितव्यम् । अन-
 न्तरापत्यविवक्षायाम्भ्यण भविष्यति ॥ २४६ ॥

पर्णवल्कस्तलुक्षश्च यज्ञवल्कश्च मन्दितः^{११} ।

व्याघ्रपाद्भिषा^{१२} देवहूस्तन्तुभण्डितमुद्गलाः ॥ २५० ॥

पर्णवल्क्यः ॥ * ॥ तालुक्ष्यः ॥ * ॥ याज्ञवल्क्यः ।

१ सावर्ण्यः D.

२ रूच C.; रूच्य D. F.—Bö. has
 चृच; Kāś. V. MS. a. रूच (om. ed.);
 Yajñ. रूच । चृच इत्यपि पाठः । Hem.
 चृच, रूच & रूच.

३ जामदग्न्यः D.

४ Cf. P. iv. 1, 106; also śl. 59 com.

५ °यज्ञोऽमिनित्यत्वाप्यपनार्थः म-
 न्यते D.; गर्गादिग्रन्थे नित्यत्वख्याप-
 नार्थं C.

६ विविच्यार्थमित्यपरे C. K.

७ D. om. from भोजस्तु.

८ जातूकर्णः C. K.—Bö. has जातू-
 कर्ण (v.l. जतूकर्ण); Yajñ. जातूकर्ण (but
 makes जातूकर्ण); Hem., Kāś. V. ed.
 जतूकर्ण; MS. a. जातूकर्ण.

९ कौटीगव्यः C. K.

१० Cf. śloka 59.

११ °तलुक्षश्च° मंचितः E.

१२ ? Thus F. cf. note ३, next page;
 व्याघ्रपादिषाड्वे° D.; °भिषदेवहूस्°
 K.; °भिषदेवहूस्° C.; °भिषगदेव°
 E.—A.B. om. text and comment.

स योगी याज्ञवल्क्यस्त्वं वेदान्तानध्यजीगपत्^१ ॥

मन्द्रं संजातमस्य । मन्द्रितः । तदपत्यं मान्द्रित्यः । मन्त्रित^२ इति वा-
मनः ॥ * ॥ वैयाघ्रपद्यः ॥ * ॥ भैष्यः^३ ॥ * ॥ दैवहृत्यः । यज्ञहरित्य-
प्यन्यः^४ ॥ * ॥ तान्तव्यः ॥ * ॥ भाण्डित्यः ॥ * ॥ मुदं मदं वा गलतीति
मुद्गलः । तदपत्यं^५ मौद्गल्यः ।

मौद्गल्यस्य कवेर्गभीरमधुरोद्गारा गिरां सूक्तयः^६ ॥ २५० ॥

आङ्गिरसे बोधकपी ब्राह्मणकुशिकाङ्गजे च मधुबभू ।

वाजोऽसे जरमाणो भडितासंकृतितितिम्भवामरथाः^७ ॥ २५१ ॥

बौध्यः । काप्यः । आङ्गिरसश्चेत्^८ ॥ अन्यत्र बौधिः । कापेयः ॥ * ॥
माधव्यः । ब्राह्मणश्चेत् । अन्यत्र माधवः ॥ * ॥ बाभ्रव्यः । कौशिकश्चेत् ।
अन्यत्र बाभ्रवः ॥ अन्ये तु लोहितादिपठितादेव बभ्रोः कौशिके यज्ञं
मन्यन्ते । स्त्रियां बाभ्रव्यायण्येव तन्मते स्यात्^९ ॥ * ॥ वाजोऽस इति
वाजशब्दोऽसमासे यज्ञमुत्पादयति । वाज्यः ॥ अस इति किम् । सौ-
वाजिः ॥ अस इत्यस्योपलक्षणत्वादन्येषामपि गणपठितानामसमास
एव^{१०} प्रत्ययः । पारमविदिः । पारमगर्गिरित्यादि^{११} ॥ * ॥ जार-

१ Anarghyar. 3, 13.

२ Thus Kâs. V., Bô., Yajû.; मन्द्रित
Hem.

३ ? Thus MSS.—Hem. has भिषज्
(cf. sl. 247) & भिष ।; Bô. भिषज् (var. l.
भिषज्); Yajû., Kâs. V. ed. भिषज्;
MS. α. भिषज्.—The *karikâs* on sl. 252
give only भैष्य (k. 12) [? भिषज् in sl.
247, and here भिषज् with E.].

४ D. om. from यज्ञहः; Hem. has
यज्ञहः; om. the others.

५ मुदं नुदं वा° C.; D. om. etymology
and quotation.—Cf. Nir. 9, 24.

६ Anarghyar. 1, 8 [गिरां ब्रूतयः
(= राशयः समूहाः comm.) ed. Calc.
§. 1782].

७ °संस्तुतितंभवामरथाः C. K.; A.
B. om. text and comment.

८ Cf. P. iv. 1, 107.

९ Cf. sl. 59 comm.; P. iv. 1, 106.

१० °अस एव C.; असस एव D.

११ पारत्थवैदिः पारमगर्गिरित्यादि
D.; पारमवैदिः° F.

माण्यः ॥ * ॥ भाडित्यः ॥ * ॥ आसंकृत्यः^१ ॥ * ॥ तिम्यन्तं भक्षयतीति
तितिम्यः । तस्य तैतिम्यः^२ ॥ * ॥ वामरथ्यः ॥ २५१ ॥

गुहलुर्मनसो महुः पिङ्गभिष्णजसम्बवः^३ ।

आलापी कृतवीरश्चाभिजिदादिस्तथा गणः ॥ २५२ ॥

गौहल्यः । गूहलुरित्यन्यः^४ ॥ * ॥ मानस्यः ॥ * ॥ माङ्गव्यः ॥ * ॥
पैङ्गः ॥ * ॥ भैष्णज्यः ॥ * ॥ साम्बव्यः^५ ॥ * ॥ आलाप्यः ॥ * ॥ कार्त-
वीर्यः ॥ * ॥

अभिजिदादिः पुनरयम् । अभिजित् विदभृत् शालावत् शिखा-
वत् श्रुमत्^६ कर्णावत् श्रीमत् शमीवत् शब्दाः^७ । तेषामभिजिदादेर्यजो
ऽणित्यनेन यजोऽण् भवति^८ । अभिजितोऽपत्यानि । अभिजिताः ।
वैदभृता^९ इत्यादि ॥ * ॥ अस्योदाहरणानि^{१०} । यथा ।

राजन्महाकालवनेऽत्र गार्ग्यो वात्स्यात्मजावत्सलबालवत्सम् ।

वाज्याज्यसौवाजिवटुप्रियेण विलोक्यतामाश्रममण्डनं वः^{११} ॥ १ ॥

१ The others only संकृति (sl. 246).

२ तैतिम्यः C.; तितिम्यस्तस्य तैतिम्यः
F. Only Hem. has this word.

३ ? संवचः D. E.; शंबवः K.; शंब
ऽव C.—A. B. om. text and comment.

४ Bū., Yājñ. गूहलु; Hem. गूहलु;
Kāś. V. ed. गुलु; MS. a. गुगुलु; (*kā-
rikā* 8 गूहलु?).

५ शंबव्यः F.; सांवच्यः D. K.—शंखु
Hem., om. the others; cf. sl. 60.

६ आमत् C.; अमत् F. K.; श्रुमत्
eds. Pāṇ., Kāś. V.; श्रुमत् Mahābh. ed.
Ben.

७ C. F. om. शमीवत्; K. suppl.;
D. om. from अभिजिद्विदभृद्^०; cf. P. v.
3, 118.

८ आदेर्जो ण् इत्यनेन यजण्य^० C.;
om. D. (Pāṇ. अणो यज्).

९ अभिजितः^० C. K.; खादभृत् C.;
खेदभृत् K.; ऽपत्यान्या तो वैदभृत्: D.

१० The words अलिगु, एक, कच, कृ-
तवीर, गण्डु, तनु, तितिम्य, तित्तिर,
धूर्त, पिङ्ग, भिषा, महु, मन्द्रित (म-
न्वित), लतु, वामरथ, वृक्ष, शक, सम्बु
(संवच्), सूनु, though given in the text,
are not exemplified in the *kārikās*;
twice occur अवट (*kār.* 4b, 7a), कपि
(9a, 16b), बभ्रु (5b, 16a), दहम् (7b,
14a).—संशित is given in *kār.* 5b,
but not in the text (but cf. *lohitādi*,
sl. 60).

११ वात्स्यभजां वत्सल^० नः D.

तथेति गौरीपतये प्रणम्य सांक्षत्यपचीकृतपादपं सः ।

आसंस्कृतीनर्तितमत्तवर्हि^१ मुनेः पदं राजमुनिर्जगाम ॥ २ ॥

वैद्याग्रपद्योपहितार्घपाद्यः^२ प्राचीनयोग्योदितमङ्गलाशीः ।

स तत्र रैभ्यायणपृष्ठवार्त्तः पौलस्त्यहाऽचेरिव धाम्न्यभासीत्^३ ॥ ३ ॥

साग्न्याग्निवेशे स्तुतसांख्यशांख्ये धौम्यापधौम्ये धुतशाख्यसाध्ये^४ ।

आवस्थचामस्यनमस्यधानंजय्यानडुह्ये^५ स जहर्ष तस्मिन् ॥ ४ ॥

क्ष्मा तार्क्ष्यलक्ष्मेह^६ सकौरुकात्यवेश्वावसव्यायनजारमाण्डान् ।

लौहित्यसांशित्यवतोऽभिवाद्य बाभ्रव्यमाण्डव्यमुखानुपेये ॥ ५ ॥

स मङ्ग माङ्गव्यमनस्यमाङ्गीत् स वल्लुवाल्लाव्यवचस्थवालीत्^७ ।

मानव्य शाङ्गव्य मनोश्च शङ्कुर्मानाय्यमानाय्यमिवैष भेजे^८ ॥ ६ ॥

सावय्यकार्कश्यकुटीगकौटिगयान्तिषड्भिर्विदभृद्भिरीद्यान्^९ ।

स वैदभृत्यायनवैदभृत्यसौलाभ्यदाहभ्यान् बज्ज तत्र मेने ॥ ७ ॥

जिगीषवेऽस्मै निजुगोप जैगीषव्यो न्यगूहद्यदु गौहलव्यः^{१०} ।

तच्छ्रौव्यलैगव्यकथासु तत्त्वं गीर्ब्रह्मणो^{११}ऽस्य स्वयमावभासे ॥ ८ ॥

१ °नर्त्तीनमंतवर्हि C.; °नर्त्तितमंतवर्हि K.; °नर्त्तिततत्तवर्हि D.

२ वैद्याग्रपाद्यो° C. F. K.

३ रैव्यायन° अमासीत् D.; पौलस्त्यदाचेरिव° F.

४ साग्न्याग्निवेशेस्तुत° C.; साग्न्याग्निवेशे स्तुतसांख्यशांख्ये° D.; सात्यपिदेशस्तुत° F.; °सांख्यसांख्ये C. F. K.; धुतसाव्यसाध्ये D.; °साध्वी C.

५ आवस्थवामस्यममस्यधामंजय्यान° D.; °धानंजय्यानडुह्ये C. F. K.

६ क्षोताच्य° F.

७ °ववस्थ बालान् C.; वचस्थवलात् F. K.; °वरस्थ वलात् D.

८ °सांकव्य° C. D. F.; °मतोश्च C.; °शंनुमा° D.; °आनाय्यमिवैष MSS.

९ °विदभिन्नरीयान् F.; विदभित्गरायान् C.; विदभित् गरीयान् K.; विदभृद्भिरीयां D.

१० जिगीषवोऽस्मै° C. F.; निगूहत्य° गौहलव्यः D.; °गौहलव्यं C.

११ तद्ब्रौव्यलैगव्यकथासुतत्त्वं° C.; गीर्ब्राह्मणो C. K.; तद्ब्रौव्यलैगव्यकथासुतत्त्वं गीर्ब्रह्मणो D.; तच्छ्रौव्यलैगव्य° F.

वातएङ्गताण्ड्याथनकाप्यकात्यमान्तव्यतान्तव्यदमैः स तस्मिन् ।
 तारुक्ष्यतालुक्ष्यतपोभिरार्ह्यः कान्यक्यशक्यजपैश्च^१ जङ्गे ॥ ६ ॥
 स काण्यगौकक्ष्यसमचमस्मिन्नागस्त्यकौण्डिन्यकृतातिथेयः^२ ।
 सुभाषितान्यादित पार्णवल्क्यो यजूंषि सूर्यादिव याज्ञवल्क्यः^३ ॥ १० ॥
 माहित्यसाहित्यविदेष जातूकर्ण्यस्य सावर्ण्यसवर्णमोजः^४ ।
 भाण्डित्यपाण्डित्यमिहैव राह्णगण्णादयो वीक्ष्य तमित्यमूचुः ॥ ११ ॥
 भाडित्यभैषज्यवचो विचिन्वन्नालाप्यचैकित्यमतिं मिमानः^५ ।
 मौसल्यपैङ्गल्यकृतीः स पाराशर्याप्रमाणो मनसालुलोके^६ ॥ १२ ॥
 सवार्हदग्न्यायनजामदग्न्यः स्थीर्यौकथ्यतैतिक्ष्यजिघृक्षिताभिः^७ ।
 कौटिल्यशास्त्रार्णवपारदृष्ट्या ननन्द गौलन्धमुनीन्द्रवाग्भिः^८ ॥ १३ ॥
 कार्ष्णैकलव्यायनपैप्पलव्यदाल्भ्येन्द्रहव्यायनदैवहव्यान्^९ ।
 राराक्यचाणक्यवदाररक्यमौलूक्यचौलुक्यजुषं सिषेवे^{१०} ॥ १४ ॥
 स भाजयन्नाभयजात्यवैरोहित्याश्मरथ्यायनवार्धगण्णान् ।
 सपौतिमाथ्यायणशार्कराक्ष्यशाण्डिल्यमौद्गल्ययुजो विरेजे ॥ १५ ॥

१ काथक्य° C. F. K.; °साकल्य° D.
 २ स कांक्ष्य° C. K.; स कांद्य° F.; स
 सांवगौ° कृताविधेयः D.
 ३ सुभाविता° पार्णवल्काः° याज्ञव-
 ल्काः C. K.; पार्णवल्क्याज्य° षि° D.
 ४ जातूकर्ण्यस्य° F.; जातूकसर्पास्य°
 D.
 ५ विचिन्वन्नालाप्यचैकल्य° F.; वै-
 कित्य° D.; °आलोप्यचैकित्य° C. K.;
 सतिमिमानः C.
 ६ मौशल्य पैगल्यकृतीः स पाराः स-
 र्याप्रमाणो ममसा° D.; °कृता स पा-
 राशर्यायमाणो मनसालुलोकि C.; °कृ-

ती स पारासर्थायमाणो नुमसा लुलोके
 F. K.

७ ? सवार्हदग्न्याः स्थिरकौशल्यभि-
 स्थीर्यौत्थ्य° C.; °स्थीर्यौ° तैतिक्ष्यजिघृ-
 क्षिताभिः D.

८ कौटिल्यशास्त्रा° K.; °नानावगौ°
 वाग्भिः D.; दृष्ट्या नगी ऋषिकेशमुनी° C.

९ का कलव्या° D.; कार्ष्णैक° दो-
 क्षिद्र° C.

१० राराज्यचाणक्यरुचः स तस्मिन्नी-
 लूक्यचौलुष्वज्जषः सिषेवे D.; °वटार-
 क्यमौलूक्यचौलुक्यजुषः° F.

माधव्यतो धाम स माधवश्रीर्वाभ्रव्यधीर्वाभ्रवतः प्रभावम्^१ ।

कापेयतः कायरुचिः प्रतापं^२ बौध्याच्च बौधेस्व स बोधमाप^३ ॥ १६ ॥

प्रथमवृत्ते विरोहितागस्त्यशब्दौ^४ । द्वितीयवृत्ते तण्डवतण्डधूमैक-
कुस्कतानडुहलिगुशङ्कुततरुचवर्जिताः^५ शब्दाः । तृतीयवृत्ते मङ्गुमि-
वेशतचकचरेभवर्जिताः^६ । चतुर्थश्लोक ऋचमनुवर्जिताः^७ । पञ्चमश्लोके
तलुचव्याघ्रपत्तन्तुवर्जिताः^८ । षष्ठीयायां भडिततितिम्भवामरयश-
ब्दाः^९ । सप्तमश्लोके भिष्णजालापिप्लवतवीरशब्दा^{१०} अभिजिदादिश्व
शकलादिगणयोग्या^{११} भवन्ति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन यज्ञह्रप्रभृ-
तयो^{१२} द्रष्टव्याः ॥ २५२ ॥ इति गर्गादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्नमहो-
दधिवृत्तौ तद्धितप्रक्रियास्वार्थिकापत्यप्रत्ययगणनिर्णयो^{१३}
नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ वा भवतः प्रभावं F.; °वाभुवतः
प्रभावं K.; °वा भुवनप्रभावः C.

२ कोपेतातः° प्रभापं D.; प्रतापा C.

३ वाध्यास्वबोधस्वस बोधमाप C.;
बौध्यास्व बौधेस्व स वाधागपा । D.;
बौध्यास्व बौधेस्व स बोधनाय F.; बो-
ध्यास्वबोधेस्व स° K.

४ ? विरोहिताशब्दास्तृतीय° D.;
विरोहितागस्त्यशब्दौ C. F. K.; §l. 246
has अगस्त्य which in the other works is
kapvādi (अगस्त्य being gargādi only).

५ लिङ्गुशङ्कुतरुच° F.; शङ्कुत-
रुच° C. K.; D. om, from द्वितीय.

६ °वृचकच° MSS.; Bō. also has
वृच twice in the gargādi, but not in
the kapvādi; cf. lohitādi, §l. 60.

७ ऋचमनु° D.; °मतुववर्जिताः C.

८ °तनुवर्जिताः C.

९ षष्ठीयायाततितिम्भ° D.; षष्ट-
श्लोके भडिततितिम्भ° C.; भडिततिति-
म्भ° F.

१० भिष्णजालापिप्लवत° D.

११ सकलादि° D.—śakalādi = kap-
vādi, P. iv. 2, 111.

१२ यज्ञह्रप्रभृतयो D.

१३ तद्धितप्रक्रियानिरूपणं E.

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

धनं सेना पशुक्षेत्रे धान्यप्राणसभागृहाः ।

शताश्वधन्वराष्ट्राधिकुलधर्मगणास्तथा^१ ॥ २५३ ॥

धनादेरपत्ये वाण पत्युरित्यनेन धनादिपूर्वपदात्पतिशब्दादत्रा-
णधिकारे येऽर्थास्तत्रापत्ये^२ वाण भवति । खस्थापवादः^३ ॥ * ॥ धन-
पतेरपत्यं धनपतिर्वा देवताऽस्य । धानपतः ॥ * ॥ सेनापतेरिदम् ।
सेनापतम्^४ ॥ * ॥ एवं पाशुपतम् ॥ * ॥ चैत्रपतम् ॥ * ॥ धान्यपतम्
॥ * ॥ प्राणपतम् ॥ * ॥ साभापतम् ॥ * ॥ गार्हपतम् ॥ * ॥ शतपतम्
॥ * ॥ आश्वपतम् ॥ * ॥ धान्वपतम् ॥ * ॥ राट्टपतम् ॥ * ॥ आधिप-
तम् ॥ * ॥ कौलपतम् ॥ * ॥ धर्मपतम् ॥ * ॥ गाणपतम् ॥ २५३ ॥
इति धनादिः^५ ॥

उत्सोशीनरभल्लकीयविकरा धेनूदपानोष्णिहः^६

पञ्चालापवदौ महानदपृथे इन्द्रावसानः कुरुः ।

सत्वन्नीष्मरथन्तरं जनपदो मध्यंदिनानुष्टुभौ

त्रिष्टुप्पङ्क्तिमहानसाश्च भरतो ज्ञेयः सुवर्णः ककुप ॥ २५४ ॥

उत्सादेऽत्राजित्यनेनोत्सादेर्देवपृथिवीशब्दाभ्यां^७ वाख्ये तस्मात्पूर्वेऽपत्ये

१ ० धान्वराष्ट्रादिकुलं E.; A. om.
text and comment; B. om. to धनपते-
रपत्यं धनपतिरु.

२ येऽर्थासेनापत्ये D.

३ णास्थापवादः C.; खस्थापवादः
D.; खस्थापवादः K.

४ Thus also Hem.; Bō., Yajñ., Kāṣ.
V. a. & var. l. ed. have स्थानपति instead.

५ = *aṣṭapatyādi*, P. iv. 1, 84; Hem.

(*dhanādi*, vi. 1, 14) reads also गज (गा-
जपतं) and adds कैचित्तु गृहसेनाशब्दौ
न पठन्ति । तस्मै गार्हपत्यं सेनापत्यमि-
त्युत्तरेण त्रय एव (P. iv. 4, 90).

६ उत्सोशीनरं D. E.; ० विधुरा
धेनूरपादो D.; ० धेनूदपातो C.; A.
om. text and comment.

७ The other works include देव and
पृथिवी in the *gaṇa*.

वार्येऽञ् भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः ॥ * ॥ उत्तस्यापत्यम्
उत्सो वा देवताऽस्येति । औत्सः ॥ * ॥ औशीनरः ॥ * ॥ भास्वकीयः
॥ * ॥ वैकरः । अस्त्र पथ्यादिपाठाच्चातुरर्थिको^१ एव ॥ * ॥ धैनवः^२
॥ * ॥ औदपानः ॥ * ॥ औष्णिहः ॥ * ॥ एवं पञ्चालेषु भवः । पा-
ञ्चालः । अक्रे प्राप्ते^३ ॥ * ॥ आपवदः । वामनमतेन^४ ॥ * ॥ माहा-
नदः ॥ * ॥ पृथाया अपत्यम् । पार्थः ।

यिच्यमाणेनाहृतः पार्थेनाथ मुरं द्विषन्^५ ॥ * ॥

इन्द्रावसानो नाम बाहीकग्रामस्तस्य^६ । ऐन्द्रावसानः ॥ * ॥ कुरुषु भवः ।
कौरवः ॥ * ॥ सत्वतोऽपत्यम् । सात्वतः । यथा ।

समरेषु रिपून्निजघ्नता^७ शिशुपालेन समेत्य संप्रति ।

सुचिरं सह सर्वसात्वतैर्भवविश्वस्तविलासिनीजनः ॥

यादवैरित्यर्थः ॥ * ॥ योश्चे भवम् । यैश्च महः^८ ॥ * ॥ रथंतरो नाम
राजा साम वा । तदपत्यं तत्र भवं वा । राथंतरम् ॥ * ॥ जानपदः
॥ * ॥ माध्यंदिनः ॥ * ॥ आनुष्टुभः ॥ * ॥ चैष्टुभम् ॥ * ॥ पाङ्कम् ॥ * ॥
माहानसोऽग्निः ॥ * ॥ भारतः ॥ * ॥ सौवर्णं कटकादि ॥ * ॥ का-
कुभम् ॥ २५४ ॥

वृहतीजगतीमहिमत्तरुणास्तलुनो महन्महाप्राणी ।

विनदबृहत्पीलुकुणा वृषदंशो बष्कयश्चासे^९ ॥ २५५ ॥

१ This must refer to the *samkṣādi* (Hem. vi. 2, 82 *supanthyādi*), sl. 274-6 (in which Vardh. includes the *pragadyādi*, P. iv. 2, 80).

२ Cf. p. 287, l. 11.

३ आकप्राप्ते B. C. (P. iv. 2, 124);
० अपवादः B. C. K.

४ The MSS. apparently refer this to the following माहानदः which is given

by all the works, whilst अपवद is given by none of them.

५ Sis. 2, 1 [द्विषन्मुरम् eds.].

६ बाहीकं D.; बाहाकाग्रामं C.;
बाहीक B. F. K., Yajñ.

७ Sis. 16, 14; रिपून्निजघ्नता eds.

८ यैष्ममहः D.; cf. p. 304, l. 1.

९ ० महिमत्तरुणां B.; पीलुकुणपु-
षदंशो E.; ० पीलुकुणवृहषदंशो वष्क-
यश्चासि D.; A. om. text and comment.

वार्हतम् ॥ * ॥ जागतम् ॥ * ॥ महिमतो^१ भावो महिमा । तस्य
माहिमः ॥ महीमदित्यन्यः ॥ * ॥ तारुणः । तालुनः ॥ तरुण्याऽपत्यं
तारुणः । तालुनः । ठणि प्राप्ते^२ ॥ * ॥ माहतः ॥ * ॥ माहाप्राणः ।
महाप्रयाण^३ इत्यन्यः ॥ * ॥ वैनदः ॥ * ॥ बार्हतः ॥ * ॥ पीलूनां पाकः
पीलुकुणः । ततोऽजि । पैलुकुणः^४ ॥ * ॥ वृषं मूषिकं धर्मं वा दश-
तीति वृषदंशो मार्जारः पापवान्वा । ततोऽजि^५ । वार्षदंशः ॥ जि-
नेन्द्रबुद्धिस्तु वृषदंशे^६ इति वृषच्छब्दादंशेऽज् । वृषद अंशो वार्षदः ।
अंश इति किम् । वार्षदोऽन्यः । अण्वेव भवति ॥ * ॥ बष्कयशब्दोऽसे
ऽसमासेऽजमुत्पादयति । बाष्कयः ॥ अन्यत्र सुबष्कयस्यापत्यं सौब-
ष्कयिः ॥ अस्त्र समासप्रतिषेधाद् उत्साद्यन्तस्यापि प्रत्ययः । गोधेनुभ्य
आगतं गौधेनवम् । मयङ्‌रूपौ न भवत इति शकटाङ्गजः । अस्त्रन्मते
तु तदन्तानां व्यवच्छेदः^७ ॥ २५५ ॥

देशे तूदस्थानो हंसपथं वर्धमानमहितौ च^१ ।

दंशं कुरुकतकुणपावुत्सादिगणे पठन्त्येके^२ ॥ २५६ ॥

उदस्थानशब्दो देशे वर्तमानोऽजमुत्पादयति । देशेऽभिधेय इ-
त्यन्यः । औदस्थानः ॥ अन्यत्र । उदस्थानो नाम कश्चित् तस्य । औद-

१ महतो D.—महिमत Hem., om. others.

२ Acc. to Pāṇ. iv. 1, 120.

३ Thus D.; माहाप्रापाण° F.; महा-
प्राण C. K.; महोप्राण [?] = माहाप्राण]
B.—Hem. has महाप्राण & महाप्रयाण;
the others महाप्राण only.

४ पीलुकुणः B.—Bö., Yajñ. पीलु-
कुणः Kāś. V. ed. पीलु । कुल । (1); MS.
a. पीलुकर्णः.

५ D. om. from ततोऽजि to the end.
६ Kāś. V. ed. reads पृष, दंशे; MS. a.
पृषदंशे; Bō. पृषदंश; Yajñ. वृषदंशो
मार्जारस्तस्य वार्षदंशः; Hem. वृषद
अंशे । वृषदंश इत्यन्ये.

७ देशे वृद° वर्धमानहितौ च C.
E. om. this sloka; A. D. om. text
and comment; उदस्थान alone is given
by Bō., Yajñ., K. V., and exemplified in
the *kārikās*; Hem. has उदस्थान, हंस-
पथ, वर्धमान, महित.

स्थानिः ॥ * ॥ हांसपथः ॥ * ॥ वार्धमानः ॥ * ॥ महितस्त्र^१ । माहितः
॥ * ॥ दांशः ॥ * ॥ कौरुकातः ॥ * ॥ कौणपः ॥ * ॥ एतेषां यथासंभ-
वमुदाहरणानि^२ ।

दृष्टोडुलोमेषु मयौडुलोमे^३ श्रीवैरसिंहादिषु रुद्रभक्तिः ।

अपार्थिवा सा त्वयि पार्थिवी यां नौत्स्यौदपान्योऽपि न वर्णयन्ति^४ ॥ १ ॥

आनुष्टुभचैष्टुभकाकुभैर्यं पाङ्क्तौष्णिहैर्वाहृतजागतैश्च^५ ।

सुवन्ति रायंतरभाक्तकीयमाध्दंदिनाः सोऽर्हण्यादृतस्ते^६ ॥ २ ॥

कस्तारुणस्तालुनवाष्क्यौ वा सौवष्क्यिर्वा हृदये करोति ।

विलासिनोर्वीपतिना कलौ यद्भूलोकि लोकेऽत्र मृगाङ्गमौलिः^७ ॥ ३ ॥

न भारतेनैचि न कौरवेण नैन्द्रावसानेन न सात्वतेन ।

पाञ्चालमाहानदवैनदैर्नौ नौशीनरेणाद्य यथा त्वयेशः^८ ॥ ४ ॥

सौवर्णमुर्थादि तथा न दत्त्वा^९ न धैनवं जानपदं द्विजेभ्यः ।

न वैकरं रत्नचयं विकीर्य त्वमीशमालोक्य यथाद्भुतोऽभूः ॥ ५ ॥

न माहतीमृद्धिमवैमि माहाप्राणी न को जल्पति वार्हतीयम्^{१०} ।

भक्त्येह योऽभ्यर्चति रुद्रमौदस्थानं तमभ्येति जनं^{११} जयश्रीः ॥ ६ ॥

१ Hem. omits महित, but remarks
on महिमत्: महिदित्यपि केचित्.

२ D. om. to यथासंभवमुदा; cf.
last page, note ५.

३ मयौडुलोमे C. F.; मयौडलोमे D.

४ ? या नानौस्त्रीदं दर्शयति D.;
नौस्त्रीदीपान्यो B.; नौस्त्रीदं पि
वर्णयति C.; नास्त्रीदपान्यो F.

५ आनुष्टुभं काकुलधैर्यं पांक्तौ म-
नोष्णिं C.; पांक्तौष्णिं F.; *य पां-
क्तौ D.

६ *याहृतस्ते F. & corr. D.; *याह-
तस्ते C.; *याहृतस्त्री K.

७ विलासिनोर्वीपतिनं B. C. K.;
विलासिनीनोर्वीपतिनं D.; *प्रमृ-
गां C. F. K.

८ यथो त्वयेशः B. C. K.; यथान्व-
येशः D.

९ तथानर्हेत्वा D.

१० न साहती वृत्तद्विमर्षवेमिं नाह-
तीयं D.; माहाप्राणी B. C. K.

११ जने B. D. K.; मुदं C.

माहानसोऽग्निः पचतेऽन्नजातं यैष्मं महः पैलुकुणं गृणन्ति^१ ।

वृषाङ्गभक्तोऽर्हति वार्षदंशान् भेत्तुं^२ विभिन्ना हि पदार्थशक्तिः ॥ ७ ॥

॥ २५६ ॥ इत्युत्सादिः ॥

भिस्त्राखण्डिकदक्षिणायुवतयो धर्मी^३ सहस्रो युगं

क्षेत्रं श्वा हलबन्धभिस्तुकशुकोलूकाः पदातिः पुनः ।

अङ्गारो वडवाऽथ पञ्चतिरहोऽथवा करीषं तथा

चर्मी चर्म च^४ गर्भिणी युगवरत्रा स्याद्वरत्रा तथा ॥ २५७ ॥

भिच्चादेरित्यनेन षष्ठ्यन्तात्समूहेऽप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ भिच्चाणां समूहः । भैचम् । यथा श्रीसागरचन्द्रस्य^५ ।

अकल्पितप्राणसमासमागमा

मलीमसाङ्गा धृतभैचट्टत्तयः ।

निर्यन्त्यतां त्वत्परिपन्थिनो गता

जगत्पते किंत्वजिनावलम्बिनः^६ ॥ * ॥

खण्डिकानां^७ कलायानाम् । खाण्डिकम् ॥ * ॥ दक्षिणानाम् । दा-
क्षिणम् ॥ * ॥ यौवनम् । युवतिपाठः पुंवद्भावबाधनार्थः । अत्रास्य पा-
ठस्यन्त्राचार्याद्यभिप्रायेण^८ । वस्तुतस्तु तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव पुंवद्भावेन
भवितव्यम् । ततो युवतीनां समूहो यौवनम् । यथा ।

१ पवने च जातयैष्मं महः पैलुकुणंति
D. ; यैष्ममहः against metre B. C.

२ वार्षदंशात् D. F. ; भोत्तुं D.

३ वर्मी F.

४ वर्मी चर्म च C. D. ; A. om. text
and comment.

५ यथा सगराचन्द्रस्य D.

६ किंतु जनावलम्बिनः D.

७ Yajñ. & Kāś. V. ed. read खण्डि-
का ; Bö., Hem., K. V. α. खण्डिक.

८ पाठः खंडवार्धद D.

सरूपमतिनेपथ्यं^१ कलाकुशलचौवनम् ।

यस्य पुण्यकृतः प्रैयं सफलं तस्य चौवनम्^२ ॥

यत उक्तं भाव्यकृता^३ । भिचादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सि-
द्धत्वात्पत्यविधाविति ॥ * ॥ धार्मिणम्^४ ॥ ब्रह्मादिपाठान्नोऽनङ्गो
ये श्रित्यणादावित्यनेन सुङ्ग^५ ॥ * ॥ साहस्रम् ॥ * ॥ यौगम् ॥ * ॥
चैत्रम् ॥ * ॥ शौवनम् । शकटाङ्गजस्तु अखलादिभ्योऽजिनित्यत्र आ-
देरञ्चवचनम्^६ । शुनां समूहः शौवम् । दण्डिनां दाण्डम् । चक्रिणां
चाक्रमित्यादिषु नो पदस्येति लोपार्थमिति मन्यते ॥ * ॥ हालम् ।
पाशादिपाठाद्^७ हल्या ॥ * ॥ बान्धम् ॥ हलबन्ध इत्यन्यः^८ ॥ * ॥
भैलुकम् ॥ * ॥ शौकम् ॥ * ॥ औलूकम् । यजनो^९ वङ्गपत्यवाचो
मुका निर्दिश्यते । तस्येह पाठादपत्यलक्षणोऽकञ्^{१०} न भवति ॥ * ॥
पादातम् ॥ * ॥ आङ्गारम् । पाशादिपाठाद्^{११} अङ्गार्या ॥ * ॥ वा-
डवम् ॥ * ॥ पाङ्कतम् ॥ * ॥ अङ्गाम् । अङ्गम् ॥ * ॥ अथर्वा नामर्षिः ।
तत्प्रयुक्ता मन्त्रा अथर्वाण उपचारात्तेषाम् आथर्वणम् ॥ * ॥ कारी-

१ Thus Hem. on vi. 2, 10 where the
śloka is quoted; सरूपमतिनेपथ्यं B.
C. F. K.; स्वरूपमपि नोपथ्यं D.

२ पुण्यवतः B. C. F. K.; जीवितं F.

३ Mbh. on P. iv. 2, 38.

४ धार्मिणं B. C. F. K.; Hem. has
वर्मन् । वर्मिन् instead; Kāś. V. ed.
धर्मिन् var. l. धर्मेन् (MS. a. वर्मेन्);
om. Bō., Yajñi.

५ ? वे सित्यणादावि B. C. K.; सि-
त्यणा सुक् । F.; वे सित्यणीदा सुक्
D.—Cf. Pāṇ. vi. 4, 144-8 (वे = 146-8);
167; above p. 254, l. 14.

६ Hem. vi. 2, 26 also has a special
gana आदि, in which खन् । अहन् ।
दण्डिन् । वर्मिन् (!) are enumerated
[शुनां समूहः शौवं । etc.].

७ See śloka 260.

८ Hem. has them both separate and
combined; the others only combined.

९ Cf. gargādi, śl. 247.

१० लक्षणाकञ् B.; ऽकञ् D.; ऽनकञ्
F.; B. C. D. om. न.—औलूकशब्दस्य (!)
गोत्राकञो बाधनार्थः पाठः । Hem.;
cf. P. iv. 2, 39.

११ Cf. śl. 259.

षम् ॥ * ॥ चार्मिणम् ॥ चार्मणम् । चार्ममित्यन्यः^१ ॥ * ॥ गर्भिण्यः
चेचभक्तयः । तासां गार्भिणम् ॥ * ॥ द्यौगवरचम् ॥ * ॥ वारचम् ॥ * ॥

चुद्रकाणां चत्रियाणां मालवानां चापत्यानि । राद्राख्याद्राज्ञो
ऽजेवेत्यञ् तस्य क्षुचि । चुद्रकाश्च मालवाश्च चुद्रकमालवाः^२ । ततो
ऽपत्याकञ्चो बाधनार्थं सेनासंज्ञायां भिच्चादिपाठादण्विधिः । चौद्र-
कमालवी सेना । अन्यत्र चौद्रकमालवकम् ॥ * ॥ भिन्नुकवडबाणुक-
पदातिप्रभृतयश्चित्रकाष्ठादिप्रतिमावृत्तयो गणपाठं प्रयोजयन्ति ॥
२५७ ॥ इति भिच्चादिः^३ ॥

केदाराजौ राजराजन्यवत्सा उष्टोरभ्रौ वृद्धयुक्तौ मनुष्यः ।

उक्षा ज्ञेयो राजपुत्रस्तथेह केदारादौ वामनाचार्यदृष्टेः ॥ २५८ ॥

अपत्यकेदारेभ्योऽकजित्यनेनापत्यान्तात् केदारादेश्चाकञ् भवति
॥ * ॥ केदाराणां समूहः । कैदारकम् ॥ कैदार्यमित्यपि ॥ * ॥ आजकम्
॥ * ॥ राजकम् ॥ * ॥ राजन्यकम् ॥ * ॥ वात्सकम् । यथा धनंजयस्य ।

समं द्विषन्तः शुक्सारिकाभिर्

विपाशिता वल्लुशिष्टं शशंसुः^४ ।

निर्मोचमाणं सह धेनुकेन

गृहे गृहे वात्सकमभ्यनन्दत् ॥

१ C. thrice चा°; F. K. चा°; B. D. doubtful.—Bö., Hem., Kāṣ. V. ed. both चर्मन् & (v. l. Bö., K. V.) चर्मिन्; Yajñ. चर्मन् only.

२ चुद्रिकाश्च F. K.; चौद्रकमालवाः D.—Cf. Kāṣ. V. iv. 2, 45.

३ This *gāṇa* includes both *dhikshāddi*

to Pān. iv. 2, 38, and *khaṇḍikāddi* to iv. 2, 45.

४ A. om. text and comment.—Cf. Pān. iv. 2, 39-40; Hem. vi. 2, 12-13.

५ शुक्सारिकादिभिर् B. C. F. K.; सुकुमारिकाभिः विपारि । ता वल्लुशिसु शशंसुः D.

औद्रकम् । लोलौष्ठमौद्रकमुदग्रमुखं तरूणाम्
अभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि^१ ॥

औरभ्रकम् । कीलौरभ्रकमिदमाजकं च वीथ्याम् ॥

वार्द्धकम् ॥ * ॥ मानुष्यकम् ॥ * ॥ औचकम् ।

रोमन्यमन्यरचलङ्गुरुसास्त्रमासां-

चक्रे निमीलदलसेचणमौचकेण^२ ॥ * ॥

राजपुचकम् ॥ २५८ ॥ इति केदारादिः ॥

पाशधूमतृणाङ्गाराः पिटाकः पिटकौ वनम्^३ ।

गोरथौ शकटं वातः खलपोतौ गलो नडः ॥ २५९ ॥

खलपाशादिभ्यां लिन्त्यावित्यनेन खलादेः पाशादेश्च लिन्त्यौ^४
क्रमेण भवतः ॥ * ॥ पाशानां समूहः । पाश्या ॥ * ॥ धूम्या ॥ * ॥ तृण्या
॥ * ॥ अङ्गार्या । भिचादिपाठादणपि । आङ्गारम् ॥ * ॥ पिटाकपि-
टकौ वंशदलादिमये भाण्डे । पिटाक्या पिटक्या ॥ * ॥ वन्या^५ ॥ * ॥
गव्या । स्त्रीलिङ्गार्थमस्य पाठः । यप्रत्ययस्तु गोर्घोऽजादेरित्यनेनैव^६
सिद्धः ॥ * ॥ रथ्या ।

स्नेहादहन्ती चणमुत्कटाचा

वेश्मेव श्लथं हृदये दधाना ।

उच्चाख्यमाना तुरगैः परैश्च

स्थानाद्दिरोधेन चचाल रथ्या^७ ॥

१ Śiṣup. 5, 65.

२ Śiṣup. 5, 62.

३ धनं D. E.; °तृणाङ्गारथौ शकटं
B. C. (the missing words are supplied
by K. in the margin); A. om. text and
comment.

४ The two corresponding sūtras of
Hem. are vi. 2, 25: पाशादिश्च ल्यः ॥

27: खलादिभ्यो लिन् ॥ (लकारः स्त्री-
लार्थः).

५ धन्या D. (cf. n. ३).—The other
works have वन.

६ Cf. P. iv. 1, 85, vārtt. 9.

७ उच्चाख्यमानस्तुरं B. C. K.; D.
om. from [स्नेहाद्विहती] चणमु° to तव
सेव्य [सनिवेशः] in the com. on śl. 260.

गोचारयक्येत्यनेन^१ गोचा । रयक्या ॥ * ॥ शक्या ॥ * ॥ वात्या
॥ * ॥ खलानां पिण्याकानां धान्यमर्दनभूमीनां दुर्जनानां च समूहः ।
खल्या ॥ * ॥ पोत्या । प्रवहणसंघातः ॥ * ॥ गलो मत्स्यबन्धनविशेषः ।
गल्या ॥ * ॥ नद्या । दणसंघातः^२ ॥ २५६ ॥

हलं जनः पटाकश्च ज्ञेयः पोटगलो ऽपरैः ।

खलोकौ कुन्दुमो^३ ऽन्ये ऽपि स्युः खलादौ प्रयोगतः ॥ २६० ॥

हल्या । भिन्नादिपाठाद् हालम् ॥ * ॥ जन्या । ग्रामादिसूत्रेण^४
जनतेति च । प्रयोगद्वयं वामनमतेन ॥ * ॥ पटाक्या । वैजयन्तीसमूहः
॥ * ॥ पोटेन संज्ञेष्टेण गलति । पोटगलः । काशो नडश्च । पोटगल्या ।
अपरैरिति शाकटाद्यनप्रभृतिभिः ॥ * ॥ इति पाशादिः ॥

खलानां समूहः । खलिनी । खल्या ऽपि ॥ * ॥ ऊककुन्दुमौ निच-
यार्थौ^५ । ऊकिनी^६ । कुन्दुमिनी ॥

यत्रैतास्त्रिलखलिनीशणोकिनीभिः^७

शिप्राचास्तमनु शालिकुन्दुमिन्यः ।

१ गोचरय^० B. C. K.; cf. Pāṇ. iv. 2, 51.

२ नल्या^० B.; C. K. om. from गला; D. see note ७, last page.—Hem. has नल; Bū., Yajū. नट.

३ कुंदमो B. C. K.—A. om. text and comment; E. om. this śloka (but see हल्या p. 305, l. 9); D. see note ७, last page.

४ Cf. P. iv. 2, 43.

५ निचयार्थौ F.; C. & orig. K. om.

from ऊककुन्दुम; K. supplies ओककुन्दमी (?) निचयार्थौ.

६ K. corr. ओकिनी (?).—Hem. has likewise ऊक & कुंदुम; Bū., Kāṣ. V. डाकिनी (Bū., var. l. डूकिनी) & कुटुम्बिनी । कुण्डलिनी ।

७ ०तिलखलिनीभिः B. C. & orig. K.; after which K. supplies शिप्राकिनी; ०खलिनीसृणोकिनी सासि प्रायास्तमनु^० F.; (? ०तृणोकिनी^०); for D. see last page, n. ७.

गोत्रावानिह^१ तव सैन्यसंनिवेशः

सार्धं ग्रामतय च्छतीयते^२ ऽत्र देशे ॥

अन्येऽपीति कुलटाग्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ * ॥ इति खलादिः ॥ २६० ॥

तालो धनुषि पीयूषा कण्टकारी^३ चिकण्टकः ।

श्यामाकपाटलाकाण्डा^४ गोधूमेन्द्राविशाविमौ^५ ॥ २६१ ॥

तालादेरित्यनेन तालादेर्गणात्पञ्चान्तादिकारावयवयोरर्थयोरण्
एव भवति ॥ * ॥ तालस्य विकारः । तालं धनुः । तालमयमन्यत् ॥ * ॥
पीलुवाची पीयूचन्निति^६ चपणकः । पीयूचायाः पैयूचम् ॥ * ॥ काण्ट-
कारम् ॥ * ॥ चैकण्टकम् ॥ * ॥ श्यामाकस्यौषधिविशेषस्य । श्यामाकी
यवागूः ॥ * ॥ पाटला वृक्षः । तस्याः पाटलम् ॥ पाटलिरिति भोजः ।
पाटलीत्यन्यः^७ ॥ * ॥ काण्डं भस्म ॥ * ॥ गौधूमः ॥ * ॥ इन्द्राविशस्य
वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्राविशः^८ ॥ २६१ ॥

वर्हिणेन्द्रालिशौ मुञ्जो बिल्ववेणुगवेधुकाः ।

कुटीरव्रीहिकर्पासीकर्कन्धूशिंशपेक्षवः^९ ॥ २६२ ॥

१ ? गोत्राव्यानिह F.; गोत्रावानिह
B.—? गोत्रावानिव.

२ ? Suggested by Prof. Stenzler;
सार्धंग्रामतया^३ B. C. F. K.; कतीयते
K.; सार्धं ग्रामतया च्छतीयते D.—Prof.
Aufrecht prop. सार्धंग्रामगतय ईच्छते.

३ Thus all MSS.; the other works
have कण्टकार.

४ श्यामक^४ B.C.F.K. (not in comm.);
यमाकः पाटला काण्डो D.; श्यामाक-
पाटलीकांडो E.

५ 'मैन्द्रादृशा' E.; 'मैन्द्रादिशा' D.

६ पीयूचन्निति D.—Bö., Yajñ. have

पीयूचा; Kās. V. ed., पीयूचा.—पी-
यूचा पीलुद्रुमः तद्विकारः पैयूचमिति
वर्द्धमानः ॥ चापपीयूचेत्येकः शब्द इति
तत्त्वबोधिनीस्वारस्यम् ॥ Yajñ.

७ पाटली वृक्षस्यैवः पाटलो (om.
the rest) D.—Bö., Kās. V., Hem. पा-
टली; Yajñ. पाटलि.

८ इन्द्रादिशस्य^८ ऐन्द्रादिशः D.—Bö.,
Kās. V. have इन्द्रादृश and इन्द्रालिश
(Bö. var. l. इन्द्रादिश); Yajñ. इन्द्रादृश
and इन्द्राविश.

९ कर्कन्धु^९ D.; कर्कन्धुशिंशपेक्षवः E.;
शिंशिपेक्षवः F.—A. om. text & comm.

बार्हिणम्^१ ॥ * ॥ इन्द्रालिशस्य वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्रालिशः^२ ।
॥ * ॥ मुञ्चस्य विकारो मौञ्जी । यथा ।

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम्^३ ॥

वैत्थः ॥ * ॥ वैणवः ॥ * ॥ गवेधुका । ओषधिः । तस्या गावेधुकः ॥ * ॥
कौटीरः ॥ * ॥ त्रैहः ॥ * ॥ कार्षासः ॥ * ॥ कार्कन्धवः ॥ * ॥ शंशपः^४
॥ * ॥ ऐच्चवः ॥ २६२ ॥

चयखदिरममूरान्^५ सीसकंसौ शिरीषं

रजतचमरलोहान् पीतदारुं पलाशम् ।

अपि च वचकरीरेन्द्रायुधस्पन्दनानि^६

शृणु तदनु यवासोदुस्वरं तीव्रदारुम्^७ ॥ २६३ ॥

चायः^८ ॥ * ॥ खादिरः ॥ * ॥ मासूरः ॥ * ॥ सैसः ॥ * ॥ कांसः ॥ * ॥
शैरीषः ॥ * ॥ राजतः कलशः ॥ * ॥ चामरम् ॥ * ॥ लौहः ॥ * ॥ पैतदारवः
॥ * ॥ पालाशः ॥ * ॥ वचस्य वंशविशेषस्य । वाचः^९ ॥ * ॥ कारीरः ॥ * ॥
इन्द्रायुधस्य वनस्पतिविशेषस्य^{१०} । ऐन्द्रायुधः ॥ * ॥ स्पन्दनः^{११} ॥ * ॥

१ All MSS. read बार्हिण in text.—
Bö., Hem. बार्हिण; Yajñ., Kās. V. ed.
बार्हिण; MS. a. बार्हिण.—[बार्हिणोऽव-
यवो बार्हिणं मयूरपुच्छम् तद्विकारो
बार्हिणः Yajñ.]

२ इन्द्रालिशस्य ऐन्द्रालिशः (!) D.

३ Śiṣup. I, 6.

४ शौशपः D.; शैशिपः F.

५ चयखदिरं B. C. D. K.

६ स्पन्दनानि? some MSS.

७ Thus F.; वीव्रदारुं B. C. E. K.;
वीव्रदरि D.—A. om. text and comm.

८ चापः MSS.—चय Bö.; चाप (v.l.
चर्ग) Kās. V. ed. (वाम MS. a.); चाप
[चापं धनुः । चापी कोटिः । चयेति
क्वचित्पाठः] Yajñ.

९ Not given by the other works.

१० वनविशेषस्य D.—इन्द्रायुधं वन-
स्पतिविशेष इति वर्धमानः शक्रधनुरि-
त्यन्ये । Yajñ.

११ स्पन्दन Bö., Kās. V. a.; स्पन्दन
Kās. V. ed., Yajñ. [स्पन्दनस्यावयवः
स्पादनं रथांगम् Y.]—Cf. Aufrecht's
Rigveda, preface, p. v.

यावासः ॥ * ॥ औदुम्बरः ॥ * ॥ तीव्रदारवः^१ । श्लेष्मातकवृक्षविशेषवाची
नीव्रदारुरित्यन्यः^२ ॥ २६३ ॥

विकङ्कतश्च पूलासो^३ रोहीतकविभीतकी ।

व्याघ्रकाञ्चनमर्थे स्याद्विकारेऽवयवे तथा ॥ २६४ ॥

वैकङ्कतः ॥ * ॥ पौलासः^४ ॥ * ॥ रोहीतकः ॥ * ॥ वैभीतकः ॥ * ॥

वैयाघ्रं चर्म ॥ * ॥ काञ्चनस्य विकारः । काञ्चनम् । यथा ।

स काञ्चने यच्च मुनेरनुज्ञया

नवाम्बुदश्यामतनुर्विचिन्त^५ ।

यथा वा । काञ्चनेन किमिवास्य पत्रिणा

केवलं न सहते विलङ्घनम्^६ ।

ये तु नाधीयते तेऽभेदोपचारादेवात्र काञ्चनशब्दः काञ्चनविकारे
प्रयुक्त इति समर्थयन्ति ॥ * ॥ तालादीनामादिदृष्टिमतं नित्यं भयति
प्राप्ते तदन्येषां तु विकल्पितेऽण्वचनम् । अन्यमते स्वरस्य प्रयोजनम् ॥
तालादिषु हेमशब्दो^७ द्रष्टव्य इति केषांचिन्मतम् । तथा च । तदण्ड-

१ ? Thus F.; वीव्रदारवः B. C. D. K.

२ ? नाव्रदारु° C.; तीव्रदारु° F.;

श्लेष्मातकः । वृक्ष° तीव्रदारव इत्यन्यः

D.—Bō., Yajñ., K. V. तीव्रदारु; MS.

Hem. नीवुदार [cf. नीव Gobh. I. 5, 15].

३ पूलासो B. C. D. F. K.—A. om.

text and comment.

४ पौलासः B. C. D. F. K.—पूलाक

Bō.; पूलाकसुच्छधान्यम् पूलाकम् ।

पूलाक इत्यन्ये । पूलास इति पाठे पूला-

सो ग्रामविशेषस्तथैकदेशः पौलासः ।

Yajñ.; om. K. V., Hem.

५ Śiṣup. I, 19 (श्यामवपुर्व्यविचिन्त ed.

Calc. S. 1769; °वपुर्व्यविचिन्त ed. Calc.

1815).

६ Kirāt. 13, 55.

७ हेमन् Hem., cf. next page, n. ११.

—The others do not give the word,

मभवद्धैममिति^१ पुराणादौ । पादेन हैमं विलिखेख पीठमिति^२ कालिदासस्य । समुद्रोपत्यका हैमीति भट्टेः^३ । अणि हि प्रकृतिभावे सति हैमनमिति स्यात् । न च वाच्यम् अकारान्त एवायमिति । हेन्नः संलक्ष्यते ह्यग्राविति^४ कालिदासस्य ॥

येषामशेषभुवनाभरणस्य हेन्नस्

तत्त्वं विवेक्तुमुपलाः परमं प्रमाणम् ।

इति च भलूटस्य^५ प्रयोगे नकारान्तस्यैवोपलब्धेः । न च मुनित्रयेण साक्षादननुमतमित्येतावतोपेक्षापेक्षमेतदिति सुवचं बद्धतरलक्ष्यवृत्तिप्रसङ्गात्^६ । तथा हि । त्रिफलेत्यजादिषु मुनित्रयेण साक्षादननुमतमित्यप्यभ्युपगतमेव^७ । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चेत्येतदपि मुनित्रयाप्रदर्शितमपि शिष्टैरिष्टमेव ॥ शाकटायनोऽपि हेमादिभ्योऽजित्यनेनाज्विधानमन्याजादिस्त्वेत्युक्तमाह^८ । तेन हैमं सारसनं^९ हैमी यष्टिरिति सिद्धम् । सहृदयचक्रवर्तिना वामनेन तु हेन्न इति सूत्रेण विकारेऽर्थेऽन्याजादर्लुक् कृत एव । अण् हेमार्थादित्यत्र मानव्यां वृत्तौ हैमी हेममयो रशनेत्युदाहृतं च^{१०} ॥ २६४ ॥ इति तालादिः^{११} ॥

१ Manu 1, 9.

२ Raghuv. vi. 15.

३ Bhaṭṭik. 5, 89.

४ Raghuv. I, 10.

५ Thus B. C. F. K.; भदस्य D.;
(? भलूट).

६ सुवचबद्धतरलक्ष्यप्रसंगा D.

७ साक्षादननुमतं D.

* ८ हेमादिभ्यो विधानमन्याजादि° C.;
हेमादिभ्यो जिधान° K.; हेमादिभ्यो
उदित्यनेना° D.

९ हैमसासनं D.

१० मानव्या वृत्तौ° B. C. K.; °रसनं
B. C. F. K.; D. om. fr. [वि]कारेऽर्थे°.

११ Vardhamāna's *tālādi* includes *tālādi* to P. iv. 3, 152; *rajaṭādi* ib. 159; *palāṣādi* ib. 141; and *bilvādi* ib. 136.—
Hem. (vi. 2, 44) has only a *gaṇa* *he-*
mādi, corresponding on the whole to
rajaṭādi, the other *gaṇas* being ren-
dered unnecessary by general rules (vi.
2, 30-32).

शरदर्भकुटीसोमा भवेतां तृणवल्जौ^१ ।

स्तो राजन्यात्मकामेयी वैकर्णश्च वसातिना ॥ २६५ ॥

शराद्येकाजप्राणिन्येवेत्यनेन^२ मयट् ॥ * ॥ शराणां विकारोऽवय-
वो वा । शरमयम् ॥ * ॥ दर्भमयम् ॥ * ॥ कुटीमयम् ॥ * ॥ सोमम-
यम् ॥ * ॥ तृणमयम् ॥ * ॥ वल्जमयम्^३ ॥ * ॥

येषां शरमयीर्दर्भमयीस्तृणमयीः कुटीः^४ ।

कुटीमयीः सोममयीस्ता वल्जमयीः स्तुमः^५ ॥

इति शरादिः ॥ * ॥

राजन्यभौरिक्येषुकार्यादिभ्योऽकञ्चिधभक्ता इत्यनेन तस्य राष्ट्र-
मित्यर्थे राजन्यादेरकञ् भौरिक्यादेर्विध ऐषुकार्यादेर्भक्त एते प्रत्य-
याः क्रमेण भवन्ति ॥ * ॥ राजन्यानां जनपदः । राजन्यकः ॥ पीठमर्द-
राजवयस्त्रेषु लुढो राजन्यशब्द इत्यन्यः ॥ * ॥ आत्मकामेयकः ॥ * ॥
वैकर्णकः । विकर्ण इत्यन्यः^६ ॥ * ॥ वासातकः । अत्रास्य पाठानङ्गीका-
राद्वासातमित्यन्यः^७ ॥ २६५ ॥

१ °वल्जौ B. C.; D. om. from
शर° to राजन्या; A. om. text and
comment.

२ °काजजप्राणित्यच इत्यनेन D.;
°प्राणित्यवयव इत्यनेन F.; °प्राणित्यव
इत्यनेन K.

३ D. om. from शराणां to येषां.

४ येषां शरमयी दर्भमयी तृणमयी
कुटीः F. K.; ॥ शरारमयोर्दर्भमयी
ह्रदीः D.; तृणमयी° B. C.; C. om.
कुटीः.

५ कुटीमयी सोममयीस्ता वल्ज-
मयी (वि° C.) स्तुमः B. C. F. K.; कुटी-
मयी । सोममयी । स्ता वल्जमयीः
स्तुमः D.

६ The other works have neither
word.

७ Hem. has a special sūtra (vi. 2,
61) for this word: वसातिर्वा °वासा-
तकं । वासातं ॥ The other works in-
clude it in the gaṇa rājanyādi.

बाभ्रव्यानृतदेवयातवयुतो दाक्षायणो वातवस्

तीव्रोदुम्बरमालवार्जुनफणः^१ पुत्रो ऽम्बरीषात्परः ।

शालङ्कायनदाक्षितेलुकलितौ वैराटशैलूषकौ^२

चैर्गर्तश्च वसानवैल्ववनकौ स्यात्संप्रियस्तैल्वलः^३ ॥ २६६ ॥

बाभ्रवकम् ॥ * ॥ आनृतस्य^४ । आनृतकः । आदृत^५ इत्यन्यः ॥ * ॥
 दैवयातवकः । दैवयातव^६ इत्यन्ये । देवयात^७ इत्यपरे ॥ * ॥ दाक्षा-
 यणकः ॥ * ॥ वतोरपत्यं वातवः । तस्य वातवकः^८ । वाचव इत्यन्यः^९
 ॥ * ॥ तीव्रस्य तैव्रकः । अस्य पाठो वामनमतेन^{१०} ॥ * ॥ औदुम्बरकः ।
 औदुम्बर इत्यन्यः^{११} ॥ * ॥ मालवस्य राज्ञः । मालवकः ॥ * ॥ अर्जु-
 नफण^{१२} इति । अर्जुनायन इत्यर्थः । तस्य । अर्जुनायनकः ॥ * ॥
 आम्बरीषपुत्रकः ॥ * ॥ शालङ्कायनकः ॥ * ॥ दाक्षकः ॥ * ॥ तेलोः ।
 तैलवकः । अस्य पाठो वामनमतेन^{१३} ॥ * ॥ वैराटको राजा । वि-

१ तीव्रीदुम्बर° D. E.; °वार्जुनफणः
 B. C. D.; °यणः F.

२ विराट° C.; °शलूषकौ D.

३ संप्रियस्तैल्वलः B. K.; संप्रिय-
 सौल्वलः C.; संप्रिया विल्वलः E.; सं-
 प्रियास्तैल्वलः D.; संप्रियस्तैल्वलः F.—
 A. om. text and comment.

४ ? आनृतस्य B. C. K.—आनृत Bō;
 अनृतस्य आनृतकः । अचानृतशब्दसद्व-
 ति वर्तते लक्षणाया ॥ Yajñ.; आवृत ।
 आवृत [क suppl.]; ? आनृत Hem.; om.
 Kās. V. (v.l. आप्रोत).—Bō. (v.l.), K.V.
 ed. also अत्रीड (Yajñ. व्रीडा!).

५ आवृत C. K.; आवृतक D.; आ-
 नृत F.

६ दैवयातव C.; देवयातव B.; दे-
 वयायातवक D.

७ दैवयात° C. D. F.—Bō., Yajñ.,
 K. V. have दैवयात (Bō., v. l. दैवया-
 तव); Hem. देवयात & देवयातव.

८ ? वातोरपत्यं B. F. K.; वातकः
 D.; दातोर° दातव° दातवकः C.
 (?) वतु=वतु).

९ वाचव° K.; दाच इत्यन्यः C.;
 om. D.—Hem. has वाचव; K. V. ed.
 var. l. वाचक; om. Bō., Yajñ.

१० अन्यपाठो° B.—तीव्र Bō., Yajñ.;
 om. Kās. V., Hem.

११ Hem. has both forms; the others
 उदुम्बर only.—C. om. from तीव्रस्य.

१२ अर्जुनफण B. C. D.; °यण F.

१३ तैलु Bō., Yajñ.; om. K. V., Hem.

राट्^१ इत्यन्यः ॥ * ॥ शैलूषकः । शैलूषज इति दिग्वासाः^२ ॥ * ॥ चैग-
 र्तकः । चिगर्त^३ इत्यन्यः ॥ * ॥ वासानकः ॥ * ॥ बिल्ववने भवो जातो
 वा । बिल्ववनः । तस्य बिल्ववनकः ॥ शैलूषबिल्ववनशब्दौ सूत्रे कप्रत्य-
 यान्तौ निर्दिष्टौ ॥ * ॥ सांप्रियकः^४ ॥ संप्रिया दाची च नाम्ना^५ स्त्री
 पुरुषो वा राजा । तस्य सांप्रियकः । दाचक इति तु वामनः ॥ * ॥
 तैल्लजकः । तैल्लज^६ इत्यन्यः ॥

आह्वतिगणोऽयम् । तेन जालंधरायणः । श्रीर्णनाभः । जालं-
 धरः । कौत्तालप्रभृतयो^७ द्रष्टव्याः ॥ २६६ ॥ इति राजन्यादिः ॥

भौरिकिसैकयतावथ चैकयतो^८ भौलिकिश्च काण्यः ।

चौपयतश्चैटयतो^९ वाणिजको वालिकाज्यश्च ॥ २६७ ॥

भौरिकीणां राज्ञां जनपदः । भौरिकिविधम् ॥ विधभक्तप्रत्य-
 यान्तानां स्वभावान्नपुंसकलिङ्गतैव । चन्द्राद्याः पुंस्त्वमपि दर्शयन्ति
 ॥ * ॥ सैकयतविधम् ॥ * ॥ चैकयतविधम्^{१०} । चैजयतचौदयतावित्यपि
 कश्चित्^{११} ॥ * ॥ भौलिकिविधम् ॥ * ॥ काण्यविधम् ॥ * ॥ चौपय-

१ विराट् D.; the other works have neither word.

२ MS. Hem. has शैलूषज, the others शैलूष.

३ Thus Hem., om. by the others.

४ ? सांप्रियः C. F. K.; om. B.—The other works have संप्रिय.

५ संप्रियादाचीनाम्नी D.; °दाबा-
 वनाम्ना C.

६ तैल्लज C.; बिल्लजकः । तैल्लज D.;
 तैल्लजकः । तैल्लज F.—Bö. has तैल्लज,
 Yajñ. तैल्लज; Kās. V. ed. तैल्लज, om.
 α.; Hem. तैल्लज.

७ जालाधरः कौत्ताल° F.; कौ-
 त्तालप्रभृतयो D.—कौत्ताल° Hem.,
 om. others.

८ चैकयतो B. C. E.; चैकयतो D.

९ °चैटयतो B. C. K.; °चौटयि-
 तो (!) F.; A. om. text and comment.

१० चैकयत° B. C.—The other works
 have चैकयत; but see §l. 36.

११ चैजयित° C. F. K.; °वौदयिता°
 B. C.; चौदयिता° F. K.; °वौदयता°
 D.—MS. Hem. जेतयत and वौदयत
 (also चौपयत & वैटयत for चौ° चै°);
 cf. §l. 231 and 36.

तविधम्^१ ॥ * ॥ चैटयतविधम् ॥ * ॥ वणिजोऽपत्यं वाणिजः । के वा-
णिजकः । तस्य वाणिजकविधम् ॥ * ॥ वालिकाजस्यापत्यं कुरुकोसले-
त्यादिना णचि^२ । वालिकाज्यः । तस्य वालिकाज्यविधम् ॥ २६७ ॥
इति भौरिक्कादिः ॥

ऐषुकारिः शयणश्च सौवीरो वैश्वमानवः^३ ।

दासमिचिर्नडः शौण्डः शायण्डो वैश्वधेनवः^४ ॥ २६८ ॥

इषुकारस्यापत्यानि । ऐषुकारयो राजानः । तेषां जनपदः । ऐषु-
कारिभक्तम् ॥ * ॥ शयणभक्तम् । शयाभ्र इत्यपि भोजः^५ ॥ * ॥ सौ-
वीरभक्तम् ॥ * ॥ वैश्वमानवभक्तम् । वैश्वमाणव इत्यन्यः^६ ॥ * ॥ दास-
मिचिभक्तम् । दासमिच इत्यन्यः^७ ॥ * ॥ नडभक्तम् ॥ * ॥ शौण्डभक्तम्
॥ * ॥ शायण्डभक्तम् । शायण्डिरित्यन्यः^८ ॥ * ॥ वैश्वधेनवभक्तम्^९ ।
अन्ये तु वैश्वभक्तं धेनवभक्तमिति^{१०} पृथगाहुः ॥ २६८ ॥

१ चीपयित° B. C.; वौ° ? D.

२ णवि B. C.; णचि F. and orig. K.
(corr. जचि).

३ ऐषुकारि° C.; विश्वमानवः B. C.
K.; वैश्वमाणवः F.

४ सौण्डः° E.; सौद्रः° D.; विश्वधे-
नवः C.; वैश्वधेनवः F.; A. om. text
and comment.

५ इत्यपि श्रीभोजः D.; इत्यन्यः F.—
Bö., Kās. V. ed., Hem. have शयण्ड, see
also note ७.

६ वैश्वमाणवक इ° D.—वैश्वमानव

Bö.; वैश्वमाणव K. V. ed.; वैश्वमान
Yajñ., om. Hem.

७ The other works have दासमिच
only (besides दासमिचायण).

८ शयाण्ड and v.l. शयाण्डि Bö.;
शयाण्ड and शय। श्रंड Yajñ.; सायण्डि
(शायण्डि a.) and v.l. शयाण्ड K. V. ed.;
शयाण्ड, शयाण्डि and शायण्डि Hem.

९ वैश्वधेनवभक्त F.

१० MS. Hem. विश्व। वैश्व। धेनव २।
(i.e. both separate and combined?).

द्व्यक्षत्र्यक्षौ दासमिचौडचान्द्राः^१

खाडः शौद्रो दाक्षिसारस्यजौलाः^२ ।

शायगडो ऽथो तार्क्ष्यशौभौ फणन्ता^३

एते ज्ञेया विश्वतुण्डाच्च देवः ॥ २६९ ॥

द्व्यचायणभक्तम् । अचायणभक्तम् । गणपाठाद्व्यभावः ॥ द्वाचा-
यणः । अचायण इत्यन्यः^४ ॥ * ॥ दासमित्राचयणभक्तम् ॥ औडाचन-
भक्तम्^५ ॥ * ॥ चान्द्रायणभक्तम् ॥ * ॥ खाडाचनभक्तम् । खादाचन^६
इत्यन्यः ॥ * ॥ शौद्रायणभक्तम् । शौद्रकायण^७ इत्यन्ये ॥ * ॥ दाचा-
यणभक्तम् । राजन्यादिपाठाद् दाचायणकम् ॥ * ॥ सारखाचनभ-
क्तम्^८ ॥ * ॥ जौलाचनभक्तम् ॥ * ॥ शायण्डाचनभक्तम् ॥ * ॥ तार्क्ष्या-
यणभक्तम्^९ । शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ शौभ्रायणभक्तम्^{१०} । चन्द्रमतेन
॥ * ॥ वैश्वदेवभक्तम्^{११} ॥ * ॥ तुण्डदेवभक्तम् । अन्ये तु विश्वभक्तं तुण्ड-
भक्तं देवभक्तमित्याहुः^{१२} ॥ २६९ ॥ इत्यैषुकार्यादिः ॥

१ दासमिचौड° B. C. K. ; मिचौ-
दुवांद्राः D.

२ सौद्रो° B. F. K. ; दक्षि E. ; सौ-
रखजौलाः B. C. K. ; सारौ च जौलाः F.

३ शायगडो E. F. K. ; ंशुभौ° B.
C. D. K. ; पणन्ता B. C. D. ; यणन्ता E. ;
A. om. text and comment.

४ द्वाचायण । अचायण (अचायण
K. V. ed.) Bō., Yajñ., K. V. ; द्वाच्या-
यण, द्वाच्यायण, अच्यायण, अच्या-
यण MS. Hem.

५ औडाचन° B. C. K. (Kās. V. a.)

D. see ६.—औडाचन Bō., Yajñ., K. V.
ed. ; औलाचन Hem.

६ Thus Hem. ; the others खाडा-
यण.—D. om. from द्वाचायणभक्तं.

७ Thus Hem. ; the others शौद्रा-
यण.—B. C. F. K. read सौ° both times.

८ सौरखाचनभक्तं B. C. K. ; सा-
राचणभक्तं F.

९ Thus all works ; तार्क्ष्यायणभक्तं D.

१० Thus Bō., Yajñ., K. V. ; om. Hem.

११ Thus MSS.

१२ वैश्वदेव । तुण्ड । देव २ । Hem.

नडप्रक्षकपोतेक्षुकाष्टचिवेचवेतसाः

कृतह्रस्वन्लुची क्रुच्चातक्षाणी बिल्ववेणु च^१ ॥ २७० ॥

नडादेः कुक् छ^२ इत्यनेन नडादेऽष्टातुरर्थिकश्चो^३ भवति ॥ * ॥
नडा अत्र देशे सन्ति । नडकीयः । नडल इति च ॥ * ॥ सचकीयः ॥ * ॥
कपोतकीयः ॥ * ॥ इक्षुकीयः ॥ * ॥ काष्ठकीयः ॥ * ॥ त्रिभिर्च्छेषिभि-
निर्दृत्तं नगरम्^४ । त्रिकीयम् ॥ * ॥ वेचकीयः ॥ * ॥ वेतसकीयः ॥ * ॥
क्रुच्चकीयः ॥ * ॥ तच्छा निर्दृत्तस्तच्छां निवासः । तचकीयः ॥ * ॥ वि-
ल्वकीयः ॥ * ॥ वेणुकीयः ॥ * ॥ कान्तं केचित्पुंसुदाहरन्ति । अपरे
स्त्रियाम्^५ ॥ २७० ॥ इति नडादिः ॥

अश्रमयूथनददर्भशिखीषा वृन्दकन्दगुदकाराडकुलानि ।

मीनगह्गुडकुण्डलखण्डाः पीनपामनगकोटगुहाश्च^६ ॥ २७१ ॥

रादयोऽश्मादिभ्य इत्यनेनाश्मादिभ्यो^७ ऽष्टादशभ्यो गणेभ्यश्चातु-
रर्थिका यथायथं र^८ इत्यादयोऽष्टादश प्रत्यया भवन्ति ॥ * ॥ अश्मानो
ऽत्र देशे सन्ति । अश्मरम् ॥ * ॥ एवं यूथरम् । यूथ^९ इत्यन्यः ॥ * ॥ नद-
रम् ॥ * ॥ दर्भरम् ॥ * ॥ शिखरम् । आटले द्विषश्च वज्रलमित्यनेन^{१०}

१ A. om. text and comment.

२ Thus D.; ककुख B. K.; ककुख C.; ककुच्छ F.; cf. P. iv. 2, 91.

३ नडादेः चासीत्यर्थे देशनाम्नि को D.

४ निवृत्तं B. C. F.; निवृत्तनगर D.—Hem. reads त्रि; Bō., Yajñ., and Kāś. V. तृण.

५ D. om. from कान्तं.

६ ० गुडगुण्डलखण्डाः F.; A. om. text and comment.

७ रादयो ऋमद्यादित्यनेनाश्मादिभ्यो D.; ऋमद्यादिभ्यो.

८ तर B. C. F. K.; om. D.

९ यूथ B. C. K.; यूथर F.; एवं पूथरा पूथर इ० D.—यूथ Bō., Yajñ.; यूथ (v.l. यूथ) K. V. ed.; यूथ and यूथ Hem.

१० Cf. p. 195, l. 3.—आटले द्विष B. K.; आटले द्विष C.; आटले द्विष F.; आटले द्विष D.

ह्रस्वले सति । ह्रस्वलं नेत्यन्यः ॥ * ॥ ऊषरम्^१ ॥ * ॥ वृन्दरम् ॥ * ॥
 कन्दरम् ॥ * ॥ गुदरम् ॥ * ॥ काण्डरम् ॥ * ॥ कुल्लरम् ॥ * ॥ मीन-
 रम् ॥ * ॥ गङ्गरम् ॥ * ॥ गुडरम् ॥ * ॥ कुण्डलरम्^२ । वामनमतेन
 ॥ * ॥ खण्डरम् ॥ * ॥ पीनरम्^३ । वामनमतेन ॥ * ॥ पामरम् ॥ * ॥
 नगरम् ॥ * ॥ कोटरम् ॥ * ॥ गुहरम् । ह्रस्वलं नेत्यन्यः^४ ॥ २७१ ॥
 इत्यश्मादिः ॥

सखिकरवीराशोका वासवसख्यग्निवायुतो दत्तः ।

ह्रगलो गोफिलदत्तौ भल्लः पुरपालवज्राश्च^५ ॥ २७२ ॥

सख्यादेर्दृष्टं ॥ * ॥ सख्या पुरुषविशेषेण निर्वृत्तम्^६ । साखेयं नगरं
 मण्डलं वा ॥ * ॥ कारवीरेयम् । वैरेयमित्यन्ये^७ ॥ * ॥ आशोकेयम् ॥ * ॥
 वासवदत्तेयम् ॥ * ॥ साखिदत्तेयम् ॥ * ॥ आग्निदत्तेयम् ॥ * ॥ वा-
 युदत्तेयम् ॥ * ॥ ह्रगलो मुनिष्कागलश्च । कागलेयम् ॥ * ॥ गोफिले-
 यम् । गोभिल इति भोजः^८ ॥ * ॥ दात्तेयम् ॥ * ॥ भाल्लेयम् । अन्य-
 जातिर्भिल्ल इत्यन्यः । भल्लपाल इति समस्तं भोजः^९ ॥ * ॥ पौरेयम्
 ॥ * ॥ पालेयम् ॥ * ॥ वाज्जेयम् ॥ २७२ ॥

१ ऊषरं B. C. K.; D. om. ह्रस्वलं
 नेत्यन्यः.

२ गुण्डलं F.—कुण्डलं Bō., Yajñ.;
 om. Hem., Kāś. V.

३ पीनं also Bō., Yajñ.; om. Hem.,
 Kāś. V.

४ D. F. om. from ह्रस्वलं.

५ A. om. text and comment.

६ निवृत्तं B. C. F. K. throughout.

७ Cf. next page, note ६.

८ श्रीभोजः D.—गोपिल Bō.; गो-
 फिल । गोपिलेयम् । गोभिलेति भोजः
 Yajñ.; गोविल MS. Hem.; गोहित
 (v.l. गोहिल) K. V. ed.; गोविल MS. a.

९ इत्यन्यः । उल्लपाल इत्यन्यः समस्तं
 श्रीभोजः.—D.—भल्ल । पाल Bō., Yajñ.,
 K. V. (भल्लपाल v.l. Bō.); भल्ल & भल्लि-
 पाल Hem.

कदलस्तमालरोहौ सप्रलचक्रौ कुशीरकः सरकः ।

सुरसः सीकरसमलौ^१ सरमसरसचीरचक्रवाकाश्च ॥ २७३ ॥

कादलेयम् ॥ * ॥ तामालेयम् ॥ * ॥ रौहेयम् ॥ * ॥ साप्रलेयम्
॥ * ॥ चाक्रेयम् ॥ * ॥ कौशीरकेयम् । शीरक इत्यन्यः^२ ॥ * ॥ सारके-
यम् ॥ * ॥ सौरसेयम् ॥ * ॥ सैकरेयम्^३ । वामनमतेन ॥ * ॥ साम-
लेयम्^४ ॥ * ॥ सारमेयम्^५ ॥ * ॥ सारसेयम् ॥ * ॥ चैरेयम् । वीर
इत्यन्ये^६ ॥ * ॥ चाक्रवाकेयम् ॥

एते सख्यादयः प्रायः पुंविशेषवृत्तयः । ततस्तन्निवासेऽपि ढण वि-
धेयः ॥ करवीरसीकरचक्रच्छगलप्रभृतयः स्वार्थवृत्तयः । तेषां च तद-
चास्तीत्यर्थे प्रत्ययः ॥ २७३ ॥ इति सख्यादिः ॥

संकाशकश्मीरपचारनासाश्रूडारयूपौ^७ पलितानुनाशौ ।

मन्दारकूटौ दशकोविदारशीर्षाश्मतीर्षाश्मडारकुम्भाः ॥ २७४ ॥

संकाशादर्षः ॥ * ॥ संकाशेन राज्ञा निर्वृत्तम्^८ । सांकाश्यम् ॥ * ॥
काश्मीर्यम् ॥ * ॥ पाचार्यम्^९ । वामनमतेन ॥ * ॥ नास्यम्^{१०} ॥ * ॥
चौडार्यम् ॥ * ॥ यूपा अस्मिन्वन्ति । यौष्यम् ॥ * ॥ पालित्यम् ॥ * ॥

१ सीकरसकलौ B. K.; सीरकसक-
लौ F.; सुरसकलौ C.; E. om. this
śloka; A. om. text and comment.

२ कौशीरकेयं B. C. F. K.; शारकं
इत्यं C.; कुशीरक इत्यं F.—कुशीरक
Bö., Yajñ.; कुसीरक & सीरक (for
सीकर) Hem.; उशीर v.l. K. V. ed.

३ सैकरेयं B. C. F. K.—सीरक Hem.;
सीहर Bö., Yajñ. (शीहर var. l. Bö.);
सीकर K. V. ed. (सीकर a.).

४ साकलेयं B. C. F. K.—समल all
works.

५ समर Bö., Yajñ.; सरम Hem.;
om. K. V.

६ ? वैरेयं MSS.; D. om. from वीर.
—Hem. has वीर and चीर; Bö., Yajñ.
वीर; om. Kāś. V.; cf. preceding page,
l. 10.

७ नाशाश्रूडां B. C. F. K.; A. om.
text and comment.

८ Cf. preceding page, note ६.

९ Not in the other works.

१० नास्यं B. C. F. K.

आनुनाश्यम् । वामनमतेन ॥ * ॥ मन्दाराणामदूरभवम् । मान्दार्यम् ॥ * ॥ कौव्यम् । कुट इत्यन्यः^१ ॥ * ॥ दशस्य । दाश्यम् ॥ * ॥ कौविदार्यम् ॥ * ॥ शैर्यम् ॥ * ॥ आशमन्यम् ॥ * ॥ तैर्यम् ॥ * ॥ आश्रयम्^२ ॥ * ॥ माडार्यम् । मजार इत्यन्यः^३ ॥ * ॥ कौम्यम् ॥ २७४ ॥

नाशिकासरकसूरचिरन्ताः^४ कम्पिलः समलखण्डितसीराः^५ ।

पञ्जरप्रगदिनाथनलाङ्गा रोमलोमपुलिना मगदी च ॥ २७५ ॥

नाशिका नाम राक्षसी । तस्या निवासस्तथा निर्वृत्तं वा । नाशिक्यम्^६ ॥ * ॥ सारक्यम् ॥ * ॥ सौर्यम्^७ ॥ * ॥ चैरन्यम्^८ ॥ * ॥ काम्पिल्यम् । कम्पिल^९ इत्यन्यः ॥ * ॥ समलेन निर्वृत्तम् । सामल्यम् ॥ * ॥ खाण्डित्यम्^{१०} ॥ * ॥ सैर्यम् ॥ * ॥ पाञ्चर्यम् ॥ * ॥ प्रागद्यम् । नगरं देशो वा ॥ * ॥ नाथ्यम् ॥ * ॥ नाल्यम् ॥ * ॥ आङ्ग्यम् ॥ * ॥ रौमण्यम् ॥ * ॥ लौमन्यम् ॥ * ॥ पौलिन्यम् ॥ * ॥ मागद्यम् । नगरं देशो वा ॥ २७५ ॥

१ Hem. has both, the others कूट.

२ B. C. om. from वामनमतेन ॥
मन्दाराणां.

३ मडार Bō., Yajñ.; मंजार and मदार Hem.; मार्जार Kāś. V. ed. मागार a.

४ नासिका B. C. F. K.; शूर D.; सूरचिरन्तः F. K.; शूरित्यः B. C.

५ कपिलः (against metre) B. E.; खण्डिमसीराः B. C. K.; खण्डिमासीराः D.; खण्डिलसीराः D.; A. om. text and comment.

६ नासिका नाम नासिक्यं B. C. F. K.

७ शौर्य D.—शूर Hem.; शूर Bō., Y.

८ चैरन्त्य B. C. D. K.—विरत K. V., Yajñ. and (v.l. चिरन्त) Bō.; विरच (or ०त्त) Hem.; ? चिरत्त.

९ Thus Hem.; कम्पिल Yajñ.; कपिल Bō.; काम्पिल्य Kāś. V. ed. (कपिल्य a.).

१० ? खाण्डित्यं F.; खाण्डित्यं B. C. & orig. K. (corr. ०त्तं or ०त्तं); खाण्डित्यं D.—खण्डित Bō., Yajñ.; खण्डिव Hem., Kāś. V. ed. (खाचिर a.); these works also have गदित Bō., Yajñ.; गडिव Hem., Kāś. V. ed.

सुपरिः कटिपः कलिवो मलिनागस्ती सकर्णको^१ वृष्टिः ।

पन्थादेशः सुपथी मादितविकरौ च सूरसेनश्च^२ ॥ २७६ ॥

सुपरिः कश्चिद्राजा । तेन निर्वृत्तम् । सौपर्यम् ॥ * ॥ काटिप्यम्^३
॥ * ॥ कालिव्यम्^४ । कलित इत्यन्ये ॥ * ॥ मालिन्यम् ॥ * ॥ अगस्तिकु-
ण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनी^५ वेति सुचि । अगस्तीनां निवासः । आगस्त्यम् ।
अन्ये त्वगस्त्यस्यापत्यम् आगस्त्यः^६ । ऋष्यणि । तस्यागस्त्यम् ॥ * ॥ सा-
कर्णक्यम् ॥ * ॥ वृष्टिना निर्वृत्तम् । वार्धम् ॥ मृष्टिर्नाम काचित्स्त्री^७ ।
तस्या निवासो मार्धमित्यपरे ॥ * ॥ सुपथोऽदूरभवं सुपथं वाचा-
सीति । सौपथ्यम् ॥ * ॥ मादिता स्त्री काचिदित्यन्यः^८ ॥ * ॥ वैकर्ण्यम्
॥ * ॥ सौरसेन्यम् ॥ * ॥ गोभिलचक्रचक्रवाकाशोकच्छगलकुशीरकय-
मलमुखमन्मथशब्दानभयनन्दी गणेऽस्मिन्ददर्श ॥ २७६ ॥ इति संका-
शादिः ॥

बलश्रुलः पुलोलौ च नलो दुलदलौ वनम्^९ ।

वडशब्दः कुलं मूलं लकुलोरलसंयुतम्^{१०} ॥ २७७ ॥

१ °कटिपः कलिके मलिनागस्ती°
D.; सकर्णको D. E.

२ °सुपथिगदितविकरौ° E.; A.
om. text and comment.

३ काटिप्यं B.; कोटिप्यं C.—कटिप
Bö., Yajñ.; कटिप, कटिव, कटिद
Hem.; om. Kāś. V.

४ कालिव्य । D. — कलिव Hem.,
Kāś. V. ed. (कलिप, कलिल a.); कविल
Bö.; विकल Yajñ.

५ आगस्तिकुण्डिन्योर° B. C. F. K.;

°आगस्तिकुण्डिनी C.; अगस्त्यकुण्डि° कुं-
डिनी D.

६ अन्ये तु आगस्त्यस्या° C. F.—अग-
स्ति and आगस्त्य Hem.; the others
अगस्ति.

७ वृष्टि Bō., Yajñ.; मृष्टि (?) Hem.

८ मादित Hem.; om. the others.

९ वतं F.; चनं C.

१० रकुलोरल° E.; मूलकुलोरल°
D.; लकुलोरल° B. C. K.; A. om.
text and comment.

बलादेर्यः ॥ * ॥ बलेन निर्दृत्ता । बल्या नाम नगरी ॥ * ॥ एवं
 चुल्या ॥ * ॥ पुल्या । वामनमतेन । तुल इति^१ शाकटायनः ॥ * ॥
 उल्या ॥ * ॥ नल्या ॥ * ॥ दुल्या ॥ * ॥ दल्या ॥ * ॥ वन्या ॥ * ॥ वद्या^२ ।
 वामनमतेन ॥ * ॥ कुल्या ॥ * ॥ मूल्या । मुल इत्यन्ये^३ ॥ * ॥ लकुल्या
 ॥ * ॥ उरल्या ॥ * ॥ एते यप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः । अन्ये तु बल्या-
 दीनां नपुंसकतामाहुः^४ ॥ २७७ ॥ इति बलादिः ॥

पक्षतुषचिचकुम्भाः कुण्डो मकराण्डहंसका रोम ।

लोमसुवर्णकसमलाः कम्बलिकाकुत्ससकलाश्च^५ ॥ २७८ ॥

पक्षादेः फण^६ ॥ * ॥ पक्षेण निर्दृत्तं पक्षस्य निवासो वा । पाक्षायणं
 नगरं राष्ट्रं वा ॥ * ॥ तौषायणम् । तुच^७ इति वामनः ॥ * ॥ चैत्राय-
 णम् । चित्रेत्यन्यः^८ ॥ * ॥ कौम्भायनम् ॥ * ॥ कौण्डायनम् ॥ * ॥ मा-
 करायणम् । वामनमतेन^९ ॥ * ॥ आण्डायनम् ॥ * ॥ हंसकायनम्
 ॥ * ॥ रौमायणः ॥ * ॥ लौमायनः ॥ * ॥ सौवर्णकायनः । वामनम-
 तेन^९ ॥ * ॥ सामलायनः ॥ * ॥ काम्बलिकायनः ॥ * ॥ कौत्सायनः ।
 वामनमतेन^{१०} ॥ * ॥ साकलायनः ॥ २७८ ॥

१ मुल इति B. C. and orig. K. (corr.
 तुल); उल इति F.—पुल Yajñ. & (v.l.
 पुल) Bō.; तुल Kāś. V. ed.; तल a.;
 om. Hem.

२ वल्या K.—वट Bō., Yajñ.; om.
 Kāś. V., Hem.

३ मुल इत्यन्ये D. F.—मूल Bō., Yajñ.,
 Kāś. V. a.; मुल Hem.

४ Kāś. V. and Hem. take the neuter
 forms; also Yajñ. (except बल्या नगरी).

५ कुञ्चशकलाश्च D.; A. om. text and
 comment.

६ Thus F.; पण B. C. K.; कण D.

७ लुल D.; तुष B. C. F. K.—तुल
 and तुष Bō., Yajñ.; तुष Kāś. V., Hem.

८ Hem. has both forms.

९ मकर, सुवर्णक, कुत्स, खिल, नि-
 वात given by Bō., Yajñ.; om. Kāś. V.,
 Hem.

१० D. adds कुम्ब इत्यन्यः ।

पन्थादेशे विहिते पन्थिन्शब्दो निगद्यते कृतिभिः ।

यमलबिलहस्तिहस्ताः सिंहकसरकौ खिलास्यतिश्चानः^१

॥ २७९ ॥

पान्थायनः ॥ * ॥ यामलायनः ॥ * ॥ बैलायनः ॥ * ॥ हास्तिना-
यनः ॥ * ॥ हास्तायनः ॥ * ॥ सैहकायनः ॥ * ॥ सारकायणः ॥ * ॥
खैलायनः^२ । आस्तायनः । द्वयं वामनमतेन ॥ * ॥ आतिश्चायनः ।
अतिश्च^३ इत्यन्यः ॥ २७८ ॥

सीरको लोमकः शीर्षनिवातौ च सकर्णकः ।

अंशुकः सरसः पाकः सहको^४ वलिकः कला ॥ २८० ॥

सैरकायणः^५ ॥ * ॥ लौमकायनः ॥ * ॥ शैर्षायणः ॥ * ॥ नैवाता-
यनः । वामनमतेन^२ ॥ * ॥ साकर्णकायनः ॥ * ॥ आंशुकायनः^६ ॥ * ॥
सारसायनः ॥ * ॥ पाकायनः ॥ * ॥ साहकायनः ॥ * ॥ वालिकायनः
॥ * ॥ कालायनः ॥ २८० ॥ इति पञ्चादिः^७ ॥

कर्णार्कजीवन्तजवानुडुखा^८

आण्डीवतोऽथ द्रुपदश्च जैत्रः^९ ।

१ A. om. text and comment.

२ See note ९, preceding page.

३ Thus Hem., K. V. a.; the others

अतिश्चन्.

४ शीरको लो० MSS.; अंशुकः
सहिको B. C. K.; सहाकाः E.; A.
om. text and comment.

५ शैरकायणः MSS.; cf. last note.

६ आंशुकायनः D.; आशकायनः B.

K.; आशकायनः C.—अंशुक Hem.;

अङ्कुश Bō., Yajñ.

७ पंथ्यादिः B. C.

८ कर्णार्कजीवन्तजवानुडुखा E.; क-
र्णार्क वन्तवानुडुखा D.; कर्णाटजी-
वन्त F.; कर्णाक C.

९ आण्डवतो थ द्रुपडश्चजैत्रः B.;
आण्डीवनोऽथ D.; आजीवनो थ द्रुप-
दश्च C.

स्फिगर्कलूषाकनपाञ्चजन्याः

कुन्ती वशिष्ठः कुलिशश्च जित्वा^१ ॥ २८१ ॥

कर्णादेः फिज्^२ ॥ * ॥ कर्णेन निवृत्तः कर्णस्थ निवासो वा । कार्णायनिः ॥ * ॥ अर्को गुल्मः स्फटिकश्च । आर्कायणिः ॥ * ॥ जीवन्तच्छिः । जैवन्तायनिः ॥ * ॥ जावायनिः । वामनमतेन^३ ॥ * ॥ आनडुह्यायनिः ॥ * ॥ आण्डीवतायनिः ॥ आण्डीवदित्यन्यः^४ ॥ * ॥ द्रौपदायनिः^५ ॥ * ॥ जैत्रायणिः ॥ * ॥ स्त्रैजायनिः । स्फिगेत्यन्यः^६ ॥ * ॥ अर्कलूषच्छिः । आर्कलूषायणिः^७ ॥ अन्ये तर्कलूष इति^८ ॥ * ॥ आकनायनिः । आकिनी^९ स्त्रीत्यन्यः ॥ * ॥ पाञ्चजन्यायनिः ॥ * ॥ कौन्तायनिः । कुम्भी कुम्भो वेत्यपरे^{१०} ॥ * ॥ वाशिष्ठायनिः^{११} ॥ * ॥ कौलिशायनिः ॥ * ॥ जित्वा धर्मः । जैत्रायनिः । जित्वेत्यन्यः^{१२} ॥ २८१ ॥ इति कर्णादिः ॥

१ स्फिगर्कलूषा^० B.; °लूषाः कन^० C.; °लूषाकणपाञ्चजन्याः कुन्ती^० D.; °कतपाञ्चजन्याः कुन्ती वशिष्ठः^० F.; A. om. text and comment.

२ Thus F. [Pāp. iv. 2, 80]; पिज् B. C. D. K.

३ B. C. orig. K. om. वामनमतेन.—जाव Bū., Yajñ.

४ आण्डीवत Bū., Yajñ.; आण्डीवत् K. V., Hem., Bū. var. L.

५ द्रौपदायनिः B. C. K.

६ स्फिगित्यन्यः F.; om. D.—Bū., Yajñ., Hem. have both स्फिज् and (v.l. Bū., Yajñ.) स्फिग.

७ आर्कलूषायनिः B. C. K.; आर्कलू-निः D. (! ख).

८ तु अर्कलूष इति C. F.; cf. sl. 281, notes.—अर्कलूष Bū., Yajñ.; अर्कलूस २ (i.e. combined and separate अर्क । लूस) Hem.; अलुश (v.l. अर्क । लुष) Kās. V. ed.; अर्क । लूस α.

९ Thus Hem.; आनक Bū., Yajñ. (आकनेत्यन्ये Y.).

१० कौम्भी वेत्यपरे C.: कु-भो वेत्यपरे D.; कुम्भी । कुन्ती Bū.; कुन्ती (कुम्भी कुम्भो वेत्यन्ये) Yajñ.; कुम्भी Kās. V. ed.; कुम्भ α., Hem.

११ वाशिष्ठायनिः F. (श cf. p. 54, l. 7).

१२ जित्वन् Bū., Yajñ. (जित्वन् न निवासो जैत्रायनिः); जित्व Kās. V. ed. (जित MS. α.); जित्वत् (?), जित्वा (? corr. °त्य) Hem.

ज्ञेयाः सुतंगमाजिरजीवार्जुनविप्रचित्तमुनिचित्ताः^१ ।

श्चनश्रुक्रमहापुत्राः खण्डिककर्णौ^२ महाचित्तः ॥ २८२ ॥

सुतंगमादेरिञ् ॥ * ॥ सुतंगमेन निर्दृत्तं सुतंगमस्य निवासो वा ।
सौतंगमिः ॥ * ॥ आजिरिः ॥ * ॥ जैविः ॥ * ॥ अर्जुनं दृणम् अर्जुनश्च
पार्थः । अर्जुनिः ॥ * ॥ वैप्रचित्तिः ॥ * ॥ मौनिचित्तिः ॥ * ॥ शौवनिः
॥ * ॥ शौक्रिः ॥ * ॥ माहापुत्रिः ॥ * ॥ खाण्डिकिः । वामनमतेन^३ ।
खण्डित इत्यन्यः ॥ * ॥ कार्णिः ॥ * ॥ माहाचित्तिः ॥ २८२ ॥

बीजवापिस्वनश्चेतगडिका^४ वियवियहौ ।

एषां सुतंगमादित्वादित्जुचे चातुरर्थिकः ॥ २८३ ॥

बीजवापिः । अन्ये तु बीज इति वापिन्निति पृथगाहुः^५ ॥ * ॥ स्वा-
निः^६ । वामनमतेन ॥ * ॥ श्वेतिः ॥ * ॥ गाडिकिः । गडिक^७ इत्यन्यः ॥ * ॥
वैयिः ॥ * ॥ वैग्रहिः ॥ * ॥ चातुरर्थिक इति निवासोऽदूरभवो नास्ति
देशे तेन निर्दृत्तस्तदवास्ति च^८ ॥ २८३ ॥ इति सुतंगमादिः ॥

१ °विप्रचित्तमुनिचित्ताः E. (& B.); जवापिश्चनेश्चन° E.; °श्चनश्चेत° D.;
°विप्रविच्छमुनिवि D. A. om. text and comment.

२ खंडीककर्णौ E. against metre; ५ बीजवापिन् (v.l. बीज । वापिन्)
षडिककर्णौ B. K.; षडिककर्णौ C.; B.; बीजवापिन् Yājñ., Kāś. V.; बी-
खडिकः कर्णौ F.; खंडिकर्णौ D.; A. जवाप । बीज । वाप । Hem.
om. text and comment.

३ खांडिकिः । खाडिकिर्वामनमतेन ६ स्वातिः B. C. F. K.; स्वनिः D.—
F.—खडिक and खण्डित B.; खंडिक B.; and Yājñ. read स्वन; om. Kāś. V.,
Yājñ.; om. Kāś. V., Hem. Hem.

४ बीजवापस्वन° B.; ॥ वपश्चतसे ७ Thus Hem.; गडिक B., K. V.;
ताश्चतगडिका C.; °स्वतश्चेत° F.; बी- om. Yājñ.
८ वा D.

वराहवाहू अथ शर्करा नि-

ममः शिरीषश्च तथा विदग्धः^१ ।

ज्ञेयो वलाहः खदिरो विभग्नः

स्थूलः पलाशः पिनिनद्धवद्धौ ॥ २८४ ॥

वराहादेः कञ् ॥ * ॥ वराहा अत्र देशे सन्ति । वाराहकम् ॥ * ॥
वाङ्कम् ॥ * ॥ शार्करकम् ॥ बल्लजादिपाठाद्वः । शर्करिकम्^२ ॥
शर्करायाष्टण्कौ^३ वेत्यनेन शार्करिकम् । शर्करीयम् । शार्करम् ॥
शर्करा इति देशसंज्ञा स्वभावादभेदोपचाराद्वा ॥ * ॥ नैमग्नकम् ॥ * ॥
शैरीषकम् ॥ * ॥ वैदग्धकम् ।^४ विजग्ध इत्यप्यन्यः ॥ * ॥ वालाहकम्^५
॥ * ॥ खादिरकम् ॥ * ॥ वैभग्नकम् । विभक्त इत्यन्ये^६ ॥ * ॥ स्थूल-
कम् ॥ * ॥ पालाशकम् ॥ * ॥ पिनिनद्धवद्धाविति पिनिभ्यां नद्धवद्धौ
क्रमेण ज्ञेयावित्यर्थः । पैनद्धकम् । नैवद्धकम् ॥ २८४ ॥ इति वरा-
हादिः ॥

कुमुदं कुण्डलकूटौ मुनिस्थलाश्चत्थघासकुन्दाश्च ।

मधुकर्णदश्यामौ शाल्मलिरथकारगोमठशिरीषाः^७ ॥ २८५ ॥

कुमुदादेष्टञ् ॥ * ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति । कौमुदिकम् ॥ * ॥

१ शर्करा E; A. omits text and comment.

२ Cf. §l. 295 (where affix इक्!).

३ शर्करायाष्टौ C.; शर्करायाष्ट-
रस्थौ D.; °कण्कावित्यनेन F.; cf.
Pāṇ. iv. 2, 83-4.

४ The other works have both words.

५ इत्यन्यः^० F.; वालहकं D. (व^० cf.
वलाहक §l. 146 comm.).

६ इत्यन्यः D. F.—Hem. has both,
the others विभग्न only.

७ °गोमवशिरीषाः D.; A. om. text
and comment.

कौण्डलिकम् ॥ * ॥ कौटिकम् । कूर्ण^१ इत्यन्यः ॥ * ॥ मौनिखलि-
कम्^२ । मुनिः खलखेत्यन्ये^३ ॥ * ॥ आश्वत्थिकम् ॥ * ॥ घासकुन्दिकम्
॥ * ॥ माधुकर्णिकम् । मुचुकर्ण^४ इति शकटाङ्गजः । शुचिकर्ण^५ इत्य-
भयनन्दी ॥ विग्रहीतादपीयते । माधुकम् । कार्णिकम् ॥ * ॥ दाश-
ग्रामिकम् ॥ * ॥ शास्त्रलिकम् ॥ * ॥ रथकारेण निर्वृत्तं तस्य निवासो
वा । राथकारिकम् ॥ * ॥ गौमठिकम्^६ । पर्वतो ह्रदो वा गोमेध^७
इत्यन्ये ॥ * ॥ शैरोषिकम् । अरीहणादिपाठाच् शैरोषिकम् । शिरीषा
इति बज्रवचनान्तः संज्ञावाची स्वभावात् सोऽयमिति संबन्धाद्वा^८ ॥
शार्करिकशब्दः पृथक्पूत्रेण सिद्ध इति नात्र पाठः ॥ २८५ ॥ इति
कुमुदादिः ॥

अरीहणोद्गरादविपाशशिंशपा^९

भलन्दनोदञ्चनखारादवीरणाः ।

सुयज्ञजम्बूकशकृत्स्नैरवताः

शिरीषबिल्वौ बधिरोऽथ जाम्बवान् ॥ २८६ ॥

१ ? कूर्ण C.; तूर्ण F.—The other works have कूट only.

२ मौनिखलिकं B. C. K.

३ ? मुनिच्छव° B.; मुनिवव° (व = छ) C.; मुनिखल° D. F. & (?) corr. K.—B. K. add: मौनिकं क्वाक्वागास्का-
विकं; C. मौनिकं क्वाक्वागास्काविकं.—
Bö., Yajñ. मुनिखल; K. V. ed. मुनि-
खल, a. मुनि । खल; Hem. मुनि ।
खल । मुनिखल ।

४ ? Thus D.; मनुकर्ण B. C. F. K.—
Hem. has मुचुकर्ण । मुचुकर्ण; Kâs. V.

ed. मुचुकर्ण, v.l. मधुकर्ण; Bö., Yajñ.
मधुकर्ण.

५ इत्यभयनन्दी D.—Thus also Bö.,
Hem., Kâs. V. ed. v.l.

६ गोमथिका B. C. K. — गोमठ
Hem.; गोमथ Bö., Yajñ., Kâs. V. ed.,
गोमद a.

७ ? Thus B. C. K.; गोमेव D. F.
(? गोमेद or ह्रदो वा ॥ गोमेध इत्यन्ये ॥).

८ सो यमभिसंबन्धाद्वा B. C. K.

९ °शंसपा B. K.; °शंसवा C.; °शिं-
शिपा° F.; A. om. text and comment.

अरीहणादेरकञ्^१ ॥ * ॥ अरीहणेन निर्दृत्तम् । अरीहणकम्
 ॥ * ॥ औदण्डकम् ॥ * ॥ वैपाशकम् ॥ * ॥ शिंशपानां वृचविशेषा-
 णामदूरभवं शिंशपा अत्र सन्तीति वा । शांशपकम्^२ । देविकाशिंश-
 पाश्रेयोदीर्घसत्रस्यादित्यनेनैकारस्याकारः^३ ॥ * ॥ भालन्दनकम् ॥ * ॥
 औदञ्चनकम् ॥ * ॥ खाण्डवैरणकम्^४ ॥ * ॥ सौयञ्जकम् ॥ * ॥ जाम्ब-
 वकम् ॥ * ॥ काशकृत्तकम् । काशकृत्त^५ इति भोजः ॥ * ॥ राधा-
 वतो रैवतः । रैवत इत्यन्ये^६ । रैवतकः पर्वतः ॥ * ॥ शैरोषकम् ॥ * ॥
 वैल्ककम् ॥ * ॥ बाधिरकम् ॥ * ॥ जाम्बवता निर्दृत्तम् । जाम्बवतकम् ।
 अन्ये जाम्बवतोऽपत्यं जाम्बवत इत्याहुः^७ ॥ २८६ ॥

खाडगौमतमैचोष्ट्रचैर्गता वैमतस्तथा ।

शाण्डिल्यसांपरी भास्त्र^८ आयनान्ता अमी मताः ॥ २८७ ॥

खाडायनकम् ॥ * ॥ गौमतायनकम् ॥ * ॥ मैत्रायणकम् । श्वैत्रा-
 यणक इत्यपरः^९ ॥ * ॥ औद्रायणकम् ॥ * ॥ चैर्गतायनकम् ॥ * ॥

१ Om. D. F.

२ शिंशपानां शिंशिपा° F.; °शां-
 शपं D.

३ °दीर्घसत्रस्या° B. C. K.; दीर्घ-
 सूत्रस्या° D.; देविकाशिंशपेति सूत्रेण°
 F.; cf. Pāṇ. vii. 3, 1.

४ Thus B. C. D. K.; खाण्डवीरणकं
 F.—खाण्डवीरण Bō., Yajñ. [खाण्डवी-
 रणकम् । खाण्डवैरणकमिति केचित्
 अनुश्रुतिकादेराकृतिगणत्वात्° Yajñ.];
 om. K. V., Hem.

५ ? Thus F.; कशकृत्त B. C. K.;
 कसकृत्त इति श्रीभोजः D.—कशकृत्त

Bō., Yajñ., Hem.; काशकृत्त Kāś. V.,

Bō., v. 1.

६ C. F. K. om. रैवत.—Bō. रैवत.
 v. 1. रैवत; the others रैवत.

७ Bō., Yajñ. and twice Hem. जाम्ब-
 वत (जांबवत इति केचित् Yajñ.); जा-
 म्बवन्त Kāś. V. ed.; जांबवत a.

८ भास्त्रा E.; भास्त्रा D.; A. om.
 text and comment.

९ ? Thus B. C. K.; चैत्रायणक D. F.
 —श्वैत्रायणि (or श्वि°) Hem.; मैत्रायण
 Bō., Yajñ., Kāś. V. ed. (चित्रायण a.).

वैमतायनकम् ॥ * ॥ शाण्डिल्यायनकम् ॥ * ॥ सांपरायणकम् ॥ * ॥
भास्त्रायणकम् ॥ २८७ ॥

खादिरो विपथः खण्डुर्भगलो दुघणस्तथा^१ ।

सुशर्मकनलोलन्दा^२ रायस्योषश्च वीरणः ॥ २८८ ॥

खादिरकम् ॥ * ॥ वैपथकम् ॥ * ॥ खण्डुना निर्दत्तम् । खाण्डव-
कम् ॥ खण्डूरित्यन्यः^३ ॥ * ॥ भागलकम् ॥ * ॥ दुघणा अत्र सन्ति ।
द्वौघणकमिति वामनः । दुहण इति भोजः^४ ॥ * ॥ सौशर्मकम्^५ ॥ * ॥
कानलकम्^६ ॥ * ॥ औलन्दकम् ॥ * ॥ रायः पोषः । रायस्योषः ।
अत एव निपातनाद्विभक्तेरलुग्विसर्गस्य सकारः । रायस्योषकम् ॥ * ॥
वीरणकम् ॥ २८८ ॥

किरणो यज्ञदत्तश्च दलता सौमतायनः^७ ।

क्रौष्ट्रधौमतसौमैन्द्रसौसकौद्राः^८ फणन्तकाः^९ ॥ २८९ ॥

कीरणकम् ॥ * ॥ याज्ञदत्तकम् ॥ * ॥ दलत्रा निर्दत्तं दलतुः पर्वतस्य
वादूरभवम् । दालचकम् ॥ * ॥ सौमतायनकम् ॥ * ॥ क्रौष्ट्रायणकम्
॥ * ॥ धूमतस्थापत्यं धौमतिः । तस्थापत्यं युवा धौमतायनः । तस्य^{१०}

१ भागलो^० E.; दुहण^० D. E.

२ सुशर्मकतलो^० B. C. K.; °कात-
लो^० F.; A. om. text and comment.

३ खाडकं । खंडरित्यन्यः D.—Hem.
has both; Bō., Yajñ. खण्डु, K.V. खण्ड.

४ Bō. has both; Hem., Kās. V. ed.

दुघणः MS. a. दुहणः; Yajñ. दुहिण.

५ सौशर्मिकं B. C. F. K.

६ °कातलकं B. C. F.; K. doubtful.

—Bō. कनल (v. l. कलन); Yajñ. कतल;
om. Kās. V., Hem.

७ यज्ञो दत्तश्च^० E.; यज्ञश्च D.;
दलतुसौमतायनो D. E.

८ °सौमैन्द्रसौसकौद्रः E.; सौमैन्द्र-
B. C. D.; सौमैन्द्रसौसकौद्राः F.; सौ-
मैन्द्र^० K.

९ पणन्तकाः B. C. D.; फणन्तकाः E.

१० B. C. K. om. धौमतायनः । तस्य-

धौमतायनकम् ॥ * ॥ सोमस्य । सौमायनकम् ॥ * ॥ इन्द्रस्य ।
ऐन्द्रायणकम्^१ ॥ * ॥ सुष्टु स्यतीति सुसः । तस्य सौमायनकम् ॥ * ॥
सुद्रस्य । कौद्रायणकम्^२ ॥ एतेषां धौमतायनवत्प्रक्रिया ॥ २८८ ॥
इत्यरीहणादिः ॥

कृशाश्वकूटाजिनवेशमलोमशा

विशालधूमौ मुकरश्च वर्चलः^३ ।

अरिष्टमौद्गल्यपराशरारुषः

मुवर्चलारिष्टमपुरारमूकराः^४ ॥ २९० ॥

कृशाश्वदेष्ण ॥ * ॥ कृशाश्वेन निर्दत्तम् । कार्शाश्वीयम् ॥ * ॥
कौटीयम् ॥ * ॥ आजिनीयम् ॥ * ॥ वैष्णीयम् ॥ * ॥ लौमशीयम् ॥ * ॥
वैशालीयम् ॥ * ॥ धौमीयम् ॥ * ॥ सौकरीयम्^५ ॥ * ॥ वार्चलीयम् ॥
वर्तुल^६ इत्यन्ये ॥ * ॥ आरिष्टीयम् ॥ * ॥ मौद्गलीयम् ॥ * ॥ पाराश-
रीयम् ॥ * ॥ आरुषीयम् ॥ * ॥ सौवर्चलीयम् ॥ * ॥ आरिष्णीयम् ।
आरिष्य^७ इत्यन्यः ॥ * ॥ पौरारीयम् । वामनमतेन^८ ॥ * ॥ सौक-
रीयम्^९ ॥ २९० ॥

१ ? इन्द्रस्यैन्द्रायनकं B. C. F. K.; इन्द्र-
स्यैन्द्रायनकं D. (!). — Bū., Yajñ. have
ऐन्द्रायण; Hem. ऐन्द्रायन.

२ कौद्रायनकं (!) B. C. K. — Bū. कौ-
द्रायण; Hem., Yajñ., Bū. v.l. कौद्रा-
यण; om. K. V.

३ कृशाश्वकूटा B.; °कूटाजिन° व-
र्चनः । E.; °वर्चलः । D. F.

४ °पराशरा° E.; °शूकराः B. F.;
शूकराः C.; A. om. text and comm.

५ शौकरीयं B. C. D. K.

६ वर्चलीयं B. C. & (or वर्चलीयं) K.;

वार्चुलीयं । वर्चल F.; वार्चुलीयं । वर्च-
लीयं । वर्चल D. — वर्चल Bū., Yajñ.
(वर्चलशब्दं केचित्पेठुः Y.); वर्चल corr.
Hem.; वर्वर Kāś. V. ed. (चरमन a.).

७ आरिष्य C.; आरिष्य B.; आ-
रिष्य K. (? corr. डा). — Hem. has आ-
रिष्य; Bū., Yajñ., K. V. MS. a. अरिष्टम
(K. V. ed. अरीश्व).

८ पौरारीय तेन D. — ? Bū., Yajñ.
have पुराग (besides पुरग, next śloka;
पुरार इत्यन्ये Y.); om. K. V., Hem.

९ शौकरीयं B. C. F. K.; सौष्करीयं D.

अवनतसदृशयोरोमका लोमकश्च

प्रतरमुखविविक्तासायसाः पूतरश्च ।

विनतपुरगदासीपूकराः पूगरश्चा-१

ऽजिनतसतुलवेधेरोऽस्ता^२ धूकरश्च ॥ २९१ ॥

आवनतीयम् ॥ * ॥ सादृशीयम् ॥ * ॥ आचसीयम् ॥ * ॥ रौम-
कीयम् ॥ * ॥ लौमकीयम् ॥ * ॥ प्रातरीयम् ॥ * ॥ सौखीयम् । शि-
पल^३ इत्यन्ये ॥ * ॥ वैविकीयम्^४ ॥ आसाचसीयम् । सायस^५ इत्यन्यः ॥
पूतरो^६ जलजन्तुः । पौतरीयम् ॥ त्रयं वामनमतेन ॥ * ॥ वैनतीयम्
॥ * ॥ पौरगीयम् । पुरगा नाम काचिद्राचसी तथा भक्षितं पाटलि-
पुत्रं^७ तस्या निवासः पौरगीयमित्यन्यः ॥ * ॥ दासीयम् ॥ * ॥ पुवं
करोति । पूकरः^८ । तस्य पौकरीयम् ॥ * ॥ पूगान्यस्य सन्ति । पूगरः^९ ।
तस्य पौगरीयम् ॥ * ॥ आजिनतीयम्^{१०} ॥ * ॥ सातुलीयम्^{१०} । वाम-
नमतेन ॥ * ॥ वैथीयम्^{११} ॥ * ॥ ऐरसीयम्^{१२} ॥ * ॥ आरसीयम्^{१३} ॥ * ॥
धौकरीयम् ॥ * ॥ केचित्पुलिङ्गमपरे तु स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति^{१४} ॥ २९१ ॥

१ पूकराः (om. E.) पूकरश्च D. E.

२ अजिनमपुलवेधेरोरसा D.; जि-
नतसुचलवेसा आरसी E.; वेधेरोर-
सो B. K.; वैथेरोरसी C.; वेधेर-
सा F.; A. om. text and comment.

३ शिपल D.—Hem. has शिवल,
the others मुख.

४ वैविकीयं C.; वैविकीयं F.—विविक्त
Yajñ., om. the others.

५ सायस Hem.; अवयास (v.l. अ-
यावस) K. V. ed.; अकथाशि A.; om.
Bö., Yajñ.

६ Trivikrama on Hem. (Prāk.) i. 170
(Pischel) explains पूतर bei अधमः ।
जलजन्तुर्वा ।

७ Thus D. F. & corr. K.; पाटलि
B. C. & orig. K.; पौरगा नाम D.

८ पूकर । पूगर Hem.; धूकर Bö.,
Yajñ.

९ पूजनतीयं D.—अविनत (also
अवनत) Hem.; others अवनत only.

१० सातुलीयं D.; not given by others.

११ Thus (or वैष्णीयं) B. C. F. K.;
वैष्णीयं D.—वेष्ण Hem.; om. others.

१२ इरस & इर Hem.; not given by
the other works.

१३ आरसीयं B.; आरयं D.; औ-
रसीयमिति कश्चित् F.; om. C. K.—
Not given by the other works.

१४ D. om. from केचित्.

विकुट्यासामुरावेतौ^१ शबलश्चाभितो जनः ।

रोमशश्च^२ कृशाश्चादौ ज्ञेयाश्छणप्रत्ययान्विते ॥ २९२ ॥

वैकुल्यासीयम्^३ । विकुल्य इत्यन्ये ॥ * ॥ आसुरीयम् ॥ * ॥ शब-
लीयम् ॥ * ॥ आभिजनीयम् ॥ * ॥ रौमशीयम्^४ ॥ २९२ ॥ इति क-
शाश्चादिः ॥

ऋश्यस्थूलनिलीनकर्दमशरा बाहुर्निधानाशनि-^५

न्ययोधाः परिगूढखण्डखदिरा वेणुः सितः शर्करा^६ ।

अश्मांशू परिवंशवीरणमता वेश्मोपगूढाविमौ

दण्डश्चानदुहोत्तराश्म परितो वृत्तो निबन्धारदू^७ ॥ २९३ ॥

ऋश्यादेः कः ॥ * ॥ ऋश्या अत्र देशे सन्ति । ऋश्यैर्निर्दृत्तं वा ।
ऋश्यकम्^८ ॥ * ॥ स्थूलकम् ॥ * ॥ निलीनकम् ॥ * ॥ कर्दमकम् ॥ * ॥
शरकम् ॥ * ॥ बाहुकम् ॥ * ॥ निधानकम्^९ ॥ * ॥ अशनिकम्^{१०} ॥ * ॥
न्ययोधकम् ॥ * ॥ परिगूढकम् ॥ * ॥ खण्डकम् ॥ * ॥ खदिरकम् ॥ * ॥
वेणुकम् ॥ * ॥ सितकम् ॥ * ॥ शर्करकम् ॥ * ॥ अश्मकम् ॥ * ॥ अंशु-

१ विकुटा° (?) C. E. K.; दिकुवा-
शा° D.; विकुट्याशा° F.

२ रोमसश्च E.; A. om. text & comm.

३ वैकुल्याशीयं (?) some व; घ D.)
MSS.—विकुल्यास Bō., Yajñ. (कुविद्यास
v. l. Bō.); विकुघास K. V. ed. (वित्त-
पुसा a.); विकुट्याश्च (or °व्याश्च) and
विकुल्य Hem.

४ रौमसीयं D.

५ °निधानासनि° D. E.; ऋश्य cf.
note c.

६ वेणुः शिता सर्करा D.; शितिः°
शर्करः B. F. K.; शकारः C.

७ वृत्तो° B. F.; परितो निबन्धोरदूः
C. K.; निबन्धारदू F.; A. om. text and
comment.

c The MSS. waver between ऋश्य
and ऋश्य.

९ Thus Bō., Yajñ., K. V. [विधान
इत्यन्ये Yajñ.]; om. Hem.

१० असनि° D.—अशनि Yajñ.; अस-
नि Bō.; न्यशनि MS. Hem.; om. K. V.

कम् ॥ * ॥ परिवंशकम् ॥ * ॥ वीरणकम् ॥ * ॥ मतकम् ॥ * ॥ वेश्मकम्
॥ * ॥ उपगूढकम् ॥ * ॥ दण्डकम् ॥ * ॥ अनडुहोत्तराशमेति समाहा-
रद्वन्द्वः । अनडुहकम्^१ ॥ * ॥ उत्तराशमकम् ॥ * ॥ परितो वृत्त इति
परिवृत्त इत्यर्थः । तस्य परिवृत्तकम्^२ ॥ * ॥ निबन्धकम् ॥ * ॥ अर-
डुस्तस्त्विशेषः । तस्य । अरडुकम्^३ ॥ २६३ ॥ इत्युश्यादिः^४ ॥

वल्जजः कूपबीजे च यवासेकटकङ्कटाः^५ ।

शिरीषः शकटाश्चत्थपरिवापविकङ्कतम् ॥ २९४ ॥

वल्जजादेरिकः ॥ * ॥ वल्जजा अत्र देशे सन्ति । वल्जजिकम् ॥ * ॥
कूपिकम् ॥ * ॥ बीजिकम् ॥ * ॥ यवासिकम् । यवाष^६ इत्यन्यः ॥ * ॥
इक्कटिकम्^७ ॥ * ॥ कङ्कटः संनाहः सीमा च । कङ्कटिकम् ॥ * ॥ शि-
रीषिकम् ॥ * ॥ शकटिकम् ॥ * ॥ अश्वत्थिकम् ॥ * ॥ परिवापिकम्
॥ * ॥ विकङ्कतिकम् ॥ २६४ ॥

शर्कराऽथ दशग्रामो न्यग्रोधः कुमुदं कचः^८ ।

मध्वश्वसंकटा गर्तनिर्यासौ गदिताविह ॥ २९५ ॥

शर्करिकम् ॥ * ॥ दशग्रामिकम् ॥ * ॥ न्यग्रोधिकम् ॥ * ॥ कुमुदि-

१ अनडुहोत्तरं अनडुहकं D. —
अनडुह Bö., Kâs. V.; अनडुह Hem.,
v.l. Bö.; (अनडुहोऽपत्यमानडुहः) आ-
नडुहोत्तराशमेति Yajñ.

२ वृत्तं परिवृत्तं परिवृत्तकं B. F.
K. (C.)—The other works have परि-
वृत्त (K. V. a. परिग्रथ).

३ अरडुं अरडुकं B.C.F.K.—अरडु
Bö., Yajñ. (अरटुरित्यन्ये Yajñ.); अ-
रडु । अरडु Hem.; om. Kâs. V.

४ Cf. note ८, preceding page.

५ यवासेकटं B. C. K.; यवासे-
त्कटं D. E.; A. om. text & comment.

६ पवासिकं C.; यवास B. C. F.
K.; पवाष D.—यवाष Bö., Kâs. V.,
Hem.; यवाद्य Yajñ.

७ इक्कटिकं B. C. F. K.; *त्कटिकं
D.—इक्कट Bö., Yajñ.; इत्कट Kâs. V.,
Hem.

८ कची B. C. K.; कधी D.; *कचिः
F. [कच Bö., Yajñ.; कत v.l. Kâs. V. ed.;
om. Hem.]; A. om. text and comment.

कम् ॥ * ॥ कचिकम् ॥ * ॥ मधुकम् ॥ अश्विकम् ॥ इयं वामनमतेन^१
॥ * ॥ संकटिकम् ॥ * ॥ गर्तिकम् ॥ * ॥ निर्यासिकम् ॥ * ॥ केचिद्वल्-
जिका कुमुदिकेत्यादि स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति । तत्र लोकः प्रमाणम् ॥
२८५ ॥ इति बल्लजादिः^२ ॥

काशपाशतृणाश्वत्थाः पलाशवनकङ्कटाः^३ ।

वासकर्दमपीयूक्षा^४ गुहाकर्पूरवर्बराः ॥ २९६ ॥

काशादेरिलः ॥ * ॥ काशस्तृणविशेषः । काशा अत्र सन्ति । काशि-
लम् ॥ * ॥ पाशिलम् ॥ * ॥ टणिलम् ॥ * ॥ अश्वत्थिलम् ॥ * ॥ पला-
शिलम् ॥ * ॥ वनिलम् ॥ * ॥ कङ्कटिलम्^५ ॥ * ॥ वासो गुल्मविशेषः ।
वास्यन्ते रुवन्तीति वासाः पक्षिण इत्यन्यः^६ । वासिलम् ॥ * ॥ कर्दमि-
लम् ॥ * ॥ पीयूषिलम् ॥ * ॥ गुहिलम् ॥ * ॥ कर्पूरिलम् ॥ * ॥ वर्बरो
स्त्रेच्छजातिः । वर्बरिलम् ॥ २८६ ॥

मधुरयहवच्छूलाः^७ कपित्थश्चरणो विसः ।

नडोऽथ जनुसीपालौ^८ गणे काशादिसंज्ञिते ॥ २९७ ॥

मधुरिलम् ॥ * ॥ ग्रहिलम् ॥ * ॥ वच्छूलिलम्^९ ॥ * ॥ कपित्थ-

१ दुर्गवामनमतेन D.

२ This *gaṇa* corresponds to कु-
मादि to P. iv. 2, 80, no. 4; Hem. vi.
2, 96.

३ कंकटाः B. F.

४ पीयूषा E.; A. om. text and
comment.

५ कंकटिलं F.—कङ्कट Bō., Yajñ.;
काण्डक Kāṣ. V. ed., MS. a., Hem.; cf.
prekshādi, sl. 299.

६ वासात रु वासा पक्षिण^० C.;

om. D. [वाशन्ते?]—वाश Kāṣ. V. ed.,
Hem.; वास Bō., Yajñ.

७ ग्रहवच्छूलाः F. K.; वच्छूलाः E.;
वच्छूलाः D.; ग्रहदच्छूलाः C.

८ जनुशापालो C.; A. B. om. text
and comment.

९ वच्छूलिलं F. K. (त्य often written
like च्छ); वच्छूलिलं B.; वञ्जूलिले D. (cf.
वञ्जूल E., note ७).—वच्छूल Bō., Yajñ.;
वञ्जूल Hem.; वधूल v.l. Kāṣ. V. ed.;
om. MS. a.

लम् ॥ * ॥ चरणिलम् ॥ * ॥ विसिलम्^१ ॥ * ॥ नडिलम् ॥ * ॥ जत-
विलम् ॥ * ॥ सीपालिलम्^२ ॥ २६७ ॥ इति काशादिः ॥

तृणमूलमुवर्णाणां वराणवर्णौ^३ वनार्जुनौ पर्णम् ।

नडबलविलपुलचरणा बुसः^४ फलं चात्र विज्ञेयम् ॥ २६८ ॥

दृष्टादेः सः^५ ॥ * ॥ दृष्टान्यस्मिन्देशे सन्ति । दृष्टसा नदी नगरी
सरसी^६ पर्वतिका ॥ * ॥ मूलसा ॥ * ॥ सुवर्णसा ॥ * ॥ अर्णी जलम् ।
तदत्रास्तीति । अर्णसा नदी । पाठसामर्थ्यात्सलोपः ॥ अर्ण । इत्यका-
रान्ता प्रकृतिरित्यन्ये^७ ॥ * ॥ वराण इति वीरणाभिधानम्^८ । तद-
स्तिवाद् वराणसी^९ नदी । तस्या अदूरभवा वाराणसी नगरी ॥
वराणसी देशस्तत्रभवा वाराणसी नगरीत्यन्ये ॥ * ॥ वर्ण इति वीर-
णाख्या^{१०} । वर्णसा ॥ * ॥ वनसा ॥ * ॥ अर्जुनसा दिग्बलमतेन ॥ जन
इति शकटाङ्गजः^{११} ॥ * ॥ पर्णसा ॥ * ॥ नडसा ॥ * ॥ वलसा ॥ * ॥
विलसा ॥ * ॥ पुलसा ॥ * ॥ चरणसा ॥ * ॥ बुससा^{१२} ॥ * ॥ फलसा ।
दिग्बलमतेन ॥ २६८ ॥ इति दृष्टादिः ॥

१ विशिलं D.

२ शापालिलं D.—सीपाल Bō.; श्री-
पाल Hem.; सोपालो नाम कश्चित्तेन
निर्वृत्तं सोपालिकम् Yajū.; om. K.V.

३ सुवर्णाणीवराणवर्णा F.; सुवर्णा-
णि विराण° C.

४ बुशः° D.; चुलफलं° F.; A. om.
text and comment.

५ शः D. throughout (तृणशः°मूल-
शा etc.).

६ सारसी B. C. K.; सरसि D.

७ The other works have अर्ण [गणे

लुप्तसकारस्योपादानात्सकारनिवृत्तिः।
अदंत एवायमित्यन्ये Yajū.].

८ ? Thus B. D. F. K.; वाराणाभि-
धानं C.

९ वराणसा F.; D. om. from तद-
स्तिवाद् to अर्जुनसा.

१० Thus also Yajñeśvara.

११ B. C. om. from जन to end of
comm. (K. suppl. in margin).—अर्जुन
Bō., Yajū.; जन Hem., Kāś. V. ed.
(अचक्ष a.).

१२ चुलसा F.

प्रेक्षा स्यात्परिवापसंकटकटाः^१ कूपो यवासः पुटः

संलक्ष्या ध्रुवका महश्च ध्रुवका कैश्चित्कपिः कोविदैः ।

ज्ञेयः कङ्कटबन्धुकापुकवुका गर्तेकटौ^२ कूपको

न्यग्रोधक्षिपकाहिरण्यफलकाः प्रेक्षादिरेवं गणः ॥२९९॥

प्रेक्षादेरिन् ॥ * ॥ प्रेक्षा बुद्धिः । तथा हेतुना निर्वृत्तः । प्रेक्षी
ग्रामः ॥ अथवा प्रेक्षा अत्र सन्ति । प्रेक्षी देशः ॥ प्रेक्षाशब्दो यद्यपि
प्रेक्षणवाची^३ तथाप्यत्र पक्षे रूढितो नदीसरसीस्थल्यादिवृत्तिर्द्रष्टव्यः
॥ * ॥ परिवापो बीजनिक्षेपः । परिवापो ॥ * ॥ संकटं संकीर्णता ।
संकटी ॥ * ॥ कटः पर्यन्तः । कटी ॥ * ॥ कूपी ॥ * ॥ यवासो दुःस्पर्शः ।
यवासी^४ ॥ * ॥ पुटो ॥ * ॥ ध्रुवका । आवपनविशेषः । ध्रुवकी ॥ * ॥ मह
उत्सवः । मही ॥ * ॥ ध्रुवका । आवपनविशेषः । ध्रुवकी ॥ * ॥ कैश्चि-
दिति दिग्वस्त्रप्रभृतिभिः कपिशब्दः संलक्ष्यः । कपी ॥ * ॥ कङ्कटः
संनाहः । कङ्कटी ॥ * ॥ बन्धुरेव बन्धुका । बन्धुकी ॥ * ॥ पुको दानम् ।
पुकी ॥ * ॥ बुको हास्यम् । बुकी^५ ॥ * ॥ गर्तोऽवटः । गर्ती ॥ * ॥ इकटं
चषकः । इकटी^६ ॥ * ॥ कूपको गुणवृत्तः । कूपकी ॥ * ॥ न्यग्रोधो
वटः । न्यग्रोधी ॥ * ॥ क्षिपका । आयुधम् । क्षिपकी ॥ * ॥ हिरण्यं
सुवर्णम् । हिरण्यी^७ ॥ * ॥ फलकम् आकाङ्क्षितसिद्धिरावरणं वा^८ ।

१ परिवापकटकाः D. E.

२ गर्तेकटौ D.; गर्तेकटी E.; °पु-
कचुका F.; A. om. text and comm.

३ यद्यपि प्रेक्षिशब्दः प्रेक्षकवाची
तथाप्यत्र Yajñ.

४ Thus also Yajñ. (यवाप इति क्ल-
चित्पाठः); यवाष Bō., Hem.; om. K.V.

५ चुको चुकी C. F.; बुको बुकी
B. D. K.—[पुको दानम्° । बुको हा-
स्यम्° । Yajñ.]

६ इकटं वकषः दङ्काडी D.; इकटं°
इकटी F. K.—इकट Bō., Yajñ.; इकट
Hem.; इकुट K.V.ed., कर्कट α.; cf. sl. 294.

७ हिरिणी B. C. K.; हिरिणी D.
—हिरण्य Bō., Yajñ.; हिरिण्य Hem.;
om. Kāś. V.

८ °सिद्धिः वरणं वा D.—हलका
Bō., Yajñ.; फलका Hem., v.l. Bō.;
om. Kāś. V. [हलका पुरविशेषस्तस्या-
दूरभवो हलकी ग्रामः । Yajñ.]

फलकी ॥ * ॥ कूपगर्तपरिवापयवासहिरण्यशब्दाः^१ शकटाङ्गजमतेनो-
पात्ताः ॥ २६६ ॥ इति प्रेचादिः ॥

मध्विधू शररोमवेणुमरुतः शक्तीष्टकारिष्टयो^२

वार्दालीशकलाकरीरकिशरासन्दीशलाकाहिमाः^३ ।

स्थाणुस्तक्षशिलाविसामुत्तिशमीसर्पाणपार्दामिषी-४

कर्कन्धूवटवेटऋष्यरुमणो वल्मीकपीडाखडाः^५ ॥ ३०० ॥

मध्वादेर्मत्^६ ॥ * ॥ मधु पुष्परसादिः । तदत्र देशेऽस्ति । मधु-
मान्देशः ॥ * ॥ इक्षूरसालः । इक्षुमान् ॥ * ॥ शरो मुञ्जः । शरावान् ।
शरादीत्यादिना दीर्घत्वे ॥ शरुरित्यन्यः^७ ॥ * ॥ रोम तनूरूहम् । रो-
मवान् ॥ * ॥ वेणुमान् ॥ * ॥ मरुतो देवा वायुश्च । मरुवान् ॥ * ॥
शक्तिः प्रहरणम् । शक्तिमान् ॥ शक्तिरित्यन्यः^८ ॥ * ॥ इष्टका मृदि-
कारः । इष्टकावान् ॥ * ॥ रिष्टिश्चन्द्रहासः । रिष्टिमान् ॥ मदिरा-
जातीयः संधानविशेषो रिष्टिशब्द इति वामनः^९ ॥ * ॥ वार्दाली ।
श्लोषधिविशेषः । वार्दालीवान् ॥ पार्दामीत्येके^{१०} ॥ * ॥ शकलो मत्स्यः ।
शकलावान् । कृतदीर्घोऽयं पठितः । शकलीवानित्यन्ये^{११} ॥ * ॥ करोरो

१ °हिरण्यशब्दाः D.

२ शक्तीष्टकाञ्चष्टयो E.

३ किसरा° B. C. F. K.; कसरा° D.;
शलाकीहिमाः C.

४ °समी° D.; शर्पाण° E.

५ °कर्व्वधू° वेटऋष्यरुमलो° E.; °रु-
मतो° B. C. F. K.; वेटऋष्यरुमतो° D.

६ °मनुः D.

७ त्सरुरित्यन्यः F.; om. D.—Hem.
has शर cf. next page, n. १; others शर.

८ Hem. शुक्तिः; the others शक्ति.

९ D. om. from मदिराविशेषः—

मदिराजातीयः संधानविशेषो रिष्टिः ।
चंद्रहासो रिष्टिरित्यन्ये । रिष्टिमान्
Yajñ.; Bū. रिष्टिः Kāś. V. ed. मुष्टि (v. l.,
हृष्टि), MS. a. रिष्टि; Hem. ऋषि.

१० वार्दामीत्येके D.; om. F.—वा-
र्दाली Bū., Yajñ.; पार्दामी Hem.;
दर्वाघाट K. V. ed., दर्वाक a.; cf. next
page, note १.

११ शकली Hem.; शकल (शकला)
Bū., Yajñ.; om. Kāś. V.

वृचविशेषः । करीरवान् ॥ * ॥ किशरो गन्धद्रव्यम् । किशरावान् ।
 दणजातिः ॥ किशरित्यन्यः^१ ॥ * ॥ आसन्दी वेचासनम् । आसन्दी-
 वान् ॥ * ॥ शलाका । एषणी पूरणरेखा^२ द्यूतोपकरणं च । शलाका-
 वान् ॥ * ॥ हिमं तुहिनम् । हिमवान् ॥ * ॥ स्थाणुमान् । यवादेरा-
 कतिगणत्वादत्ताभावः^३ ॥ * ॥ तचशिला नगरी । तचशिलावान् ॥
 अचशिलेत्यन्यः । अचवान् । शिलावानित्येके^४ ॥ * ॥ विसवान् ॥ * ॥
 आसुतिः सोमरसः । आसुतिमान् ॥ आसुतीवानिति वामनाद्याः । ते
 ह्यासुतीशब्दं पठन्ति ॥ सुत्येत्यन्यः^५ ॥ * ॥ शमी वृचः । शमीवान्^६ ॥ * ॥
 सार्धाणः पर्वतः । सार्धाणवान् ॥ सार्धाण^७ इत्यन्ये ॥ * ॥ पार्दा वृचः ।
 पार्दावान् ॥ पार्दा नाम काचित्स्त्रीत्यन्ये^८ ॥ * ॥ आमिषी । ओषधिः ।
 आमिषीवान्^९ ॥ * ॥ कर्कन्धूः चुद्रबदरी । कर्कन्धूमान् । कर्कन्धुरि-
 त्यन्यः^{१०} ॥ * ॥ वटो न्यग्रोधः । वटावान् ॥ * ॥ वेटः पोतुवृचः । वेटा-
 वान् ॥ * ॥ ऋष्यो मृगविशेषः । ऋष्यावान्^{११} ॥ * ॥ रुमाँक्षवणविशे-

१ किसरो० किसरावान्० किसरु०
 B. C. F. K.—किशर (०रा) Bō., K. V.;
 किसर (०रा) Yajñ., Hem.—Hem. has
 also कीशर [? orig. a misreading; MS.
 Hem. has पार्दा । कीशर । इष्टका । पा-
 र्दाकीशर । (i.e. पार्दाकी । शर १)].

२ ०रेषा B. C. D. K.; एषणी D.;
 om. C.

३ ०गणत्वाभावः C. K.; om. D.; cf.
 sl. 414.

४ शलावानित्येके B. C. K.—Hem.
 has तचशिला & अचशिला; the others
 तचशिला only.

५ सुत्येत्यन्यः B. F. and orig. K.; om.
 D.—Hem. has आसुति and सुत्या; the
 others आसुति only.

६ समी० समीवान् D.

७ सार्धाण इत्यन्ये B. C. K.; सार्धापा
 इत्यन्ये D.; (? सार्धाणवान् । सार्धाण इ-
 त्यन्ये !).—शर्धाण Bō., Yajñ.; सार्धाण
 Hem.; शर्पणा Kāś. V. ed., शर्धाणा a.
 [शर्धाणः पर्वतः । शर्धाणवान् Yajñ.].
 For the correct forms see the St.
 Petersburg Dict. s.v. शर्धाण, शर्धाणावन्.

८ पार्दा Hem.; om. others; cf. n. १.

९ B. K. add वर्त्ततेत्यन्यः; C. वत्ती-
 तत्यन्यः; F. वर्त्ततेत्यन्यः ।

१० Hem. both; कर्कन्धू Bō., Yajñ.;
 कर्कन्धु K. V.

११ ऋष्य Yajñ., Kāś. V. a.; ऋच
 Kāś. V. ed.; रुष्य Bō.; ऋषि Hem.

षस्तृविशेषो^१ वा । रुमण्वान्^२ ॥ रुवदित्यन्यः ॥ * ॥ वल्मीको नाकुः ।
वल्मीकावान् । अयं दिग्बस्वमतेन ॥ * ॥ पीडावान् ॥ * ॥ खड्गस्तृण-
जातिः । खडावान् ॥ * ॥ अनद्यर्थमारम्भः^३ ॥ ३०० ॥ इति मध्वादिः ॥

उत्कराश्मखदिरास्तृणवृक्षाविन्द्रवृक्षतिकपिप्पलशाकाः ।

आर्द्रवृक्षकपलाशमुवर्णश्यावनायसहिता विजिगीषा४॥३०१॥

उत्करादेश्चः ॥ * ॥ उत्करो दृष्ट्यांसुप्रचयः । सोऽस्यास्तीत्युत्क-
रीयं नगरम् ॥ * ॥ अशीयम् ॥ * ॥ खदिरो वृक्षः । खदिरीयम् ॥ * ॥
दृणीयम् ॥ * ॥ वृचीयम् ॥ * ॥ इन्द्रवृचीयम् ॥ * ॥ तिको राजा ।
तिकीयम् ॥ * ॥ पिप्पलोऽश्वत्थः । पिप्पलीयम् ॥ * ॥ शाकं भक्ष्यवि-
शेषः । शाकीयम् ॥ * ॥ आर्द्रवृचीयम्^४ ॥ * ॥ पलाशीयम् ॥ * ॥ सुव-
र्णीयम् ॥ * ॥ श्यावनायो मुनिः । श्यावनायीयम् ॥ * ॥ विजिगीषी-
यम् ॥ ३०१ ॥

शालानेकखलाजिनातपफला ज्ञान्याजिनं पिप्पली-६

मूलं संपरशूर्पणायपिचुका भस्त्रा च नैवाकवः^७ ।

उज्जोशार्कनितान्तवृक्षशफरा गर्ताग्निवैराकणाः^८

काशाराण्यनिशान्तपर्णकितवाः क्षुद्राणकक्षान्तयः^९॥३०२॥

१ रुमल्लवणं B. C. F. K.; रुमाल्ल-
खरुविशेषस्तृविशेषो D.

२ रुमत्वान् MSS. (!); D. om. रुव-
दित्यन्यः.—Hem. has रुवत्, om. others.

३ अनद्यर्थमारम्भः D.; cf. P. iv. 2, 85.

४ A. om. text and comment.

५ आर्द्रवृक्षक Bō; आर्द्रवृक्ष the
others and Bō. v. l. [? एक here ad-
jectively].

६ षष्ठाजिनातप° B.; ज्ञान्याजनं°
B. F.; पलाजिनातपफली° ज्ञान्याजन-
पि° C.; °ज्ञान्याजिनं° D.

७ नैवाकवः F.

८ °वृक्षशफला° B.; °वृक्षशफरा
गर्ता° D.

९ क्षुद्राणवर्चांतयः B.; °कचांतयः
E.; A. om. text and comment.

शालीयम् ॥ * ॥ अनेकीयम् ॥ * ॥ खलाजिनीयम् ॥ खण्डाजिन^१
इत्यन्यः ॥ * ॥ आतपीयम् ॥ * ॥ फलीयम् ॥ * ॥ जन्या वधूसदाहिका^२
वा । जन्यीयम् ॥ * ॥ अजिनीयम्^३ ॥ * ॥ पिप्पलीमूलीयम् ॥ * ॥ संपरो
मुनिः । संपरीयम् ॥ * ॥ शूर्पणाथो मुनी राक्षसो वा । शूर्पणाथी-
यम्^४ ॥ * ॥ पिचुकखलकम्^५ । पिचुकीयम् ॥ * ॥ भस्त्रीयम् ॥ * ॥
निवाकुर्निर्गुणः । तस्य निवासो नैवाकवः । तस्यादूरभवं नैवाकवी-
यम्^६ ॥ * ॥ उक्तोशः कुररः^७ । उक्तोशीयम् ॥ * ॥ अर्को गुल्मः
सूर्यश्च । अर्कीयम् ॥ * ॥ नितान्ता वृक्षा यत्र सन्ति स नितान्तवृक्षो
देशः । तस्यादूरभवं नितान्तवृक्षीयम् ॥ * ॥ शफरो मत्स्यः । शफरी-
यम्^८ ॥ * ॥ गर्तीयम् ॥ * ॥ अग्नीयम् ॥ * ॥ वैराकणो नामर्षिः ।
वैराकणीयम्^९ ॥ * ॥ काशीयम् ॥ * ॥ अरणीयम् ॥ * ॥ निशान्तम्
अन्तःपुरम् । निशान्तीयम् ॥ * ॥ पर्णीयम् ॥ * ॥ कितवो धूर्तो गन्ध-
द्रव्यं च । कितवीयम् ॥ * ॥ चुट्टीयम् ॥ चुट्टा राक्षसी तन्निवासः चुट्टी-
यमित्यन्ये^{१०} ॥ * ॥ अणकम् अधमम् । अणकीयम् ॥ * ॥ चान्तीयम् ॥
चान्त इति भोजः^{११} ॥ ३०२ ॥

१ Hem. both; the others खला-
जिन.

२ °तदाहिका B. C. F. K.

३ [अ suppl. K.] जनीयं B. F. K.;
om. C.

४ शूर्पणाथो° शूर्प° B. C. F. K.

५ पिचुकखूरकं B.K.; पिचकखूरकं°
C.; पिचुकः खूलकं D.

६ निचाकु° नैवाकव° नैचाकवीयं
K.; °चा° F. throughout.—नैचाकव
Hem.; नैवाकव Bū., Yajñ.; नैव । वक
Kāṣ. V. ed., a.; cf. §1. 204.

७ कुररः B. C. D. K.

८ सफरो° सफरीयं D.—Hem. सं-
फर, the others शफर.

९ वैराकाणीयं B.; वैराक । णीयं
D.—वैराकण Yajñ.; वैराणक Bū.,
Hem.; om. Kāṣ. V.

१० Yajñ. notices both readings; Hem.
काश । चुट्टा २ । (२ generally indicates
that the two preceding words are to
be taken both combined and separate).

११ चान्त Bū.; शान्त Kāṣ. V. ed.;
चाति Yajñ., Kāṣ. V. a.; om. Hem.

अश्वत्थनीचापकशंकरेडावरोहितक्षारविशालवेचाः ।

अरीहणचैवणचर्मखण्डवातागराः संपलमन्त्रणार्हौ^१ ॥ ३०३ ॥

अश्वत्थीयम् ॥ * ॥ नीचानाप्नोतीति । नीचापकः । नीचापकीयम्
॥ * ॥ शंकरीयम् ॥ * ॥ इडाः स्त्रियः । इडीयम्^२ ॥ * ॥ अवरोहितो
नामर्षिः । अवरोहितीयम् ॥ * ॥ क्षारीयम् ॥ क्षोध^३ इत्यन्यः ॥ * ॥
विशालो नामर्षिः । विशालीयम् ॥ * ॥ वेचीयम् ॥ क्षारवेचौ वामनमतेन
॥ * ॥ अरीहणः पुंविशेषः । अरीहणीयम् ॥ * ॥ त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः ।
तस्य निवासस्त्रैवणीयम् ॥ * ॥ चर्मयम् । शास्त्राभिधानवाचि वण्णि-
त्यन्यः^४ ॥ * ॥ खण्डीयम् ॥ * ॥ वातागरीयम् ॥ * ॥ संपलो^५ मुनिः ।
संपलीयम् ॥ * ॥ मन्त्रणार्हीयम् ॥ * ॥ उत्करादीञ्छप्रत्ययान्तान्
केचित्पुंलिङ्गान् अपरे स्त्रीलिङ्गानाञ्छः^६ ॥

एतेऽष्टादशकृतिगणा वेदितव्याः । तेनान्येऽपि शब्दा यथादर्शनं
द्रष्टव्याः । अन्येस्तु नैघत्यमेषां प्रतिपादितम् । एतदीयशब्दानां चत्वारोऽप्यर्था यथासंभवं द्रष्टव्याः ॥ ३०३ ॥ इत्युत्करादिः ॥

शौनकोऽथ तलवाजसनेयौ रज्जुकाण्डकठशाठकषायाः ।

स्क्न्धसाङ्गरवतुक्षुस्तान्ड्या^७ रज्जुभारकमलारुणयश्च ॥ ३०४ ॥

शौनकादिभ्यो णिन् इत्यनेन तेन प्रोक्तं वेदं विदन्धधीयते वेत्यर्थ-

१ सपल० C.; सरालमन्त्रणार्हौ D.;
A. om. text and comm.

२ ईडा० ईडीयं all MSS.; the other
works have इडा.

३ ? Thus B. F., and (? चाध) K.;
क्षोद C.; क्षात D.—क्षाध MS. Hem.;
क्षार Bō., Yajñ. [क्षोध इत्यन्ये Yajñ.];
om. Kās. V.

४ Thus B. F. K., ? वर्मन्, or suff. खण्ण;
० वाधिवण्णि० D.; ० वाधिवण्णि० C.

५ सफल C.—सफल Bō., Yajñ., Kās.
V. ed. (संहल a.); संपल । संपर । सं-
फल । संपुल । Hem. (cf. संपर).

६ D. om. from उत्करादीन्.

७ ० तुवुरतांड्या B.; ० तुवुर० E.;
तंगवुर० D.; A. om. text and comm.

योर्णिन्भवति ॥ * ॥ शौनकेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा । शौनकिनः
 ॥ * ॥ तालिनः ॥ * ॥ वाजसनाद्या अपत्यं वाजसनेयः । वाजसनेयिनः
 ॥ * ॥ राज्ञुकण्ठिनः ॥ * ॥ काठशाठिनः । कठशाठाभ्यां प्रोक्तवेदवे-
 दकाः ॥ * ॥ काषायिणः ॥ कषय^१ इति वामनः ॥ * ॥ स्कान्धिनः ।
 स्कन्द^२ इति चन्द्रः ॥ * ॥ साङ्गरविणः^३ ॥ * ॥ तौमुरविणः ॥ * ॥
 ताण्डिनः^४ । शकटाङ्गजभोजमतेन ॥ * ॥ राज्ञुभारिणः ॥ * ॥ का-
 मलिनः ॥ * ॥ आरुणिनः ॥ ३०४ ॥

हरिद्रुशाघेयपलिङ्गयुक्ताः

शापेयखाडायनदेवदर्शाः ।

श्यामायनालम्बिचृचाभदण्डाः

स्तम्भोलपौ स्तः परुषांसकश्च^५ ॥ ३०५ ॥

हारिद्रविणः ॥ * ॥ शघमिव शघः । तस्यापत्यं शाघेयः । शा-
 घेयिणः ॥ * ॥ पालिङ्गिनः । पुलिङ्ग^६ इति वामनः ॥ * ॥ शपस्यापत्यं
 शापेयः । शापेयिनः ॥ शाफेय^७ इत्यन्ये ॥ * ॥ खडस्यापत्यं नडादि-
 फोण^८ । खाडायनः । खाडायनिनः ॥ * ॥ दैवदर्शिनः । वेददर्श इति
 वामनः^९ ॥ * ॥ श्यामायनिनः ॥ * ॥ अलम्बस्यापत्यम् अलम्बिः ।

१ ? काषाया C.—कषाय Bū., Yajñ.;
 कषाय K. V. ed., om. α.; कषाय Hem.

२ स्कन्ध C. F. K.—स्कन्ध Bū., Yajñ.,
 K. V. ed., Hem.; स्कन्द K. V. ed., α.

३ सागरविणः D.—शाङ्गरव Bū.,
 Yajñ., Kāś. V. ed.; साङ्गरव Hem., also
 Kāś. V. ed., संगर α.

४ ताण्डिनः B. C. K.

५ श्यामायनालम्बिचृचाभ० B. C. K.;
 ०रचाभदण्डा० E.; चृवदण्डा० D.; ०त-
 डा(ः) स्तम्भोलपौ B. D. F. K.; पुरुषा-
 णकश्च D. E.; A. om. text and comm.

६ ? Thus B. D. K.; पुलिङ्ग C. F.—
 पलिङ्ग Hem.; पलङ्ग (पालिङ्गिनः) Pāṇ.
 iv. 3, 104 scholl.; also Kāś. V. ed. ib.
 (फलिङ्ग MS. α.).

७ Thus Hem.; शापेय Bū., Yajñ.;
 सापेय K. V. ed., कापेय α.

८ खडस्यापत्यं पञ्च B. C. K.; पावे
 D.; not in (ākṛiti) gaṇa naḍḍi, 232-6.

९ ? देवदर्शन Bū., Yajñ.; देवदर्श
 Hem.; देवदत्तशठ (!) Kāś. V. ed.;
 शंभुदेव । दश । α.

आलम्बिनः ॥ * ॥ आर्चाभिनः ॥ चतुर्भाग इत्यभयनन्दी^१ ॥ * ॥
 दाण्डिनः^२ । चन्द्रवामनमतेन ॥ * ॥ स्थाभिनः । स्तम्भ^३ इति शक-
 टाङ्गजः ॥ * ॥ औलपिनः^४ ॥ * ॥ परुषे अंसे अस्थ । परुषांसकः । पा-
 रुषांसकिनः^५ ॥

सर्वेऽप्येते सोपज्ञवेदशास्त्रानां^६ प्रणेतारः प्रसिद्धाः । तदभिधा-
 यिनस्तु प्रोक्तप्रत्ययान्ताः शब्दा अध्येचादिविषयत्वात्स्वातन्त्र्यमुल्लङ्घ्य
 प्रयोगभाजो न स्युः^७ । भोजमतमाश्रित्य वामनोक्तः कलापिशिष्यप्रा-
 च्यादिविशेषो^८ नाश्रितः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन तलवकाराश्च-
 पञ्चमदावकण्ठैतरेयभाल्लविशाध्यायनप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३०५ ॥ इति
 शौनकादिः ॥

उक्त्यन्यासवसन्तयज्ञशिशिरं चर्चा पुराणं गणः

संज्ञातर्कपदक्रमाश्च गणितं लक्ष्यं च लोकायतम्^९ ।

आयुर्वेदगुणेतिहासचरमं हेमन्तहेतू यजुर्

वर्षाज्योतिषसंहिता शरदथो संघाटवृत्तीतरम् ॥ ३०६ ॥

क्रतुव्यादेष्टण् इत्यनेन क्रतुवाचिन उक्त्यादेश्च ठण् ॥ * ॥ उक्त्य-
 शब्दः सामसलक्षणो ग्रन्थ औक्तिक्ये वर्तमानो गृह्यते । उक्त्यं^{१०} वेत्य-

* १ आर्चाभिनः B. C. F. K.; आर्च-
 धिनः^० इत्यभयनन्दी D.

२ ताण्डिनः B. C. F. K.—दण्ड Bō,
 Yajñ.; om. Hem., Kās. V.

३ Hem. has both; the others स्तम्भ.

४ उल्लेपिनः C.; अल्लुपिनः D.; P. iv.
 3, 104 scholl.

५ परुषे अग्नि अस्थ परुषांसकः । पैर-
 षांसकिनः D.—परुषांसक Bō.; परुषा-

सक Kās. V. ed.; परुषांसक (क्वचित्पुरु-
 षांसक इति पाठः) Yajñ.; Hem. both.
 ६ सोमचवेद^० D.; ^०वेदसामानां B.
 C. K.; वेदशास्त्राणां F.

७ ^०प्रयोगः । श्रीमोजः स्युः । D.

८ कलापिशिष्य^० F.; D. om. fr. भो-
 जमतमाश्रित्य to व्योम वीक्ष्य in śl. 334.

९ लोकायतं F. K.—E. om. this
 śloka; A. D. om. text and comment.

१० उक्त्यं B. C. K.

धीते वा । औक्थिकः । औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥ शकटाङ्गजस्तु याज्ञिकौक्थिकलौकायतिकान्^१ ब्रह्मणीत्येतत्सूचमाह । यज्ञोक्थाभ्यां ठण् । याज्ञिक्यौक्थिक्यशब्दाभ्यां च ठण् इक्यलोपश्च निपात्यते । यज्ञं याज्ञिक्यं वा वेत्यधीते वा । याज्ञिकः । एवम् औक्थिकः । लोकायतशब्दाद्वृणीकारः । लौकायतिकः । लौकायतिक इति^२ न्यायादिपाठात्सिद्धम् ॥ * ॥ न्यासः पञ्चिका । नैयामिकः ॥ * ॥ वसन्तशब्दः कालसहचरिताध्ययने वर्तमानः प्रत्ययं लभते । एवं शिशिरहेमन्तवर्षाशरद्धीमशब्दा द्रष्टव्याः । वासन्तिकः ॥ * ॥ यज्ञार्थो ग्रन्थो यज्ञः^३ । याज्ञिकः ॥ * ॥ चर्चा विचारणा^४ । चार्चिकः । चर्चाक इति वामनः ॥ * ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुवंशचरितं^५ पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

पुरापि न नवं पुराणमिति निरुक्तम् । पौराणिकः ॥ * ॥ गाणिकः ॥ * ॥ सांज्ञिकः ॥ * ॥ तार्किकः ॥ * ॥ पादक्रमिकः ॥ अन्यस्तु पदक्रमावित्याह । तन्मते क्रमादिपाठादुनपि^६ ॥ * ॥ गाणितिकः । गाणित इति वामनादयः ॥ * ॥ लाक्षिकः ॥ * ॥ लोकायतं बृहस्पतिमतानुसारि चार्वाकशास्त्रम् । लौकायतिकः ॥ * ॥ आयुर्वेदिकः ॥ * ॥ गौणिकः ॥ * ॥ इत्येवं ह्यसंख्येयविकाशो^७ यस्मिन् इतिहासः ॥ अथवा । इति । ह ।

१ °लोकायतिकान् B. C. K.

२ ? B. F. K. apparently twice लौकायतिक (& no ' before; ? once । लो); °इत्यन्ये C.—Śākaṭāyana (like Hem. vi. 2, 119) evidently has a gaṇa nyāyādi corresp. to our ukthādi (? and vasaṇtādi), cf. p. 350, note 1.

३ ग्रंथः । याज्ञः MSS. (B. C. F. K.).

४ °यद्वाङ्गरागश्चर्चा तत्प्रकारख्यापको ग्रंथोऽपि चर्चा Yajñ.

५ The usual reading is: वंशानुचरितं चैव; cf. Wilson, Vishnu P. (Hall) vol. i. p. vii.

६ Cf. P. iv. 2, 61, and śl. 311.

७ °चित्तविकासो MSS. (B. C. F. K.).

आसीदिति यत्रेति । इत्येवमर्थे । हः किलार्थे पूर्वचरितम् ॥ ऐतिहा-
सिकः ॥ * ॥ चारमिकः । चरमप्रथमशब्दौ विशेषणवृत्ती विशेष्यस्य तु
ग्रन्थस्य प्रक्रमात्प्रतीतिः । यदा क्रियाविशेषणवृत्ती । चरममधीते ।
चारमिकः ॥ चरमो गुणश्चरमगुणः । तस्य चारमगुणिक इत्यन्ये ॥ * ॥
हैमन्तिकः ॥ * ॥ हैतुकः ॥ * ॥ चाजुष्कः । वामनमतेन ॥ * ॥ वार्षिकः^१
॥ * ॥ ज्योतींश्चधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । ज्योतिषम् । संज्ञापूर्वको विधिर-
नित्य इति ॥ अथवा । अनुबन्धकृतमनित्यमित्यौर्न भवति । ज्योतिषिकः ।
गणनिपातनादैर्जभावः । ज्योतींषि ग्रहचक्रादीनि वेत्ति ज्योतिषिकः^२
इति वामनचौरस्वामिनौ ॥ * ॥ सांहितिकः ॥ संहिता पदे विषयभूते
प्रत्ययं लभते^३ । पदविषयां संहितामधीयानः सांहितिकः । अन्यत्राण् ।
सांहित इत्यन्यः ॥ * ॥ शारदिकः ॥ * ॥ सांघाटिकः ॥ संगता घटाः
संघटेत्यन्यः । सह घटया संघटेत्यन्यः । संघट इत्यपरः^४ ॥ * ॥ वा-
र्त्तिकः ॥ * ॥ ऐतरिकः । वामनमतेन ॥ ३०६ ॥

स्यङ्खानुमूलक्षणसंग्रहाः स्युर

यीष्मो निरुक्तं पुनरुक्तमत्र ।

आथर्वणोऽथ प्रथमानुकल्पौ

क्रमेतरन्यायकृतान्ततन्त्रम्^५ ॥ ३०७ ॥

१ Om. MSS.

२ ? ज्योतिषिक MSS. — MS. Kshir.
on A. K. ii. 8, 1, 14 has: ज्योतींषि
ग्रहादीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः ।
ज्योतिषं वेद ज्योतिषिकः.

३ प्रलयं B. C., and orig. K.; लभन्ते
B. C. K.

४ सटेत्यन्यः । सट इत्यपरः । B. C. K.

—Bö. संघट्ट (v.l. संघट); Yajñ. संघट्टो
रचना । या पांचालीवेदभीत्यादिपदै-
रलंकारशास्त्रे व्यवह्रियते तल्लक्षणपरो
ग्रन्थोऽपि लक्षणया संघट्टलमधीते वेद
वा सांघट्टिकः । केचित्संघाटं पठन्ति;
Kāś. V. ed. संघात & संघत; Hem.
संघट & संघटा.

५ A. D. om. text and comment.

ज्ञान्णिकः । केचिच्छब्दाशब्दात्स्त्रीलिङ्गात्प्रत्ययं मन्यन्ते^१ ॥ * ॥
 अनुसूर्यन्यविशेषः । आनुसुकः । केऽणञ्च^२ इति ह्रस्वत्वे ॥ * ॥ लाच-
 णिकः ॥ * ॥ सांग्रहिकः ॥ * ॥ यैष्णिकः । चन्द्रमतेन ॥ * ॥ नैरुक्तिकः ॥ * ॥
 पौनरुक्तिकः ॥ * ॥ अथर्वर्षिः । तेन प्रोक्तो वेद आथर्वणः । तं वेत्त्यधीते
 वा । आथर्वणिकः । पाठसामर्थ्याच्छुभ भवति^३ ॥ * ॥ प्राथमिकः ।
 प्रथमो गुणः प्रथमगुण इत्यन्यः^४ ॥ * ॥ प्रथमकल्पादन्योऽनुकल्पः ।
 आनुकल्पिकः ॥ * ॥ क्रमादितरः क्रमेतरः^५ । अक्रम इत्यर्थः । क्रामेत-
 रिकः ॥ * ॥ नैद्याधिकः ॥ * ॥ कृतान्तं वेत्ति । कार्तान्तिको मौहूर्तः ।
 कृतान्तमाह पृच्छति वा^६ । कार्तान्तिक इत्यन्यः ॥ * ॥ तन्यते तच्च्यते
 वानेन । तन्त्रं वैदिकं ज्योतिषादि । तान्त्रिकः । ज्ञातसिद्धान्तः ॥ ३०७ ॥

अनुगुणवर्षाशरद्विपदा^७ भारतपदेपदानुपदम् ।

अनुलक्ष्याख्यानं^८ स्याद्विशेषपरिषन्मुहूर्तमपेके ॥ ३०८ ॥

गुणस्य सदृशं गुणमनुगतं वा । अनुगुणम् । अनुगुणिकः^९ ॥ * ॥
 वर्षाश्च शरच्च^{१०} । वर्षाशरदम् । वर्षाशरदिकः ॥ * ॥ द्वैपदिकः^{११} ।
 विपदेति वामनः ॥ * ॥ भारतिकः ॥ * ॥ पदं पदमध्येता । वीष्मायां

१ पुनरुक्तं शब्दणम् अनुपदमिति चि-
 तयं ग्रंथविशेषवाचि Yajñ.

२ ? MSS. apparently के णञ्च; cf.
 Pāṇ. vii. 4, 13.

३ Bū., Yajñ., Hem. both आथर्वण
 and अथर्वन्; Kāś. V. only अथर्वन् (ed.
 also अपर्वन् !).

४ Hem. has प्रथमगुण and गुण (not
 प्रथम); the others प्रथम and गुण.

५ क्रमेतरेति ग्रंथविशेषस्य संज्ञा Y.

६ कृतान्तमापृच्छति वा B. C. K.

७ अनुगुणवर्षाशरद्विपदा E.

८ अनुलक्ष्याख्यानं E.; A. D. om.
 text and comment.

९ Om. B. C.

१० वर्षा शरच्च B. C. K.—वर्षाशरद्
 Hem.; om. others.

११ द्वैपदिकः B.; त्रि—C.; om. K.—
 The other works have द्विपदा (K.V. ed.
 द्विपदी).

दिवर्चने निपातनात्पूर्वपदस्यैवे । पादेपदिकः^१ ॥ * ॥ पदमनुगतम्
अनुपदम् । आनुपदिकः ॥ * ॥ लक्ष्यमनुगतम् अनुलक्ष्यम् । आनुल-
क्ष्यिकः^२ ॥ * ॥ आख्यानिकः ॥ * ॥ अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुर्विशेषः ।
तं तच्छास्त्रं वा वेत्ति । वैशेषिकः ॥ * ॥ पारिषदिकः ॥ पर्षच्छब्दोऽपि ।
परिषदपार्श्वदाविति^३ वामनः ॥ * ॥ मौहूर्तिकः । वामनमतेन तु
मौहूर्तः ॥ मुहूर्तमित्युपलक्षणम् । तेन नैमित्तिकः । अस्मिन्मते
नैमित्तिकः ॥ ३०८ ॥

मुलक्षब्राह्मणावेतौ पदोत्तरपदादिकाः । *

असंसर्गाङ्गधर्मचिस्त्रिचाद्विद्या परा मता ४ ॥ ३०९ ॥

सौलक्षिकः^४ ॥ * ॥ ब्राह्मणिकः ॥ * ॥ पदोत्तरपदं वेत्त्यधीते वा ।
पादोत्तरपदिकः ॥ शकटाङ्गजस्तु पदोत्तरपदेभ्यश्च इति सूत्रमाह ।
अस्यार्थः । पदशब्द उत्तरपदं यस्य ततः पदशब्दात्पदोत्तरशब्दाच्च
ठः । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्या-
नाख्यायिकादृण इत्यनेन^६ तु पूर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदा-
त्पदिकः । पदोत्तरपदात्पदोत्तरपदिकः । वज्रवचनं सर्वभङ्गपरिहा-
रार्थम्^७ ॥ * ॥ संसर्गादिवर्जितात्परो विद्याशब्ददृष्टं लभते^८ । वाच-
सविधिकः । सार्वविधिकः ॥ असंसर्गादेरिति किम् । सांसर्गविद्यः ।

१ पदस्यैवे B. C. K.—Hem. has
likewise पदेपदः om. others.

२ आनुलक्षिकः B. C. K. (cf. P. iv.
2, 60, v. 7).

३ परिषद् (? right) F.; cf. sl. 217;
परिषद् Hem.; परिषद् Bō., Yajñ.

४ A. D. om. text and comment.

५ Hem. has सुलक्ष्य; om. others.

६ लक्षणांतरिताख्या B. C. K.;
*तरिताख्या F.—Cf. Hem. vi. 2, 119;
न्यायादेरिकण ॥ 120: पदकल्पलक्ष-
णांतरिताख्यानाख्यायिकात् see Pāṇ.
iv. 2, 60 with vārtts. 1. 5.

७ परिग्रहार्थं K. F.

८ Cf. Pāṇ. iv. 2, 60, vārt. 3, and
Kāś. V. 10.

शकटाङ्गजमतेन ॥ आङ्गविद्यः ॥ धार्मविद्यः ॥ त्रैविद्यः । अथचवा वि-
द्या त्रिविद्येति कर्मधारयात्प्रत्ययश्रुतिः । तिसृणां विद्यानां बोद्धेत्यर्थं
द्विगोः सुचि त्रिविद्यः ॥ चात्रविद्यः ॥ ३०६ ॥

कल्पलक्षणसूत्रान्तमकल्पादि मतं बुधैः ।

आख्यानाख्यायिकावाची^१ शुग्निगोः सर्वसादितः ॥ ३१० ॥

मातृणां ब्राह्म्यादीनां कल्पः पूजाद्यर्थं^२ शास्त्रम् । मातृकल्पिकः ।
रासायनकल्पिकः ॥ * ॥ गौलचणिकः ॥ * ॥ वार्त्तिकसूचिकः^३ । सांग-
हसूचिकः ॥ अकल्पादीति सूत्रस्यैव विशेषणं तेन काल्पसूत्रः ॥ * ॥
आख्यानवाचिभ्य आख्यायिकावाचिभ्यश्च ठण् इत्यर्थः । यवक्रीतमा-
ख्यानमधीते । यावक्रीतिकः । एवं प्रियंगवाविमानप्रभृतयः^४ उदाहा-
र्याः ॥ वासवदत्तामाख्यायिकामधीते । वासवदत्तिकः । एवं सुमनो-
हरानर्मदासुन्दरोतरङ्गवतीविलासवतीप्रभृतयः^५ आख्यायिकाशब्दा-
ष्टणि द्रष्टव्याः । वासवदत्तादिमाहचर्चाद्ग्रन्थोऽपि तथोच्यते । यथा
ऽग्निसहचरितो ग्रन्थोऽग्निः ॥ द्विगोः समासात्सर्वशब्दादेः सादेश्च
शब्दादृण् तस्य च सुक् । शकटाङ्गजस्वण्ठणोः । पञ्चकल्पः^६ । त्रिल-
क्षणः । त्रिसूत्रः ॥ असंसर्गेत्यादिना ठण् तस्य सुक्^७ । तथा द्वितन्त्रः ।
पञ्चव्याकरणः ॥ सह वार्त्तिकेन यो ग्रन्थः स सवार्त्तिकः । तं वेत्ति ठणो

१ आख्यानाख्यायिकावाची च B. K.
(C.); A. D. om. text and comment.

२ कल्पपूजाद्यर्थं B. C. K.

३ Thus B. C. K., Hem.; वार्त्तिक-
सूचिकः F.

४ Hem. has यावक्रीतिकः । याव-
क्रीकः । प्रियंगविकः । प्रियंगुकः । आवि-

मारविकः ॥ (? cf. अविमारक page
255, line 6).

५ सुमनोत्तरा° B. D. F.; सुमनो-
चरा° C.; B. C. om. विलासवती (K.
suppl.).

६ °त्वण्ठणौ° B.; °यवकल्पः । C.

७ ठणुक्तस्व° B. C. K.; सुक् न । C.

लोपे । सवार्त्तिकः ॥ एवं ससंग्रहः । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः ॥ * ॥ आकृति-
गणोऽयम् । अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञेयाः ॥ ३१० ॥ इत्युक्त्यादिः^१ ॥

क्रमः शिक्षा पदं चैव मीमांसा सामसंयुता^२ ।

उपनिषत्तथा ज्ञेया गणे क्रमादिसंज्ञिते ॥ ३११ ॥

क्रमादिभ्य इत्यनेन क्रमादेस्तदेत्यधीतेऽर्थे को भवति ॥ * ॥ क्रमं
वेत्यधीते । क्रमकः ॥ * ॥ शिक्षा ग्रन्थविशेषः । शिक्षकः ॥ * ॥ पदकः ॥ * ॥
मीमांसा ग्रन्थविशेषः । मीमांसकः ॥ * ॥ सामकः ॥ * ॥ उपनिषद्
वेदान्तो रहस्यं च^३ । उपनिषदकः । एतदर्थमेवाकारोच्चारणम् । श्रे-
षाणां कप्रत्ययेऽपि साध्यं सिद्धम् । अकप्रत्ययस्य टित्त्वप्रज्ञानं^४ युक्तम् ।
तेन शिक्षकी मीमांसकीत्याद्युपपन्नं स्त्रियां लक्ष्यते न त्वाङीति ॥ ३११ ॥
इति क्रमादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीयगणरत्न-
महोदधिवृत्तौ समूहविकारावयवचतुर्थवेत्यधीतेविहिततद्धित-
प्रत्ययगणनिर्णयो^५ नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ Hem. vi. 2, 119 न्यायादि in-
cluding, as here, उक्त्यादि and वस-
न्तादि to P. iv. 2, 60; 63.

२ मीमांसाय साम च E.—A. D.
om. text and comment.

३ रहस्यं यः । B. C. K.—उपनिषद्
not given by the other works; but

Hem., who enumerates these words in
a sūtra (vi. 2, 127), remarks in the
comm. : उपनिषच्छब्दादपीच्छति क-
श्चित् ।

४ टित्विप्रज्ञानं K.; द्वित्वि° B. C.;
टित्वप्रतिज्ञातं F.; cf. P. iv. 1, 15.

५ °गणनिरूपणी E.

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अध्यात्ममुक्तीहपरत्रशेषाकस्मादमुचोर्ध्वदमाधिदेवाः ।

ऊर्ध्वदमश्चोर्ध्वमुहूर्तसर्वलोकावमुष्मिन्नधिभूतनिष्ठाः^१ ॥ ३१२ ॥

अध्यात्मादेरित्यनेनाध्यात्मादेः शेषे ठञ् भवति^२ ॥ * ॥ अध्यात्मे भवम् । आध्यात्मिकम् ॥ * ॥ मुक्तौ भवम् । मौक्तिकम् ॥ * ॥ ऐहिकम् । आगमिकोऽयं शब्दः । यथा पञ्चायतनमैहिकम् । किमस्य गणपाठेन । लोके चेहृत्यमित्येव भवतीति कश्चित्सचेताः ॥ * ॥ परत्रा-मुष्मिन्नमुचशब्दाः परस्य लोकस्य वाचकाः । परत्र लोके भवम् । पारत्रिकम् ॥ * ॥ शेषे भवाः । शैषिकाः ॥ * ॥ अकस्मादित्यनेन हेतु-शून्यः कालो लक्ष्यते । तत्र भवम् । आकस्मिकम् ॥ * ॥ अमुच लोके भवम् । अमुचिकम् ॥ * ॥ और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वं भव इत्यर्थः ॥ केचिद् ऊर्ध्वदमोर्ध्वदेहशब्दावनुश्रुतिकादिषु मन्यमाना और्ध्वदामिकम् औ-र्ध्वदैहिकमित्युदाहरन्ति^३ ॥ * ॥ अधिदेवे भवम् । आधिदैविकम् ॥ * ॥ और्ध्वदमिकम् । ऊर्ध्वशब्दसमानार्थो^४ ऽव्ययमनव्ययमूर्ध्वशब्दोऽप्यस्ति । मुगागमोऽन्येषाम् ॥ * ॥ और्ध्वमौहूर्तिकः । तचोर्ध्वमौहूर्तिक^५ इति ज्ञापकादुत्तरपदस्यैव ॥ * ॥ सार्वलौकिकम् ॥ * ॥ अमुष्मिन्नलोके भवम् ।

१ °अधिभूतिनिष्ठाः E.; A. D. om. text and comment.

२ C. om. from अध्यात्मादेरि°.

३ Similarly Hem. vi. 3, (79): केचि-दूर्ध्वदमोर्ध्वदेहावनुश्रुतिकादिषु पठ-न्ति । उभयपदवृद्धिमिच्छन्ति.

४ ? और्ध्वशब्द° F. K.; और्ध्वशब्द° B.; ऊर्ध्वशब्द° C.

५ तचोर्ध्व° B.; om. C. K.—और्ध्व-मौहूर्तिकः । अत्र सप्तमी चोर्ध्वमौह-ूर्तिक इति ज्ञापकादुत्तरस्यैव वृद्धिः । Hem.

आमुष्मिकम् ॥ * ॥ आधिभौतिकम् ॥ * ॥ निष्ठायां भवम् । नैष्ठिकम् । यथा ।

अतदेहविसर्जनः पितृस्त्रिरमश्रूणि विस्तृज्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित्^१ ॥ ३१२ ॥

स्यात्समानस्तदादिश्च तथा लोकः परेहतः ।

ऊर्ध्वोर्ध्वमः परो देहोऽध्यात्मादिराकृतिगणः^२ ॥ ३१३ ॥

सामानिकः ॥ * ॥ सामानयामिकः । सामानदेशिकः ॥ * ॥ पारलौकिकम् ॥ * ॥ ऐहलौकिकम् ॥ * ॥ और्ध्वदेहिकम्^३ । यथा ।

अकरोच्च तदौर्ध्वदेहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित्^४ ॥ * ॥

और्ध्वदेहिकम् ॥ ३१३ ॥ इत्यध्यात्मादिः^५ ॥

नदीपावापुरो मावा आवस्ती धातकी मही^६ ।

वनाद्वासी च कौशास्त्री शाल्वाथो वडवा वृषे^७ ॥ ३१४ ॥

नदीकल्यादेर्दण्डकजित्यनेन नद्यादिकल्यादिभ्यां शेषेऽर्थे ढञ्ढकणौ क्रमेण भवतः ॥ * ॥ नद्यां जातो भवो वा । नादेयः ॥ * ॥ पावा नगरी । पावेयः ॥ पामेति वामनः । पाठेति^८ भोजः ॥ * ॥ पौरेयः ॥ * ॥ मावा नगरी । मावेयः । मायेति भोजः । वामेति वामनः^९ ॥ * ॥

१ Raghuv. 8, 25 [विमुच्य राघवः । eds.] .

२ A. D. om. text and comment.

३ ऊर्ध्वदेहिकं B. K.; और्ध्वदेहिकं C.

४ Raghuv. 8, 26.

५ Cf. Kâs. V. on P. iv. 3, 60.

६ नदी यावा E. (?); °स्त्रावस्त्रा धातका मही C.

७ कौशास्त्री° E.; A. D. om. text and comment.

८ पाठेति B.; पठेति C. K.—पाठा Bb., Yajñ.; पावा Hem., Kâs. V. ed. (पापा a.).

९ माया Bb., Yajñ.; मावा Hem., Kâs. V. ed. (मामा a.).

आवस्ती नगरी । आवस्तेयः ॥ * ॥ धातकेयः ॥ * ॥ माहेयः ॥ * ॥ वन-
वासी नगरी । वानवासेयः ॥ * ॥ वानकौशाम्बेयः ॥ * ॥ शाम्बेयः ।
मात्वा नगरीत्यन्यः^१ ॥ * ॥ वाडवेयः । वृषः । वाडवोऽन्यः ॥ ३१४ ॥

कौशाम्बी वनसेतकी गिरिगरी वाराणसी खादिरि

दार्वा काशफरी च पूर्वनगरी नद्यादिरेवं गणः ।

कच्चिः कुरिडनपुष्करौ च नगरीकुम्भ्युम्भिमाहिष्मती-

वर्मन्योऽथ च पौदनो^२ निगदितो यामस्तथा पुष्कलः ॥ ३१५ ॥

कौशाम्बी नगरी । कौशाम्बेयः ॥ कौशाम्बीयेन वणिजेति^३ चिन्त्यम् ॥
कौशम्बीत्यन्यः^४ ॥ * ॥ वानेयः ॥ * ॥ सेतकी पुरी । सैतकेयः ॥ * ॥
गिरिरेदम् । गैरेयम् । शिलाजतु ॥ * ॥ गारेयः ॥ * ॥ वराणसी
नदी^५ । तस्या अदूरभवा वाराणसी । वाराणसेयः ॥ * ॥ खदिराणा-
मदूरभवा । खादिरी नगरी । खादिरेयः ॥ * ॥ दार्वा पुरी । दार्वेयः
॥ * ॥ काशफरी नगरी । काशफरेयः ॥ अन्यस्तु शफरीत्याह । काश-
खलीति^६ वामनः ॥ * ॥ पौर्वनगरेयः । अन्यस्तु निपातनादिले ह्रस्वे
च पूर्वनगरेय^७ इत्याह ॥ * ॥ आदैजाद्यग्न्यो ढे^८ प्राप्ते । आवस्थ्या-

१ ? मात्वनगरीत्यन्यः B. C. K. — शा-
त्वा Bū., Yajñ., K. V. a.; सात्वा K. V.
ed.; सात्वा or. Hem., corrects मात्वा.

२ चर्मन्यो C. F. K.; पौदनो C. F.;
A. D. om. text and comment.

३ Ratnāv., ed. Cappeller in Büht-
lingk's Chrest. p. 291, 15.

४ ? कौशाम्बी MSS. (? को); Hem.
has कौशाम्बी & (added in margin) कौ-
शम्बी; the others कौशाम्बी only.

५ वाराणसा नदी B. C. K.; वारा-
णसी F.; cf. p. 336, l. 9.

६ काशखालाति C. — K. V. ed., Hem.

काशफरी; Bū., Yajñ. काशफरी । का-
शफरी (Bū. v.l. काशफारी); K. V. a.
काशफरी । केशफरी । काशहरी.

७ केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति ।
विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरेयम् ।
वानेयम् । गैरेयमिति । तदुभयमपि
दर्शनं प्रमाणम् ॥ K. V. iv. 2, 97. — MS.
Hem. has पूर्वनगर । पूर्वनगरी । पूर्व-
नागरी । पूर्वनगिरि । पुर । वन । गिरि ।
वनगिरि.

८ ? आदैजाद्यग्न्यः हे F.; ग्न्यः ।
हे (or ढे) K.; [? ग्न्यग्न्यो ढे cf. P. iv.
1, 121].

दिभ्य ईरोपान्यादकञ् इत्यनेनाकञि^१ । शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम्
॥ * ॥ इति नद्यादिः ॥

कुक्षितास्त्रयः कक्षयः । बज्रघ्नीहिर्वा कक्षिः । अस्मादेव निपात-
नात् कुशब्दस्य किंशब्दस्य वा कदादेशः । कक्षयाणां कक्षेर्वा गर्दभ्या
इदम् । काक्षेयकम् ॥ * ॥ कुण्डिनं पुरम् । कौण्डिनेयकः । कुडिनेति^२
वामनः ॥ * ॥ पौष्करेयकः ॥ * ॥ नागरेयकः । नगरशब्दः^३ संज्ञावा-
ची गृह्यते ॥ * ॥ कुम्भिर्नाम^४ ग्रामः । कौम्भेयकः ॥ * ॥ औम्भेयकः ।
औम्भिरित्यन्ये^५ । उम्भिरित्यन्यः ॥ * ॥ माहिष्मती नाम नदी पुरी वा ।
माहिष्मतेयकः ॥ * ॥ वर्मती नदी । वार्मतेयकः । चर्मण्वतीति^६ वामनः
॥ * ॥ पुदना नाम नदी । तस्या अदूरभवं पौदनं नाम नगरं ग्रामो
वा । पौदनेयकः ॥ मोदन इति भोजः । मोदन^७ इति वामनः ॥ * ॥
ग्रामेयकः । ग्रामाद्यञ्चञावित्यनेन^८ ग्राम्यो ग्रामीण इत्यपि ॥ * ॥
पुष्कलो बाहीकग्रामः । पौष्कलेयकः ॥ २१५ ॥

कुण्डाकुण्डे ग्रामात्कुण्डा कुण्डावत्ये^९ वन्यामुत्ये ।

उख्यातृण्ये भारङ्गावुत्ये प्राज्ञैः प्रोक्ते यज्ञोपे च^{१०} ॥ ३१६ ॥

१ ईरौपात्यां C.; °दिकजित्वा° B.
C. K.; cf. P. iv. 2, 123 (अकञ् = वुञ्).

२ ? कुण्डिना Hem. (thus here?); the
others कुण्डिन.

३ ? नगरी°; the other works have
नगर.

४ The other works have कुम्भी.

५ औम्भिरित्यन्ये । औम्भेयकः F.;
उम्भेयकः । उम्भिरित्यन्ये C.—Hem. has
उम्भि, औम्भि & उम्भि; the others उम्भि.

६ चर्मती° चार्मतेयकः B. F. K.;
वर्मण्वती C.—Bö., Yajñ. वर्मती (P. iv.

3, 94); K. V. चर्मण्वती (P. viii. 2, 12)
and v.l. वर्मती; Hem. वर्मती & चर्म-
ण्वती (? व°).

७ ? सौदन F.; मोदन B. C.; B.
om. मोदन इति भोजः.—Hem. has
पौदन (? पौदन); the others मोदन.

८ ग्रामाद्यञ्चञा° F.; °व अचञा-
वित्यनेन B. C. D.; cf. Pāṇ. iv. 2, 94.

९ कुण्डावत्ये F.

१० उख्यातृण्ये B. C. K.; उचातृण्ये°
बुल्ये° F.; भारङ्गावुत्ये° प्रोक्ता° E.;
A. D. om. text and comment.

कुण्ड्या अश्वदेशे नदी । कौण्डेयकः ॥ * ॥ कौण्डेयकः ॥ * ॥ यामस्य
कुण्ड्या । यामकुण्ड्या ग्रामो नगरं वा । यामकुण्डेयकः ॥ * ॥ कौण्डे-
यकः^१ ॥ * ॥ वालेयकः^२ ॥ * ॥ वानेयकः ॥ * ॥ मौलेयकः ॥ * ॥ औ-
खेयकः^३ ॥ * ॥ तार्णेयकः ॥ * ॥ भाण्डेयकः ॥ * ॥ वौलेयकः^४ ॥ * ॥
यज्ञोपे चेति यस्य लोप इत्यर्थः । कुड्याया^५ यलोपश्चेति गणसूत्रं
वामनोक्तमुपलक्षणं द्रष्टव्यम् ॥

विद्युन्माला वृन्दः । मौ गौ चेत्सा विद्युन्माला ॥ ३१६ ॥ इति
कच्चादिः^६ ॥

गहानृशंसी समश्रुक्पक्षी

खाडायनानन्तरपार्श्वतोऽन्याः^७ ।

इष्वयसाडान्तरभौजिवैज्या-

ध्यश्रीष्वनीकैकपलाशिकाङ्गाः^८ ॥ ३१७ ॥

गहादित्यदाद्यादैजाद्यचो जिह्वाकात्यहरितकात्याञ्च^९ इत्यनेन
गहादेः शेषेऽर्थे को भवति ॥ * ॥ गहे यामे भवो जातो वा । गहीयः
॥ * ॥ नृञ्शंसति द्रुह्यतीति नृशंसः । द्रोहार्ये शंसतिर्द्रष्टव्यः । न नृशंसो
ऽनृशंसः । तस्यापत्यम् आनृशंसिः । आनृशंसीयः ॥ * ॥ समीयः ।

१ कौलेयकः F.—कुण्या Hem.; om.
by the others.

२ Hem. has मल्हा instead; the
others have neither.

३ औलेयकः B. F. K.; उले C.—
उल्ज्या Hem.; उल्हा others [औल्हे-
यकं Yajñ.].

४ पुल्हा Hem.; om. others.

५ कुड्याया B. C. K.; cf. Kāś. V. iv.
2, 95.

६ Hem. has a special *gana* कुण्ड्या-
दि comprising the words ending in *yā*
(§l. 316), of which the other works have
only उल्हा & कुड्या.

७ गहीनृशंसी० पार्श्वतोय । E.

८ ०शाडान्तर० F.; ०पलाशिकाङ्गाः
B. E.; ०पलाशकाङ्गाः C.; A. D. om.
text and comment.

९ Thus F., cf. P. i. l, 73-4; ०दैजा-
द्यवो हरितकात्या इ B. C. K.

समादागतं समीयम् ॥ नृहेतोर्मयङ्कुर्यौ^१ वा । समरूपं सममय-
मपि ॥ * ॥ शुक्लपञ्चीयम् ॥ * ॥ खाडायनो मुनिः । खाडायनीयः ।
खाडायनिरिति भोजः^२ ॥ * ॥ अन्नन्तरीयः^३ ॥ * ॥ पार्श्वत आगतः ।
पार्श्वतीयः । मुखपार्श्वकात्तसो^४ लोपश्चेति गणसूत्रमाह^५ वामनः ।
अस्माभिस्त्वन्यदीयमतमाश्रित्य त्रयाणां सामान्येन पाठः कृतः ॥ * ॥
अन्यदीयः । तथा च ।

अन्यदीयविशिखे न केवलं

निःस्पृहस्य भवितव्यमाहृते^६ ॥ * ॥

दूषोरयम् इष्वयम् । इष्वयीयः^७ ॥ * ॥ साडस्थापत्यं साडिः । सा-
डीयः^८ ॥ * ॥ अन्नन्तरीयः । तथा च ।

पर्यस्तपृथुमणिमेखलांशुजालं

संजज्ञे युतकमिवान्तरीयमूर्वोः^९ ॥ * ॥

भोजस्थापत्यं भौजिः । भौजीयः ॥ भोजिरित्यन्यः^{१०} ॥ * ॥ वैजीयः ॥ * ॥
अश्वमधितिष्ठति । अश्वश्वः । तस्थापत्यम् आश्वश्विः । आश्वश्वीयः ॥ * ॥
दूषणामनीकम् इष्वनीकम् । इष्वनीकीयम् ॥ * ॥ एका चासौ पला-
शिका च । एकपलाशिका । एकपलाशिकीयः ॥ एकपलाश^{११} इति
वामनः ॥ * ॥ अङ्गीयः ॥ ३१७ ॥

१ See Pāṇ. iv. 3, 81-2.

२ Hem., Kāṣ. V. ed. खाडायनि;
Bū., Yajñ. खाडायन.

३ आन्नन्तरीयः MSS. (B. C. F. K.);
all other works read अन्नन्तर.

४ ? मुखपार्श्वकात्तसो MSS.—Of the
others only Hem. has एकतस; cf. Kāṣ.
V. iv. 2, 138.—Kramadīṣvara also,
quoting the Chāndrāḥ, forms एकतीय.

५ गणै सूत्रमाह B. K.

६ Kirāt. 13, 46.

७ इष्वयीयो व्रणः । इष्वयं नाम
याम इति केचित् । Yajñ.

८ शाडस्थं शाडिः शडीयः B. C. F.
K. (स in text).—साटि Hem., om. others.

९ Kirāt. 7, 14.

१० ? भौजि । भौज्जी (or भौज्जी) ।
Hem.; the others भौजि only.

११ Thus all other works.

अन्तस्थोत्तमदैवशर्मिविषमव्याड्यासुरिश्रौतयः

शौङ्गिः शैशिरिपूर्वपक्षमगधा दन्तायकाठेरणी^१ ।

मत्वर्थापरपक्षमुत्तरकतौ वाल्मीकिवाराटकी

कामप्रस्थसमानशाखमुखतोऽवस्यन्दनामित्रयः ॥ ३१६ ॥

अन्ते तिष्ठतीत्यन्तस्थः । अन्तस्थीयः ॥ अन्तस्था नगरीत्यन्यः ॥ * ॥
उत्तमीयः ॥ * ॥ देवशर्मणोऽपत्यं दैवशर्मिः । दैवशर्म्यः ॥ * ॥ विषमे
देशे भवो विषमीयः । विषमादागतं विषमीयम् । विषमरूपम् । वि-
षममयम् ॥ समविषमौ नाम ग्रामावित्यन्ये ॥ * ॥ व्यडस्यापत्यं व्याडिः ।
व्याडीयः ॥ * ॥ असुरस्य श्रुतस्य शुङ्गस्य शिशिरस्यापत्यं तत्र भवः ।
आसुरीयः^२ ॥ श्रौतीयः ॥ शौङ्गीयः ॥ शैशिरीयः ॥ * ॥ पूर्वपक्षीयः ॥
केचित्पूर्वपक्षापरपक्षभव इति पठन्ति । तन्मते पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां तत्र
भव इत्यर्थे कोऽन्यत्र ठण्वेव । पौर्वपक्षिकः । आपरपक्षिकः ॥ * ॥ मग-
धीयः ॥ * ॥ दन्तयोरयं दन्तायम् । अन्य द्वय्यदन्ताग्रौ ग्रामावि-
त्याह । दन्ताग्र्यः ॥ * ॥ कठस्तेरणः कठेरणः । तस्यापत्यं काठेरणिः ।
काठेरणीयः^३ ॥ काठेरिणिरित्यन्यः^४ ॥ * ॥ मत्वर्थीयः । मतुवर्थ इति
वृद्धः ॥ * ॥ अपरपक्षीयः ॥ * ॥ उत्तरीयं वस्त्रं । तथा च ।

सरिदुत्तरीयमिव संहतिमत्

स तरङ्गरङ्गि कलहंसकुलम्^५ ॥

१ काठेरणा C.; काठेरिणी F.—
A. D. om. text and comment.

२ आसुरि Hem., Kāś. V. ed. (वसुरि
a.); आसुत Bō.; आसुनोतीत्यासुत
क्लिबन्तमेतत् आसुतीयम् Yajñ.

३ कठस्तेरणः कठेरिणः काठेरि-
णिः काठेरिणीयः B. C. F. K.; cf. śl.
29 comm.

४ काठेरिणिरित्यन्यः B. C. K.—का-
ठेरणि Bō., Yajñ.; कावेरणि (v.l. का-
मवेरणि) K. V. ed., कावेरिणि MS. a.;
काठेरणि । काठेरिणि Hem. [कठे-
रणस्य काठेरणिः Yajñ.].

५ Kirātārj. 6, 6; स तरङ्गभङ्गि
eds.

कतीयः ॥ * ॥ वाल्मीकीयः । यथा ।

रथस्वनोत्कर्णमृगे वाल्मीकीये तपोवने^१ ॥

वराटकस्य वाराटकिः । वाराटकीयः ॥ वाराटकिरित्यन्यः ॥ * ॥

कामप्रस्थीयः । इति वामनः^२ ॥ * ॥ समाना शाखा यस्यासौ समान-
शाखः । समानशाखीयः ॥ * ॥ मुखतीयः ॥ * ॥ अवस्यन्दनीयः । अव-
स्यन्द इत्यन्ये ॥ * ॥ अमित्रस्थापत्यम् आमित्रिः । आमित्रीयः ॥ ३१८ ॥

एकाधमोत्तमाच्छाखो ग्रामश्चैकसमानतः ।

लावेरण्यग्निशर्माणावाहिंस्येकतसौ तथा^३ ॥ ३१९ ॥

शाख इति कृतद्वय इत्यर्थः । एकशाखीयः ॥ अधमशाखीयः ॥
उत्तमशाखीयः ॥ * ॥ एकग्रामीयः ॥ समानग्रामीयः ॥ * ॥ लावस्ते-
रणो लावेरणः । तस्यापत्यं लावेरणिः । लावेरणीयः ॥ सौवेरणि-
रित्यन्यः^४ ॥ * ॥ अग्निशर्मायः । अग्निशर्मिरित्यन्यः^५ ॥ * ॥ अहिंस्य-
पत्यम् आहिंसिः । आहिंसीयः ॥ * ॥ एकतीयः ॥ ३१९ ॥

क्षौमधृत्तिश्च^६ सौमित्रिकवृक्षौपविन्दवी^७ ।

हंसवङ्गौ तथाश्चत्थितन्वयौज्ञाहमानयः^८ ॥ ३२० ॥

^१ Raghuv. 15, 11; [रथस्वनोत्कर्णमुने^१ eds.]

^२ कामप्रस्थीयः । वामप्रस्थीय इति वामनः । B. C.—All other works have कामप्रस्थ.

^३ लावेरिण्य^३ F.; A. D. om. text and comment.

^४ ^५ Thus MSS. (B. C. F. K.); लावेरणि Bō., Yajñ.; लावेरणि । लावेरिणि । लावीरणि । Hem.; om. Kās. V. (सौवि । पारकि । ed. ?!)

^५ आपिशर्मा^५ Bō., Yajñ., Hem.; अग्निशर्मन् Kās. V. ed., आमित्रिं MS. a.

^६ क्षौमधृत्तिश्च E. F.; क्षौमधृत्तिश्च C. ^७ वृक्षैकविंदवि । E.; वृक्षौपविंदवी F.; वृक्षौ औपविंदवी orig. K.; ^८ वृक्षौ उपेद्वी C.

^८ तन्वयौज्ञाहमानयः B.; C. and orig. K. om. from तन्वयौ to तस्यापत्यम् आश्चत्थिः.—A. D. om. text and comment.

चैमध्विनोऽपत्यं चैमध्वनिः । चैमध्वनीयः^१ ॥ * ॥ सौमित्रोयः ॥ * ॥
 एकवृत्तीयः ॥ * ॥ औपविन्द्वीयः^२ ॥ * ॥ हंसीयः ॥ * ॥ वज्जीयः ॥ * ॥
 अश्वत्थो नाम कश्चिद्गोत्रकारी । तस्यापत्यम् आश्वत्थिः । आश्वत्थीयः
 ॥ * ॥ तन्वयीयः^६ ॥ * ॥ औद्गाहमानीयः ॥ ३२० ॥

कुट् च^४ स्वराजपरजनदेवानां शिच्छ वेणुकादिभ्यः ।
 प्रस्थोत्तरपदवेचकमध्योत्तरकाश्च मध्यमिका^५ ॥ ३२१ ॥

खकीयः ॥ पाणिन्यादयस्तु खदेवशब्दौ न पठन्ति । तन्मते सौवं
 दैवमित्येव भवति^६ ॥ वामनमतेन गणकृतमनित्यमिति न्यायात् कुट्-
 छाभावे^७ ऽणप्रत्यये सौवम् । उत्थादेश्चाजित्यनेनाजि दैवमित्यपि
 संभाव्यते । महाकविप्रणीतप्रयोगदर्शनं चेत्स्वीक्रियते तदा गहादिपाठः
 समाश्रयणीयः । तथा हि रुद्रस्य ।

विबोक्^८ सहजः पयोधरतटः कान्तोऽङ्गजो विभ्रमः

कण्ठाश्लेषसुहृच्च पञ्चमरवः श्लाघ्यो गुरुर्मन्मथः ।

संबन्धो विनयस्त्रिरं सहचरी लीलेति पण्डाङ्गना

यस्यां स्त्रीयपरिग्रहं न रहयन्त्येकान्तयाता अपि ॥

यथा वा । एभिर्निर्दर्शनैः स्त्रीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः^९ ॥

१ चैमवृत्तिनो^० चैमवृत्तिः । चैम-
 वृत्तीयः F.—चैमवृद्धि Bō., Yājñ.; चैम-
 ध्वनि Hem.; चैमवृद्धिन् Kāś. V. ed.,
 चैमवृत्ति a.; cf. §1. 204.

२ औपविन्द्वि Hem.; एक । विन्द्वि
 Bō.; एक । विन्द्वि Yājñ.; om. Kāś. V.

३ तत्वयीयः B. C.

४ कुट् B. K.; कुंडश्च C.; कुप्फः E.
 (कुट् = कुक् Kāś. V. iv. 2, 138; cf. P.
 iv. 2, 91 vārtt.).

५ ? Thus E.; मध्यमका B. F. K.;
 मेधका; I. C.; cf. next page, note ३.—
 A. D. om. text and comment.

६ See the *gaṇasūtra* कुजनस्य प-
 रस्य च to which the *vārtt.* of Kāś. V.
 देवस्य चेति वक्तव्यं (iv. 2, 138).

७ कुट्छाभावे B. K.; कुट्ठासदि
 C.; कुट्छाभावे F.

८ Thus F.; विबोक् B. C. K.

९ Vām. Kāvya. 4, 3, 33, comm.

राजकीयः । राज्ञ इदं राजकीयमित्यपि ॥ * ॥ परकीयः ॥ * ॥ जन-
कीयः ॥ * ॥ देवकीयः ॥ * ॥

णिच्चेति णोऽनुबन्धश्चप्रत्यय इत्यर्थः ॥ वेणुभिर्निर्णयितो वेणुकः ।
तत्र भवो जातो वा । वैणुकीयः ॥ * ॥ प्रास्थीयम् । प्रस्थके भवः । प्रा-
स्थकीय इत्यन्यः^१ ॥ * ॥ औत्तरपदीयः ॥ * ॥ वैत्रकीयः ॥ * ॥ मा-
थीयः^२ ॥ औत्तरकीयः ॥ मध्ये भवा मध्यमिका नाम नगरी । तस्यां
भवो माध्यमिकीयः^३ । मध्यमक इत्यन्यः ॥ एते च यो वामनमतेन^३ ॥ * ॥
निपुणके भवो^४ निपुणकीय^५ इति केचिदुदाहरन्ति ॥ * ॥ वेणुकादि-
गर्हादावाकृतिगणः । तेनाभयनन्दिस्वीकृतौ पितृकमातृकशब्दावपि
संगृहीतौ ॥ अङ्गमगधशब्दयो राज्ञात्कजि^६ । पूर्वपक्षशुक्लपक्षापर-
पक्षशब्दानां कालाट्टजि^७ । कामप्रस्थशब्दाव्यस्येत्यादिनाकजि । इज-
न्तानामाद्यात्यौचादीज इत्यादिनाजि^६ । शेषेभ्यस्त्वणि प्राप्ते वचनम्
॥ ३२१ ॥ इति गहादिः ॥

१ प्रस्थ । प्रस्थक Hem. ; प्रास्थकीयं
Kâs. V. ed. v.l. and MS. a. प्रास्थीयं;
Bû. and Yajû. do not specify the *gaṇa*
veṇukādî.

२ माथीयः C. K.—For the *gaṇa-*
sûtra मध्यमध्यमं चाण चरणे (Kâs. V.
iv. 2, 138)—acc. to which मध्यमीय,
माध्यम from मध्य—the grammar to
which our work refers, probably had
separate rules, as Hem. vi. 3, 65: पृथि-
वीमध्यान्मध्यमश्चास्त्व । 66: निवासाच्च-
रणेऽण् ॥

३ ? मध्यमका नाम० माध्यमकीयः
MSS. (B. C. F. K.); cf. Kielhorn, Ind.
Ant. vii. p. 266.—Hem., on vi. 3, 67
(वेणुकादिभ्य ईयण्) reads माध्यम-
कीयः । माध्यमिकीयः ।; Kâs. V. ed., a.
माध्यमकीयम्.

४ निपुणकभवो B. C. K.

५ ? Thus MSS.; नैपुणकीय Hem.

६ ? राज्ञादकजि cf. Pân. iv. 2, 124
(राष्ट्र = जनपदावधि); cf. page 365,
note १.

७ See Pân. iv. 3, 11; 2, 122; 2, 112.

काश्यच्युतौ मोदनमोदमानौ

गोवासनारिंदमदेवदत्ताः ।

संवाहसांयाति च हस्तिकर्षूः

कुनामचेदी करणं हिरण्यम्^१ ॥ ३२२ ॥

काश्यादिबाहीकग्रामाच्छेदुञ्जिठावित्यनेन काश्यादिभ्यो देश-
वाचिभ्यो बाहीकग्रामेभ्यश्च ठञ्जिठौ प्रत्येकं भवतः ॥ * ॥ काश्यो
जनपदाः । तेषु भवा जाता वा । काशिकी । काशिका ॥ * ॥ अच्युतो
ग्रामः । आच्युतिकी । आच्युतिका ॥ * ॥ मोदनानां^२ निवासो ग्रामो
मोदनः । मौदनिकी । मौदनिका ॥ * ॥ मोदमानो ग्रामः । मौद-
मानिकी । मौदमानिका ॥ * ॥ गवां वासनो गोवासनः । तन्निवासो
ग्रामो गोवासनः । गौवासनिकी । गौवासनिका^३ ॥ गौवासन^४ इत्यन्ये ॥
एषां देशादेवेडाच्येति^५ के प्राप्ते ॥ * ॥ अरीन्दमयति । अरिंदमो
ग्रामः । आरिंदमिकी । आरिंदमिका ॥ * ॥ देवदत्तः प्राग्ग्रामः ।
दैवदत्तिकी । दैवदत्तिका । अस्य काश्यादिषु पाठः प्राग्देशार्थः ।
यस्य बाहीकेषु ग्रामस्तस्मादण्वेव^६ । दैवदत्ती ॥ * ॥ संवाहयतीति
संवाहः । तस्य निवासोऽपि संवाहः । सांवाहिकी । सांवाहिका ॥ सां-
वाह^७ इत्यन्ये ॥ * ॥ संयातस्यापत्यं सांयातिरादिराजः । तस्यापत्यं

१ करणा हिरण्यः B. C. K.; कर-
णाहिरण्यः F.; करणो हिरण्यः E.;
A. D. om. text and comment.

२ ? मोदनाया B. K.; मोदनी ।
या C.

३ गोवासानिकी । गोवासनिका B.
C. K.

४ ? गोवासन MSS. (B. C. F. K.)—
Hem. has गौवाशन and (suppl. in

margin) गौवासन; Bō., Yajñ. गोवा-
सन; Kâs. V. ed. गोधाशन, a. गोधा-
सर.

५ ? ऽच्येति B. K.; ऽडाच्येति F.;
देशादेवेडाच्येति C.

६ देवदत्तं नाम बाहीकग्रामः । तत्र
जातो दैवदत्तः । Hem.

७ संवाह B. C.—सांवाह Hem.; सं-
वाह Bō., Yajñ., K. V. ed. (सांवाहि a.).

युवा सांघात्यः । कुरूकोसलेत्यादिना^१ ण्यचि तस्य वज्रषु झुचि । सां-
घातयः । तन्निवासोऽपि जनपदसाहचर्यादुच्यते^२ ॥ संघातो नाम
कश्चित् तस्यापत्यं सांघातिः । तस्य निवासो ग्रामः सांघातिरित्येके ।
सांघातिकी । सांघातिका ॥ * ॥ हास्तिकर्षुकी । हास्तिकर्षुका ॥ * ॥
कुम्भितं नाम यस्य स कुनामा । तन्निवासोऽपि ग्रामः कुनामा । कौ-
नामिकी । कौनामिका ॥ कुनाम्नोऽपत्यं कौनाम^३ इत्यन्ये ॥ कुलनाम
इति वामनः ॥ * ॥ चेदयो जनपदः । चैदिकी । चैदिका^४ ॥ * ॥ करणं
देशविशेषः । कारणिकी । कारणिका ॥ * ॥ हैरण्यिकी । हैरण्यि-
का ॥ ३२२ ॥

शकुलाददशग्रामौ हिरण्यकरणस्तथा ।

सिन्धुदासमुधासोमच्छागान्मित्रस्तथा सधात^५ ॥ ३२३ ॥

शकुलान्मत्स्यानत्तीति शकुलादः । अथवा । शुनां कुलान्यत्तीति
निपातनादलोपे^६ । शकुलादः । तन्निवासोऽपि ग्रामः । शकुलादि-
की । शकुलादिका ॥ शकुलाद इति वामनः । स्वकुलाल^७ इत्यन्यः
॥ * ॥ दाशग्रामिकी । दाशग्रामिका ॥ दाशग्राम^८ इत्यन्ये ॥ * ॥ हैर-
ण्यकरणिकी । हैरण्यकरणिका ॥ अन्येषां हैरण्य इति प्रकृतिः^९ । करण

१ पुरूकोसले° B. C. K. ; cf. P. iv. 1, 171-2.

२ तन्निवास ऋषिजनपदः साह° F. ; तन्निवासोर्वेजनपदसा° C. K.

३ कौनाम B. F. K. ; om. C.—Hem. कौनाम ; Bö., Yajñ., K. V. a., v.l. ed. कुनामन्.

४ वेदयो° वैदिका वैदिकी C.—Bö. चेदि, v.l. वेदि ; Hem. doubtful ; K. V. ed. चेदि, v.l. वैदि ; MS. a. चेदि and adds वेदि ; Yajñ. चेदि । वेदीति केचित्.

५ A. D. om. text and comment.

६ निपातनाच्च लोपे B. C.

७ Thus F. ; स्वकुला B. C. K.—Hem. has शकुलाद & श्वकुलाल ; the others शकुलाद.

८ दशग्राम C.—Hem., Kās. V. दा-सग्राम ; Bö., Yajñ. दशग्राम.

९ MS. Hem. has हि[रण्यक suppl.] रण । है हिरण्य करणे । ; the others have only हिरण्य & करण.

इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । हैरिणिकः । परश्चादि करणमुच्यते^१ ॥
 अन्ये ग्रामवाची हैरिण्य^२ इति पठन्ति । तन्मते हैरिण्यकी । कुठारी
 कुट्टालो वा^३ करणम् ॥ * ॥ सिन्धुवो मित्राण्यस्य सिन्धुमित्रो देशः ।
 सैन्धुमित्रिकी । सैन्धुमित्रिका ॥ * ॥ एवं दासमित्रः । दासमित्रिकी ॥
 सौधामित्रिकी ॥ सौममित्रिकी ॥ छागमित्रिकी ॥ * ॥ सह मित्राण्यस्य ।
 सधमित्रः^४ । निपातनाद् हस्य धकारे । साधमित्रिकी ॥ ३२३ ॥

युवदेवोपतो राजः कालात्कोपादिपूर्वतः ।

शौवावतानभारङ्गी अरिचो भोजसंमतः^५ ॥ ३२४ ॥

युवराजस्य निवासोऽपि युवराजः । यौवराजिकी ॥ * ॥ एवं देव-
 राजोपराजौ ग्रामौ । दैवराजिकी ॥ औपराजिकी ॥ * ॥ कालात्को-
 पादिपूर्वत इति कोपादयः पूर्वं यस्यासौ कोपादिपूर्वः । कौपकालिकी ।
 कौपकालिका ॥ आपत्कालिकी ॥ पौर्णकालिकी ॥ और्ध्वकालिकी^६ ॥
 प्राक्कालीनोत्तरकालीनार्वाक्कालीनप्रभृतिप्रयोगेषु स्वप्रत्ययो दृश्यते
 स चानुक्तोऽप्यवगन्तव्यः । अन्यथा वज्रतरलच्युतिप्रसङ्गः स्यात् ॥ * ॥
 शुनोऽवतानः श्वावतानो मणिः । तेन निर्दृष्टो ग्रामः । शौवावतानः ।
 शौवावतानिकी ॥ * ॥ भारङ्गेर्निवासोऽपि भारङ्गिः । भारङ्गिकी ।
 तारङ्गिरित्यन्ये^७ ॥ * ॥ अरिचस्य निवासोऽप्यरिचः । अरिचिकी ॥ * ॥

१ कारणमुच्यते B. F. K.

२ ? हैरिण्य B. K.; cf. p. 337, n. ७;
 and p. 362, n. ९.

३ हैरिण्यकी° B. K.; हिरण्यकी° C.;
 °कुट्टाली वा K. F.; कुट्टाला वा B. C.

४ साधमित्रः B. C. K.

५ शौवावतान° B. C.; भारेण अ°
 C.; A. D. om. text and comment.

६ Bō., Yajñ., Kāṣ. V. ed. (not MS.)

a.) add तत् (तात्कालिकी °का); for
 Hem. see व्यादि in list of gaṇas.

७ Thus F.; भारंगिरित्यन्ये B. K.;
 सारंगिरित्यन्ये C.—Hem. has भारंग
 & तारंगि; Bō. भारङ्गी; Yajñ., Kāṣ.
 V. a. भारङ्गि; Kāṣ. V. ed. भौरिकि ।
 भौरिङ्गि । (!).

देशादिति किम् । काशीनां चचियाणां ह्यत्ताः । काशीयाः ॥
 देवदत्तो नाम कश्चित् । तस्य च्छात्ताः । देवदत्तीयाः । देवदत्ताः ॥
 अच्युतादीनां क्वविषयाभावेऽपि काश्चादिपाठसामर्थ्याद्वृज्जिठौ भ-
 वतः । काश्चिदिभ्यां^१ प्रस्थपुरेत्यादिना बज्जले तित्यादिना^२ वा
 ऽकजि ॥ सांघातिभारङ्गिभ्याम् आद्यात्यौचादीजोऽद्व्यच्चाच्यभर-
 ताभ्यामित्यनेनाणि^३ । आदैजाद्यचं के ॥ हस्तिकर्षूश्चात् प्राच्योष्ठ-
 जीत्यनेन^४ ठजि ॥ सिन्धुमित्रादिभ्य ईरोपान्तादकञ् इत्यनेनाक-
 जि^५ ॥ शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३२४ ॥ इति काश्चादिः ॥

पलदी गोमती गोष्ठी परिखा परिषत्तथा ।

वाहीकः शूरसेनश्च नैकती च पटच्चरः^६ ॥ ३२५ ॥

कोपान्तपलदीभ्यो ऽण् इत्यनेन कोपान्तात्पलद्यादेश्च देशवाचिनः
 शेषेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ पलद्यां देशविशेषे जातो भवो वा ।
 पालदः । पालदी । वाहीकग्रामलक्षणयोष्ठञ्जिठयोः प्राप्तयोः ॥ * ॥
 गोमती नदी । तत्सहचरितो देशो गोमती । गौमतः । ईरोपान्ता-
 दकजि प्राप्ते^७ ॥ * ॥ गौष्ठः^८ । वाहीकग्रामलक्षणयोष्ठञ्जिठयोः ॥ * ॥
 पारिखः ॥ पारिषदः पार्षदो वा । अनयोश्चेऽस्य वाहीकलक्षणयो-
 ष्टञ्जिठयोर्वा ॥ * ॥ वाहीकेषु भवो वाहीकः । गहादीत्यादिना

१ काश्चिदिभ्यां C.; काश्चिदि-
 भ्यां B. K.—? cf. P. iv. 2, 122.

२ See Pāṇ. iv. 2, 112-3.

३ बज्जलेत्यादिना F.; cf. Pāṇ. iv.
 2, 125.

४ प्राच्योष्ठजि^९ F.; cf. Pāṇ. iv. 2,
 119-20.

५ See Pāṇ. iv. 2, 123.

६ शूरसेनश्च^{१०} E.; A. D. om. text
 and comment.

७ See Pāṇ. iv. 2, 117.

८ See Pāṇ. iv. 2, 123.

९ Bō., Yajñ., K. V. गौष्ठी; Hem.
 गौष्ठी । अन्ये तु गोष्ठी ।

के ॥ * ॥ श्रौरसेनः । प्रस्थपुरेत्यादिना^१ ॥ * ॥ नैकतः ॥ नैकीति^२ वा-
मनः ॥ * ॥ पाटच्चरः । ईरोपान्तादकञि प्राप्ते ॥ ३२५ ॥

बहोः कमलजालाभ्यां कालात्कीटोऽथ रोमकः ।

सकृल्लोमोदपानौ च कमलात्कीकरो भिदा^३ ॥ ३२६ ॥

बाज्जकीटः ॥ * ॥ कामलकीटः ॥ * ॥ जालकीटः ॥ * ॥ कालकीटः ॥
कलकूट इति वामनः^४ ॥ * ॥ रौमकः । देशादेवैराद्यच^५ इत्यनेन
के ॥ * ॥ सकृल्लोमि भवः । साकृल्लोमः । निपातनान्नलोपः । अयं भो-
जमतेन ॥ यकृल्लोमन् इति वामनः^६ ॥ यकृल्लोमनखं चेत्यन्येऽपि^७ ॥
शकटाङ्गजखदग्यामाद् यकृल्लोमन्^८ इति विशेषसूत्रमाह । उदग्याम-
वाची याकृल्लोमो^९ऽञि । अन्यो याकृल्लोमनः^{१०} ॥ * ॥ औदपानः ॥ * ॥
कामलकीकरः ॥ * ॥ कामलभिदः ॥ अनुक्तानां तु बाध्यबाधकाभावः
स्वयं द्रष्टव्यः^{११} ॥ ३२६ ॥ इति पलद्यादिः ॥

१ The complete rule apparently in-
cludes P. iv. 2, 122 (121) & 124 (where
it seems to have राष्ट्र for जनपदावधि).
Hem. has the two rules vi. 3, 44: प्रस्थ-
पुरवहान्तयोपान्यध्वार्थात् ॥ 45: रा-
ष्ट्रभ्यः ॥ cf. p. 360, n. ६.

२ नैकाति C.; नैकीति B. — नैकती
Bö., Yajñ.; नैतकी (v. 11. नैधिकी ।
नैकीति) Kāś. V. ed., नैरीकी MS. a.;
नैकीति । तैकी । अन्ये तु नैकीं नैवीं च
पठन्ति । Hem.

३ कमलाचीकरो भिदाः C. K.; A.
D. om. text and comment.

४ कलकीट Bö., Yajñ., K. V. ed. a.;
Kāś. V. ed. also कालकूट; om. Hem.

५ देशादेः वैराद्यच C.; देशादेचे-
रा° F.

६ यकृल्लोम इति° B.; om. C. K. —
The other works have यकृल्लोमन् (K.
V. ed. v. 1. सु°).

७ यकृल्लोमन् खंडेत्यन्येऽपि F.

८ Hem. has the same rule, vi. 3, 28
उदग्यामाद् यकृल्लोमः ॥

९ यकृल्लोमो MSS. (B. C. F. K.).

१० अन्ये याकृल्लोमानः B. C. K.

११ बाधकाभावो द्रष्टव्यः B. C. K.

कच्छः कुलूतः परसिन्धुसाल्वी गन्धारसिन्धू स्थलसिन्धुवर्ण^१ ।
कश्मीररङ्गू कुलसिन्धुसिन्धू विजापकद्वीपकुलानुषण्डाः^२ ॥ ३२७ ॥

कच्छादेरित्यनेन कच्छादेः शब्दगणादेशवाचिनः शेषेऽर्थेऽण भ-
वति ॥ * ॥ कच्छे भवः । काच्छः ॥ * ॥ कौलूतः ॥ उलूप इत्यन्ये^३ ॥ * ॥
परसिन्धुषु भवः । पारसैन्धवः । हङ्गगसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैश्च^४
॥ * ॥ साल्वः ॥ * ॥ गान्धारः ॥ * ॥ सिन्धुषु भवः । सैन्धवः । कम्बलः
॥ * ॥ स्थालसैन्धवः^५ ॥ * ॥ वर्णुर्नाम ह्रदः । तस्यादूरभवो देशो वर्णुः ।
तत्र भवो वार्षवः ॥ * ॥ कश्मीरेषु भवः । काश्मीरः कुङ्कुमः ॥ * ॥
राङ्गवः । यदा रङ्कुर्गविशेषः । राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ * ॥ कौरवम् ॥
कुर्युगंधरादेत्यनेनाकजपि । कौरवकोऽश्वादिः^६ ॥ * ॥ सात्तुसैन्धवः
॥ * ॥ वैजापकः । वैजावक इति भोजः ॥ * ॥ दैपः ॥ * ॥ कौलः ।
अयं वामनमतेन ॥ कुल्व इत्यन्यः^७ ॥ * ॥ आनुषण्डः ॥ अनुषण्ड
इत्यन्ये^८ ॥ ३२७ ॥

अङ्गारानूपकसौजा रज्जुकर्णविरूपकाः^९ ।

मधुमानन्तरीपश्च वापवाहावजात्परौ^{१०} ॥ ३२८ ॥

१ ०सिंधुशाली० E.; ०सिंधुवर्णी B.
C. K.

२ ०कुलानुखंडाः B. C. F.

३ कुलूत Hem.; कुलून Kāṣ. V. ed.,
कुलून a.; कलूतर Bū., Yajñ.; Yajñ.
adds: वर्धमानसु कलूतशब्द (!) पपाठ ।
उलूपमित्यन्ये ॥

४ हङ्गगगंसिंधूना० F.; cf. Pāṇ. vii.
3, 19.

५ The other works omit परसिन्धु,
सत्तुसिन्धु & स्थलसिन्धु; but Hem. has
सस्थाल । सिन्धन्त ।

६ ऽश्वादिः B. C. K.; कौरवः ।
कौत्सादिः F.; cf. P. iv. 2, 130.

७ Neither word is given by the
other works.

८ Hem. has both forms; Bū. अनु-
षण्ड; Yajñ. अनुषंड [अनुखंड इति
केचित् comim.]; अणु । खण्ड । (!) Kāṣ.
V. ed.; om. MS. a.

९ अंगारारूपं कर्णविरूपकाः E.;
रत्नकर्णं C.

१० पादवाहाव० E. (A. cf. next note);
A. D. om. text and comment.

आङ्गारः । चन्द्रमतेन ॥ * ॥ आनूपः ॥ * ॥ काम्बोजः ॥ * ॥
राज्जवः ॥ कार्णवः ॥ वैरूपकः ॥ चयं वामनमतेन ॥ * ॥ मधुमान्य-
वर्तः । तत्र भवो माधुमतः ॥ * ॥ आन्तरीपः ॥ आजवापः^१ ॥ इयं
चन्द्रमतेन ॥ * ॥ आजवाहः ॥

एतेषां शब्दानां नृतस्थेऽकञ् इत्यनेनाकञि^२ ॥ काच्छको मनुष्यः ।
काच्छकमस्य हसितम् । काच्छिका चूडा ॥ सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धव-
कमस्य जल्पितम् । एवं सर्वत्र ॥ तथा अपदातौ साल्वात् । गोचवा-
ग्वोरित्याभ्यामकञ् भवति^३ । साल्वको मनुष्यः । अपदाताविति किम् ।
साल्वः पदातिः । साल्वमस्य हसितम् । साल्वको गौः । साल्विका
यवागूः । द्वैष्यान्वर्थीति^४ वचनात् । यमुनाद्वीपे जातो भवो वा ।
द्वैपको व्यासः । राष्ट्रार्थादकञि^५ प्राप्ते । वज्रत्वे लित्यनेन वा वच-
नम् ॥ अत्र प्रायेण कच्छादयः शब्दा जनपदवाचिनः ॥ ३२८ ॥ इति
कच्छादिः ॥

धूमार्जुनावयगर्तघोषाः

षडण्डसाकेतशशादनाश्च ।

संस्तीयतीर्थारुणमिचवर्चा

द्वीपान्तरीपोज्जयनीविदेहाः^६ ॥ ३२९ ॥

१ In A. the following passage is inserted in the comm. on śl. 128: आन्तरीपः । आजवापः (cf. last note) । इयं चन्द्रमतेन आजवाहः । एतेषां पदानां नृतस्थेऽकञित्यनेनाकञि कात्सको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसितम् ।

२ Cf. Pāṇ. iv. 2, 134.

३ See Pāṇ. iv. 2, 135-6.

४ ? द्वैष्यान्वर्थीति B. K.; द्वैष्या-
त्वधीति C.; द्वैष्यादत्वर्थीति F. [? cf.

P. iv. 3, 10; Hem. on vi. 3, 69 (द्वीपा-
दनुसमुद्रं ख्यः 1) remarks: द्वैष्यो मनु-
ष्यः । द्वैष्यमस्य हसितम् । अनुसमुद्रमिति
किम् । अनुनदि यो द्वीपस्तस्माद् द्वैपको
व्यासः । द्वैपकमस्य हसितम्] .

५ राष्ट्रार्थादञि B. C. K.; cf. Pāṇ.
iv. 2, 124-5.

६ °मिचवर्ध्वा द्वीपांतरीयो° E.;
मिचवर्चा° C. F.; °पोज्जयिनी° B. C.
F.; A. D. om. text and comment.

धूमादिदेशप्राक्छाग्निवक्त्रवर्तान्तादित्यनेन^१ धूमादेः शब्दगणा-
दकञ् भवति ॥ * ॥ धूमो यामः । तत्र भवो धूमकः ॥ * ॥ च्छज्यो
नावोऽस्य । च्छजुनौः । तस्य निवासस्तुनिर्दत्तो^२ वा । आर्जुनावः ।
तत्र भव आर्जुनावकः । के प्राप्ते^३ । अथायं बाह्योक्तयामस्तदा क्वाप-
वादयोष्ठज्जिठयोरकञ् ॥ * ॥ आवये भव आवयकः । आवयो
नदीयाम इत्यन्ये^४ ॥ आवयात्तीर्थं । आवयकं तीर्थम् । आवयमन्यदि-
त्यन्यः ॥ * ॥ गार्तकः ॥ * ॥ घौषकः ॥ * ॥ षाडण्डकः । षाडण्ड^५
इत्यन्यः ॥ * ॥ साकेतकः ॥ * ॥ शाशादनकः । माषादन^६ इति वा-
मनः ॥ * ॥ सांस्तीयकः । संस्तीय^७ इत्यन्ये ॥ * ॥ तैर्थकः ॥ * ॥ आरुणो
यामः । आरुणकः ॥ * ॥ मैचकः ॥ * ॥ वार्चकः^८ ॥ * ॥ द्वैपकः ॥ * ॥
आन्तरीपकः^९ ॥ * ॥ औज्यनकः ॥ * ॥ वैदेहकः ॥ ३२६ ॥

सचासाहानर्तपाठेयपल्लः

शष्पाराड्यौ धार्तराज्ञी च कुक्षिः ।

ब्राह्मव्याहावपाथेयवर्ज्या

आञ्जीकूलो माठरो बर्वरश्च^{१०} ॥ ३३० ॥

१ धूमादिश० MSS.; cf. Pāṇ. iv. 2, 125-7.

२ न्विद्वत्तो B. C. F. K. always.

३ वृद्धाच्छे प्राप्ते Yajñ.; P. iv. 2, 114.

४ ? Thus MSS. (?) नदी । याम इत्य-
न्ये).—आवयं बाह्योक्तयामः० । आवयो
नदीयाम इत्यन्ये । आवयात्तीर्थं० Yajñ.
—Bö. आवय; Hem. आवय; K. V. ed.
अवयात । तीर्थ; a. अवाट । तीर्थ ।

५ षडाद F.—षडंड । षडाड Hem.;
षडण्ड Bö., Yajñ.; खण्ड, v.l. खडण्ड
K. V. ed., षण्ड a.

६ माषोदन C.—All the other works
have शशादन.

७ Thus Bö., Yajñ., Hem.; संह्रीय
Kās. V. ed., om. a.

८ ? चार्चकः F.; चार्चकः । वार्चकः ।
C.—मिचवर्ध, v. l. मिचवर्ध Bö., मिच-
वर्ध [वर्धमानस्तु मिच । वर्च ।] Yajñ.;
om. Hem.; मिच । (वल 1) Kās. V. ed.,
om. MS. a.

९ आन्तरीयकः F.

१० आञ्जीकूलो E.; वर्वरश्च E. K.;
वर्वरश्च B.; वर्वरश्च C.—A. D. om. text
and comment.

सत्रासाहो^१ राजा । तन्निवासोऽपि सः । सात्रासाहकः ॥ * ॥
 आनर्ताः चत्रियाः । तन्निवासोऽपि सः । आनर्तकः ॥ * ॥ पाठेयस्य
 निवासोऽपि सः । पाठेयकः ॥ * ॥ पल्लिभिस्सनिवासः^२ । पात्तकः ॥ * ॥
 शष्पाणां बालद्वणानां स्थानं शष्पम् । शाष्पकः ॥ * ॥ अराज्ञी^३ नाम
 काचित्स्त्री । तस्या निवास आराज्ञी नगरी । आराज्ञकः ॥ अराज्ञी-
 त्यन्यः^४ ॥ * ॥ धृता राजानो येन स धृतराजो नृपः । तन्निर्वृत्ता धार्त-
 राज्ञी नगरी । धार्तराज्ञकः ॥ धार्तराष्ट्रीत्यप्यन्ये पठन्ति^५ । तत्र धृतं
 राष्ट्रमनेन । धृतराष्ट्रो राजा । तन्निर्वृत्ता धार्तराष्ट्री नगरी । धार्त-
 राष्ट्रकः ॥ * ॥ कुचिर्नगकुचौ ग्रामः । कौचकः ॥ समुद्रकुचिरित्यन्ये
 पठन्ति । तन्मते सामुद्रकुचकः^६ ॥ * ॥ द्वावाहावौ यस्मिन्^७ । द्वाहावो
 ग्रामः । एवं द्याहावः । द्यैयाहावकः । त्रैयाहावकः ॥ * ॥ पाथेयो
 ग्रामः । पाथेयकः ॥ * ॥ वर्ज्यो ग्रामः । वार्ज्यकः^८ ॥ * ॥ आञ्जीकूलो
 नाम ग्रामः । आञ्जीकूलकः^९ ॥ अञ्जिकूल^९ इति भोजः ॥ * ॥ माठरो
 ग्रामः । माठरकः ॥ * ॥ बर्वरो देशविशेषः । बार्बरकः ॥ बर्वड^{१०}
 इत्यन्यः ॥ ३३० ॥

१ Thus. Kās. V.; सात्रासाह Bō.,
Yajñ.; Hem. both.

२ पल्ली Bō., Yajñ., Hem.; वल्ली v.l.
K. V. ed., वल्लि a.

३ C. om. from अराज्ञी to द्वावा-
हावौ यस्मिन् । द्वा.

४ आराज्ञीत्यन्यः MSS. (B. F. K.),
cf. page 372, note 2. — आराज्ञी Bō.,
Yajñ., Kās. V.; अराज्ञी and आराज्ञी
Hem.

५ Hem. has these two & धार्तराष्ट्र;
the others धार्तराज्ञी only.

६ सामुद्रकुचिकः F. — Hem. has
कुचि and समुद्रकुचि; the others कुचि
only.

७ वर्ज्यो वार्ज्यकः B. C. K.

८ आञ्जीमूलो आञ्जीमूलकः B. K.;
आञ्ज्यमूलो आञ्जामूलकः C.; ? आजी-
कूल cf. page 368, note 10.

९ ? आञ्जिकूल F. — आञ्जीकूल Bō.,
Yajñ.; आञ्जीकूल K. V. ed.; आञ्जी-
कूल a.; अञ्जीकूल Hem.

१० बर्वड F. — बर्वड Hem.; the others
बर्वर.

दक्षिणापथपट्टारौ समुद्रो नौमनुषयोः^१ ।

मद्रकूलं च भक्षाली राजशब्दात्स्थलीगृहे^२ ॥ ३३१ ॥

दक्षिणः पन्था दक्षिणापथः । आट्वे ह्रस्वश्च वज्रलमिति^३ वज्र-
लवचनादतः पाठादा दीर्घः । दाक्षिणापथकः ॥ * ॥ पट्टारौ^४ ग्रामः ।
पाट्टारकः ॥ * ॥ सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र सामुद्रं
लवणं जलं वा ॥ * ॥ मद्राणां कूलं मद्रकूलम् । तत्समीपे ग्रामो मद्र-
कूलः । माद्रकूलकः ॥ * ॥ भक्षाली ग्रामः । भाक्षालकः ॥ भक्षादी-
त्यन्यः^५ ॥ * ॥ राजस्थलकः ॥ * ॥ राजगृहं नगरम् । राजगृहकः ॥ ३३१ ॥

माहकादानकान्माषाद्धौषमानाट्टमद्रकात्^६ ।

दाण्डायनसमुद्राभ्यां स्थलीशब्दः परो मतः ॥ ३३२ ॥

माहकानां स्थली । माहकस्थली । माहकस्थलकः ॥ * ॥ आनक-
स्थलकः ॥ * ॥ माषस्थलकः ॥ * ॥ घौषस्थलकः ॥ * ॥ मानस्थलकः ।
मानकस्थलीत्यन्यः^७ ॥ * ॥ आटस्थलकः^८ ॥ * ॥ माद्रकस्थलकः^९ ॥ * ॥
दाण्डस्यापत्यं दाण्डिः । तस्यापत्यं युवा दाण्डायनः । तस्य स्थली

१ °पाट्टारौ B. C. F. K.; पट्टारौ E.

२ स्थलगृहे F.; A. D. om. text and
comment.

३ ? आट्वे ह्रस्वश्च° B. K. (perhaps
right); आट्वे° C.; आट्वे° F.; cf. p.
61, l. 5; p. 195, l. 2; p. 318, l. 15; P.
vi. 3, 63-4.

४ ? पाट्टारौ B. F. K.; पाट्टारौ C.—
पट्टारः Bō., Yajñ.; om. Hem., K. V.

५ भक्षाली Bō., Yajñ.; भक्षादी ।
भक्षाली । भक्षाली Hem.; भक्षास्थली
K. V. ed., तक्षाली α.

६ मानाद्रिमद्रकात् B. C. F. K.
(see note ८); °मद्रकात् E.; A. D. om.
text and comm.

७ मानस्थलीत्यन्यः B. — Hem. has
both; Bō., Yajñ. मानस्थली; K. V. ed.
v.ll. मनवल्ली & मानवस्थाली.

८ Thus acc. to E.; अटस्थली also
Bō., Yajñ., Hem.; om. K. V.; आट्टि-
स्थलकः MSS. (B. C. F. K.); अट्टि°
perhaps from misreading अट्ट for अट्ट.

९ Bō. मद्रकस्थली (? E. cf. n. ६);
मद्रक° Yajñ., Hem.; om. K. V.

दाण्डायनस्थली । दाण्डायनस्थलकः ॥ * ॥ सामुद्रस्थलकः । अयं दिग्वस्त्रमतेन^१ ॥ ३३२ ॥

अर्जुनवातगडायनविनादवणिग्यावसायवाटूराः^२ ।

कूलात्सौवीरिध्विमकान्तशकुन्तीकषायाश्च^३ ॥ ३३३ ॥

अर्जुनः पार्थोऽन्यो वा । तन्निवासोऽपि ग्रामोऽर्जुनः । आर्जुनकः ॥ * ॥ वातण्डायनकः^४ । अयं वामनमतेन ॥ अवतण्ड ऋषियाम^५ इत्यन्यः । वतण्ड इत्यपरः ॥ * ॥ विनादो ग्रामः । वैनादकः ॥ * ॥ अनु-
कम्पितो वणदत्तो वणियः^६ । वाणियकः ॥ * ॥ अवसायो ग्रामः ।
आवसायकः । अयं वामनमतेन^७ ॥ * ॥ वाटयतीति वाटूरो ग्रामः ।
वाटूरकः^८ ॥ खाटूर इत्यन्यः^९ ॥ * ॥ कौलको भवति सौवीरश्चेत् ।
कौलोऽन्यः ॥ कुलादित्यन्ये पठन्ति ॥ * ॥ इमः कश्चित् । तस्य कान्त
इमकान्तः । ऐमकान्तकः ॥ * ॥ शाकुन्तकः^{१०} ॥ * ॥ काषायकः । अयं वा-
मनमतेन ॥ * ॥ ऋषियेभ्यः प्राप्ते बाहीकग्रामेभ्यश्चञ्जिठयोः परिशिष्टे-
भ्योऽणि । विदेहानर्तपाठेयपाथेयानां प्रस्थपुरेत्यादिनाऽकञ्जि^{११} सिद्ध
आदेशार्थः पाठः । तेन विदेहानामानर्तानां च चञ्जियाणां खं वैदेह-

१ Also Bū., Yajñ., K. V. a.; om. Kāś. V. ed., Hem.

२ ०वणिगाव E.; वाटूराः C. E.; वाडूराः B.

३ ०सकुन्ती° B. C. E.; A. D. om. text and comment.

४ वातंदाडायनकः C. K.; वातंडा-
यनः F.

५ अवतंग° B.; ऋषियाम B. C. K. —Hem. has अवतंड । तंडक । वतंडव ।
omitted by the others.

६ ? अनुक्तो° F.; cf. Pāṇ. v. 3, 76. —वणिय Hem.; om. by the others.

७ Not given by the other works.

८ वाडूरो° वाडूरकः B. K.; वाह-
यतीति वाडूरो ग्रामा वाहरकः C.

९ Thus F. K.; खाडूर B. C.—Hem. वाडूर । खाडूर; om. by the others [cf. खडूर §1.220; खडूरक §1.215; v.l. °टू°].

१० साकुन्तकः B. K.—शकुन्ति Hem.;
not given by the other works.

११ See page 365, note 1.

कम्^१ आनर्तकम् । पाठेयस्य स्वं पाठेयकम् । एवं पटारमाठराराज्ञी-
धार्तराज्ञीनामीरोपान्तत्वादकजि^२ द्रष्टव्यम् ॥ ३३३ ॥ इति धूमादिः ॥

संध्या पञ्चदशी शश्वदमावास्या^३ चयोदशी ।

प्रतिपत्संधिवेलाऽथ पौर्णमासी चतुर्दशी ॥ ३३४ ॥

संध्यादिभावर्यभ्यो^४ ऽए द्रव्यनेन संध्यादिभ्यः कालवाचिभ्यः शेषे ऽर्थे
ऽए भवति ॥ * ॥ संध्या ऽस्त्रमयकालः । तत्र भवं सांध्यं कर्म । यथा
ममैव सिद्धराजवर्णने ।

जाते यस्य प्रयाणे तुरगखुरपुटोत्वातरेणुप्रपञ्चे

तीव्रं ध्वान्तायमाने प्रसरति वहले सर्वतोदिक्कमस्मिन् ।

भास्वच्चन्द्रार्कबिम्बग्रहगणरहितं व्योम वीक्ष्य प्रमुग्धाः

सांध्यं कर्मारभन्ते शिशुमुनिवटवो जातसंध्याभिश्च^५ ॥

पञ्चदशानां पूरणीयं पञ्चदशी । पाञ्चदशः ॥ * ॥ शश्वद्भवं शाश्वतम् ॥
अशश्वत् इत्यतः^६ शाश्वतिक इति ठण्णि^७ । शकटाङ्गजमतमेतत् ॥
संपदिति वामनः ॥ * ॥ आमावास्याः^८ । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वाद-
मावस्याशब्दादपि भवति । आमावस्याः^९ ॥ * ॥ चयोदशानां पूरणी

१ वैदेहिकं B. C. K.

२ पाट्टार^० B. C. K.; °माठर आराज्ञी
B. K.; °माठर आराज्ञी C.; cf. P. iv.
2, 123.

३ °शश्वदमावस्या B. C. K.; A. om.
text and comment (but see note ५ for
A. and D.).

४ संध्यादिभावर्यभ्यो B. C. K.—
Hem.'s rule is भर्तुसंध्यादेरण्; cf. P.
iv. 3, 16 (sandhivelādi).

५ D. om. to व्योम वीक्ष्य, see page
344, note ८.—The passage from ध्या-

भिश्च^५ । भास्वच्च^० to पिचण्डकः in
sl. 335 is inserted by A. in the com-
ment on sl. 134, see p. 171, n. 3.

६ °असश्वत् इत्यतः । C. K.; अस-
श्वत् इत्यतः । A. B.; असश्वत् इत्यन्यः ।
F.; अच शश्वत् इत्यतः D.

७ शाश्वतिक^० A. B. C. K.; साश्व-
सिक^० D.; ठण्णिपोति A. D.—Hem. has
शश्वत्; om. by the others.

८ आमावस्याः B. K.

९ °आमावास्याशब्दा^० B. C.; आ-
मावास्याः A. B. C.

त्रयोदशी । त्रयोदशः ॥ * ॥ प्रतिपद्यन्तेऽहान्यस्याः । प्रतिपत् पक्षतिः ।

संध्या प्रातिपदेनेव व्यतिभिन्ना^१ हिमांशुना ॥ * ॥

संधिवेला संधिकालः । सांधिवेलः ॥ * ॥ पूर्णो मासश्चन्द्रो मासो वा ऽस्यां तिथौ । पौर्णमासी^२ । अत एव गणपाठादणि । तत्र भवः पौर्णमासः ॥ * ॥ चातुर्दशः । कन्याकालादृज्^३ इत्यनेन ठञि प्राप्तेऽखिधानम् ॥ ३३४ ॥ इति संध्यादिः ॥

अश्मपादाशनिह्लादपिशाचाः शकुनिर्जयः ।

त्सर्वाकर्षपिचण्डाश्च निचयश्च नयो हृदः ॥ ३३५ ॥

कोऽश्मादेरित्यनेनाश्मादेः^४ सप्तम्यन्तात्तत्र साधुरित्यर्थे को भवति ॥ * ॥ अश्मन्यश्मकर्मणि कुशलः । अश्मकः ॥ * ॥ पादप्रचालनादौ कुशलः । पादकः ॥ * ॥ अशनिनिपातने साधुः । अशनिकः ॥ * ॥ ह्लादे प्रह्लादने साधुः । ह्लादकः ॥ * ॥ पिशाचापनयने साधुः । पिशाचकः ॥ * ॥ शकुनिरुतग्रहणादौ साधुः । शकुनिकः ॥ * ॥ जयकः ॥ * ॥ त्सरकरणे साधुः । त्सरकः ॥ * ॥ आकर्षणम् आकृष्यत आकर्षण्यस्मिन्निति वा । आकर्षो द्यूतम् अक्षः शारिफलकं^५ च । तत्करणे साधुः । आकर्षकः ॥ * ॥ पिचण्डापनयने साधुः । पिचण्डकः^६ ॥ * ॥ निचयकः । चय इत्यन्यः ॥ * ॥ नयकः ॥ * ॥ हृदकः । ह्राद इत्यन्ये^७ ॥

१ प्रतिभिन्ना F., perhaps right.

२ पूर्णमासी B. C. F. & orig. K.

३ कथाकाल° D.; cf. P. iv. 2, 102; 3, 11.—[? Hem. has rule वर्षाकालेभ्यः cf. P. iv. 3, 11; 18.]

४ कोरमादिरित्य° A.; कारमादे° B. C.; K. doubtful; अतसादिरित्य° D. —Hem.'s rule is कारमादेः ।

५ शारिफलकं A.—आकृष्यते सुवर्णादिकमस्मिन्नित्याकर्षो निकषोपलः । तत्र कुशल आकर्षकः । आकर्षेति रेफरहितो मुख्यः पाठ इति दीक्षिताः । तत्राध्याकर्षति सुवर्णादिकमस्मिन्नित्येव विग्रहः । Yajñ.

६ See page 372, note ५.

७ Hem. ह्रादः; the others have both.

तत्र साधुरित्यर्थयोगादश्मादयः^१ शब्दास्तद्विषयायां क्रियायां
वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति ॥ ३३५ ॥ इत्यश्मादिः^२ ॥

कथेषुमांसौदनवृत्तिसंग्रहाः^३

प्रवाससंघातनिवाससक्तवः ।

गुडो वितरुडाजनवादवेणवो

गणोपवासौ विकथागुणाविमौ ॥ ३३६ ॥

कथाप्रतिजनादिभ्यां ठञ्खञ्जावित्यनेन कथादेः प्रतिजनादेश्च
ठञ्खञ्जौ क्रमेण भवतः ॥ * ॥ कथायां साधुः । काथिकः ॥ * ॥ ऐचुकः
॥ * ॥ मांसौदन इति व्यस्तसमस्तस्य ग्रहणम् । मांसिकः । औदनिकः ।
मांसौदनिकाश्चेदयः^४ ॥ * ॥ वार्त्तिकः । धर्मदेशनानिपुणो वार्त्ता-
ख्याननिपुणो वा ॥ * ॥ सांग्रहिकः ॥ * ॥ प्रावासिकः ॥ * ॥ सांघातिकः
॥ * ॥ नैवासिकः ॥ * ॥ साक्तुका यवाः ॥ * ॥ गौडिका इक्षवः ॥ * ॥
वैतण्डिकः ॥ * ॥ जनवादः कौलीनम् । जानवादिकः ॥ * ॥ वैणुका
गिरयः ॥ * ॥ गाणिकः ॥ * ॥ औपवासिकः ॥ * ॥ स्त्रीभिच्चादिविषया
कथा विकथा । वैकथिकः ॥ * ॥ गौणिकः ॥ ३३६ ॥

आयुर्वेदजनेवादौ संग्रामापूपसंकथाः ।

विश्वात्कथा च कुल्माषो^५ जनोवादोऽथ कुष्ठवित् ॥ ३३७ ॥

आयुर्वेदिकः^६ ॥ ननु वृत्तिसंग्रहगुणगणायुर्वेदानां पाठो निरर्थकः ।

१ साधुरित्यर्थः यो० C. K.; इत्यन्यः
यो० B.; इत्थिवं योगाद० D.

२ आकर्षादि Pāṇ. v. 2, 64; अश्मा-
दि Hem.

३ मांसौदन० E.; A. om. text and
comment.

४ चेदयः C.; मांसौदनिकश्चेत्वा-
दयः F.

५ कुल्माषो० E.; कुल्माषो D.; A.
om. text and comment.

६ Thus F., Yajñ.; आयुर्वेदिकः
B. C. D. K.

उक्थादिपाठादृण् सिद्धः । यो हि वृत्त्यादिषु साधुः स वृत्त्यादीनां
 बोद्धा भवत्येव । सत्यम् । अत्र पाठो द्विग्वर्थः । द्वयोर्वृत्त्योः साधुः ।
 द्वैवृत्तिकः । त्रैवृत्तिक इत्यादि सिद्धम् ॥ * ॥ जने वादो जनेवादः ।
 सप्तम्या अलुग् अत एव निपातनात् षष्ठ्या वैत्वम् । जानेवादिकः ॥ * ॥
 सांगामिकः ॥ * ॥ आपूपिका गोधूमाः ॥ * ॥ संकथाऽन्योन्यसंलापः ।
 सांकथिकः ॥ * ॥ विश्वस्य कथा विश्वकथा । वैश्वकथिकः ॥ * ॥ कौल्मा-
 षिकाः कलायाः^१ ॥ * ॥ जनेषु निष्ठुरो वादो जनोवादः । उकारो-
 निपातो मध्यभूतो नैष्ठुर्ये द्रष्टव्यः । अथवा षष्ठीसप्तम्योः स्थान उकारे
 ऽत एव निपातनात् । जानोवादिकः^२ ॥ * ॥ कुष्ठस्य श्वित्रस्य विज्ञा-
 नम् । तत्र साधुः कौष्ठविष्कः^३ । अयं वामनमतेन ॥ ३३७ ॥ इति
 कथादिः^४ ॥

जनः प्रतिमहद्विश्वपञ्चसर्वानुतः कुलम् ।

परामुथपरस्येभ्यः समेदंसंपराद्युगः^५ ॥ ३३८ ॥

जनं जनं प्रति प्रतिजनम् । तत्र साधुः प्रातिजनीनः । जने जने
 साधुरित्यर्थः ॥ * ॥ माहाजनीनः^६ ॥ * ॥ विश्वो जनो विश्वजनः ।
 वैश्वजनीनः ॥ * ॥ पञ्चसु जनेषु साधुः । पाञ्चजनीनः । तद्धितद्विगोः
 खञ्^७ ॥ अथवा पञ्चानां जनः पञ्चजनः । पाञ्चजनीनः ॥ * ॥ सर्वो

१ Hem. has कुल्मास and गुल्मास.

२ Hem. has besides भृशोवाद and जनभृशोवाद.

३ कौष्ठविष्कः B. K.; कौष्ठविष्कः C. F.; कौष्ठविकाः D.—Yajñ. has कुष्ठ-विद् कौष्ठविदिकः.

४ This gāṇa includes कथादि and गुडादि to P. iv. 4, 102-3; but Hem. also has कथादि only.

५ °शर्वानुतः° E.; °परस्य स्वात्स-मेदं° E.; °परस्यात्स्यात्° D.; A. om. text and comment.

६ महाजनीनः B. C. F. K.; माह-नीनः D.

७ तद्धितः द्विगोः° B. K. F.; तद्धि-तार्थात् द्विगोः खञ् Yajñ.

जनः सर्वजनः । सार्वजनीनः ॥ शकटाङ्गजस्तु सर्वजनात्त्वच्चेत्यनेन सूत्रेण
सार्वजन्यः सार्वजनीन इत्याह^१ ॥ * ॥ अनुगतो जनम् अनुजनः । जनं
जनमनु । अनुजनः । आनुजनीनः । अयं शकटाङ्गजदिग्वस्त्वमतेन^२ ॥ * ॥
कुलमिति परामुख्यपरस्त्रेभ्यः परं द्रष्टव्यम् । परं कुलं परकुलम् ।
परस्य वा कुलं परकुलम् । पारकुलीनः ॥ आमुख्यकुलीनः । गणपा-
ठात्पृष्ठ्यलुक् ॥ पादस्यकुलीनः । गणपाठात्पृष्ठ्यलुक् ॥ वाक्रोश इत्य-
नेन^३ वा यदा परकुलसंबन्धेनाकुश्र्यते ॥ * ॥ समो युगोऽस्मिन् । सम-
युगो बलीवर्दः । समो युगः समयुगः । सममविषमं वा युगं कालवि-
शेषः । सामयुगीनः ॥ * ॥ ऐदंयुगीनः । अस्मिन्काले साधुरित्यर्थः ॥ * ॥
संयुगं संग्रामः । सांयुगीनो भटः ।

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः^४ ॥ * ॥

परमिष्टमनवरम् अन्यद्वा^५ युगं परयुगम् । पारयुगीणः ॥ * ॥

अत्र साधुर्योग्यः प्रवीणो वा गृह्यते । उपकारकवाची तु हितमि-
त्यनेन^६ संगृहीतः । अत्र हि सूत्रकदम्बके सप्तम्यन्तात्प्रत्ययः । अग्रे तु
हितार्थे चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययः । अतो न बाधबाधकभावः ॥ ३३८ ॥ इति
प्रतिजनादिः ॥

दिग्वर्गपूगा गणपक्षमेधा

वंशानुवंशौ वनमिचमेघाः ।

धाव्यादिसाक्ष्यन्तरवेशकाश

अव्ययकालान्तरहोमुखाश्च^७ ॥ ३३९ ॥

१ Hem. also does not include this word, but has a special rule: सर्वजना-
गण्येनजी । (i.e. गण + ईनञ्).

२ Also Hem.; om. by others.

३ Cf. Pāp. vi. 3, 21.

४ Kumāras. ii. 57.

५ परिपिष्टमनवरतमन्यद्वा D.

६ Cf. Pāp. v. 1, 9 and vārtts.

७ °मुखादौ: B. C. F. K.; A. om.
text and comment.

दिगादिदेहांशाद्य इत्यनेन^१ तत्र भव इत्यर्थे दिगादेर्यप्रत्ययो
भवति ॥ * ॥ दिशि भवम् । दिश्यम् । यथा ।

विक्रीय दिश्यानि धनान्यरूणि

द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः ।

तरीषु तत्रत्यमफल्सु भाण्डं

सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत्^२ ॥ * ॥

वर्ग्यः ॥ * ॥ पूग्यः ॥ * ॥ गण्यः ॥ * ॥ पक्ष्यः ॥ * ॥ मेघ्यः ॥ * ॥ वंश्यः
॥ * ॥ अनुवंश्यः ॥ * ॥ वन्यः करी ॥ * ॥ मित्र्यः ॥ * ॥ मेघ्यः ॥ * ॥ धाय्या
सामिधेनी । धाय्यः ॥ धाय्या मित्रमस्येति ह्रस्वत्वे धाय्यमित्र इति के-
चित्^३ ॥ * ॥ आद्यः ॥ * ॥ साक्ष्यः ॥ * ॥ अन्तरे भवः । अन्तर्यः ॥ अन्त-
रित्यन्ते । तन्मतेऽन्यः^४ ॥ * ॥ वेशे^५ प्रतिकर्मणि पुरे वा भवा । वेश्या ।
यथा । स्वास्तीर्णतत्परचितावसयः^६ क्षणेन

वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः ।

खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान्

प्रत्यग्रहोच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥ * ॥

काश्यः^७ ॥ * ॥ अप्सु भवः । अप्सव्यः^८ ॥ * ॥ यूथ्यः ॥ * ॥ कास्यः ॥ * ॥
अन्यः ॥ * ॥ रहस्यम् ॥ * ॥ मुख्यम्^९ ॥ ३३६ ॥

१ Hem. has the same sūtra.

२ Ṣiṣupālab. 3, 76.

३ D. om. from धाय्या मित्रमस्येति.
—Hem. both combined and separate;
the others separate only (धाय्य Bū.).

४ ? ! Thus B. C. F. K. ; D. om. from
तन्मते.—Hem. both अन्तर and अन्तर् ;
the others अन्तर.

५ वेशे C. K. ; विधे D.—वेश Bū. ;

वेशा Hem. ; विश K. V. ed., om. a. ;
वेशो नेपथ्यं वेश्या गृहं च तत्रभवा वेश्या
Yajñ.

६ Ṣiṣup. 5, 27 [आस्तीर्ण° eds.].

७ कास्यः C. K. ; कास्युः B.—Not
given by the other works.

८ अप्सव्यः F. ; cf. P. vi. 3, 1, v. 6.

९ C. F. K. add दिव्यं which is not
given by the other works.

अमित्रजघनालीका आकाशकालपथ्युखाः ।

माघन्यायकशा देशः संज्ञायामुदकं तथा^१ ॥ ३४० ॥

अमित्रः ॥ * ॥ जघन्यः ॥ * ॥ अलीक्यः ॥ * ॥ आकाशः ॥ * ॥
अकाल्यः । अयं चन्द्रवामनमतेन ॥ * ॥ पथ्यम् ॥ * ॥ उख्यम् । आकारा-
न्तादप्युखाशब्दात्^२ पिठरादिवाचकाद्यः । कर्णपार्श्ववाचकान्तु देहां-
शद्वारेणैव सिद्ध इति केचित् ॥ * ॥ माघं कुन्दकुसुमम् ॥ * ॥ न्याय्यम्
॥ * ॥ कशे देशे^३ भवम् । कश्यं मद्यम् ॥ * ॥ देशः ॥ * ॥ संज्ञायाम्
उदक्या रजखला स्त्री ॥ संज्ञाया अन्यत्र । औदकी मत्सी ॥ * ॥ मुख-
जघनवंशानुवंशानामदेहांशार्थः पाठः । यथा शरीरस्य मुखं प्रधान-
मयभागो वा जघनं निष्कष्टं पश्चाद्भागे वा तथाऽन्यस्मिन्नर्थे मुखजघ-
नसदृशे यदैतावुपचारेण वर्तेते तदापि चप्रत्ययः स्यात् । तद्यथा ।
मुखे प्रधाने पदेऽये वा भवो मुख्यः । सेनाजघने निष्कष्टे पश्चाद्भागे वा
भवो जघन्यः ॥ ३४० ॥ इति दिगादिः ॥

मुखोलूखलसीरौष्ठहनुशीलरथाः परे ।

उपात्स्थूलाकलापौ च स्थानसीरादि^४ संमतम् ॥ ३४१ ॥

परिमुखादेरव्ययीभावादित्यनेन परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेभ्य-
स्तत्र भव इत्यर्थे ज्यप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ परिमुखं भवः । पारिमुख्यः
सेवकः । स हि यतो यतः स्वामिनो मुखं तत्र संनिहितो भवन्नेवमु-

१ A. om. text and comment.

२ अकारांताद^० C.; °उषशब्दात्
B. C. K.; °उखशब्दात् F.; D. om. from
आकारान्ताद^० to केचित्.

३ कशे देशे D.; कशादेशे भवं कश्यं

Kshīrasv. to Amarak. ii. 10, 40.

४ °शीरादि B. D. E. F.; शारादि
C.; A. om. text and comment.

च्यते ॥ * ॥ पार्थुलखल्यः ॥ * ॥ पारिशीर्यः । परिसिरमित्यन्यः^१ ॥ * ॥
 पार्थोष्ठ्यः ॥ * ॥ पारिहृनयः^२ ॥ * ॥ पारिशिल्यः ॥ पारिरथ्यः ॥ एतौ
 दिग्वस्त्रमतेन । स च परिशालशब्दमप्याह ॥ परेरिति परिशब्दादि-
 त्यर्थः ॥ * ॥ उपस्थूले भवम् औपस्थूल्यम् । स्थूलाशब्देन^३ हलिहच्यते ॥
 स्थूणेत्यन्यः ॥ * ॥ औपकलाप्यः ॥ * ॥ औपस्थान्यः । अयं वामन-
 मतेन ॥ * ॥ औपसीर्यः^४ ॥ * ॥ आदिशब्दात्कपालशालशब्दौ^५ संशु-
 हीतौ ॥ ३४१ ॥

पदयूपवंशसीताः^६ पथितिलमाषाः ससातयवभङ्गाः ।

गङ्गासीरे^७ सरथे सर्वेऽप्येतेऽनुतो लक्ष्याः ॥ ३४२ ॥

आनुपद्यः ॥ * ॥ आनुयूयः^८ ॥ आनुसूय^९ इति वामनमतेन ॥ * ॥
 आनुवंशः ॥ अनुवंशेति दिगादावपि पथते तत्राव्ययीभावादन्वयः यः ।
 केचित्तु तत्राप्यव्ययीभाव एवेति मन्यन्ते^{१०} ॥ * ॥ आनुसीत्यः^{११} ॥ * ॥
 आनुपथ्यः ॥ * ॥ आनुतिल्यः ॥ * ॥ आनुमाथ्यः ॥ * ॥ ससातेति सह
 सातयवभङ्गाभिर्वर्तन्ते । ससातयवभङ्गाः । स्थिति दुःखमिति सातं सु-

१ ॥ पारिशीर्यः ॥ D.—परिशीर Bō.,
 Kāś. V.; परिशीर (पारिशीर्यमित्यन्ये)
 Yajñ.; परिशीर & परिशर Hem.

२ पारिहृनयः B. C. K.

३ भवमौपस्थूलाशब्देन^३ D.—उप-
 स्थूल (= स्थूलस्य समीपे comm.) Yajñ.;
 उपस्थूल Bō., Kāś. V. a.; both Hem.;
 अपस्थूल K. V. ed.

४ औपशीर्यः MSS.

५ कलापशालिशब्दौ D.; कला-
 पिशालि F.—Hem. also has उपक-
 पाल, the others only उपकलाप.

६ पदयूप B. E. F. K.; यूपदयूपश
 C.; पदायूपवश D.; शीताः B. F. K.

७ शीरे B. D. F. K.; शारे C.;
 A. om. text and comment.

८ आनुयूयः B. F. K.; आनुतयः C.
 अनुयूप Bō., Kāś. V., Hem.; om. Yajñ.

९ आनुसूय F.; अनुसूय B. K.;
 अनुसूय C.—अनुसूय Yajñ.; om. by
 the others.

१० D. om. from अनुवंशेति.

११ आनुसीत्यः B. F. K.; आनुशाल्यः
 C.—अनुसीत Bō., Kāś. V. a.; अनुशीत
 Hem., K. V. ed.; om. Yajñ.

खम् । सातमनु । अनुसातम् । अनुसात्यः । अयं दिग्वस्त्वमतेन ॥ * ॥
 आनुयय्यः ॥ * ॥ आनुभङ्गः । अयं भोजमतेन ॥ * ॥ आनुगङ्गः । अयं
 वामनादिमतेन ॥ * ॥ आनुसीर्यः^१ ॥ * ॥ आनुरय्यः । अयं दिग्वस्त्वम-
 तेन ॥ * ॥ ननु मुखं परित इत्यर्थे कथमव्ययीभावः । सत्यम् अस्मादेव
 निपातनात् । अथवा परेर्वर्जनार्थवृत्तित्वे सति बहिःपर्यपाञ्चाजित्यने-
 नाव्ययीभावः^२ । अनुसीरादीनां^३ तु सामीप्यवृत्तित्वात्खलुचणैर्नैवाव्य-
 यीभावः ॥ अव्ययीभावादप्यत्र । परिगतं मुखं परिमुखम् । तत्र भवः
 पारिमुखः ॥ ३४३ ॥ इति परिमुखादिः ॥

ऋगयनपुनरुक्तन्यायशिक्षानिमित्ता

उपनिषद्विषयज्ञश्चक्षुषश्चर्चामुहूर्ताः ४ ।

अपि निगमनिरुक्तोत्पातसंवत्सरा व्या-

करणमथ पदव्याख्यानविद्यात्रिविद्याः ॥ ३४३ ॥

ऋगयनेभ्योऽण इत्यनेन ऋगयनादेस्तस्य व्याख्यानो गन्धस्तत्र भव
 इति वार्थेऽणप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ ऋचामयनम् ऋगयनम् । न चुम्भा-
 देरित्यनेन णत्वाभावः^४ । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा । आर्गयणः ।
 रत्ननिमित्तं तु णत्वं^५ भवत्येव ॥ आर्गयन इत्यन्यः । अस्मन्मते तु गि-
 रिनद्यादित्वादुभयम्^६ ॥ * ॥ पौनरुक्तः ॥ * ॥ नैयायः ॥ * ॥ शैवः ॥ * ॥

१ आनुशीर्यः MSS.

२ °पर्यपाञ्चाजित्यं B. C. K.; °प-
 र्यपाञ्चाजि D.; पर्यपाञ्चाजित्यं F.;
 cf. P. ii. l. 12; 13.

३ अनुसीरादीनां B. D. K.; अनु-
 शारादीनां C.

४ °शिक्षानिमित्ता D. E.; °ज्ञच
 E.; A. om. text and comment.

५ णीत्वाभावः °णीत्वं B. C. K.; cf.
 page 195, note ६ (णी° probably sug-
 gested by णीभावः).

६ एवनिमित्तं तु D.; खनिमित्तं
 B. C.; णीत्वं B. C. K.

७ D. om. from अस्मन्मते. All other
 works read आर्गयन in the gaṇa गि-
 रिनद्यादि; cf. sl. 160.

नैमित्तः ॥ * ॥ औपनिषदः ॥ * ॥ आर्षः ॥ * ॥ याज्ञः ॥ * ॥ स्नात्तः
 ॥ * ॥ चार्चः ॥ * ॥ मौहर्तः ॥ * ॥ निगच्छन्त्यनेन निश्चयमिति निगमो
 ग्रन्थविशेषः । नैगमः ॥ * ॥ नैरुक्तः ॥ * ॥ उत्पातः प्रतिपादकशा-
 स्त्रम्^१ । औत्पातः ॥ * ॥ सांवत्सरः ॥ * ॥ वैयाकरणः ॥ * ॥ पदानां
 व्याख्यानं पदव्याख्यानम् । पादव्याख्यानः ॥ अन्ये तु पदं व्याख्यान-
 मिति च्छिन्दन्ति^२ । तन्मते पादं वैयाख्यानम् ॥ * ॥ वैद्यः ॥ * ॥
 चैविद्यः ॥ ३४३ ॥

छन्दसो विजितिर्भाषामानं^३ विचितिनामनी ।

छत्राङ्गवास्तुतो विद्या स्यादुत्पादः क्रमेतरः ॥ ३४४ ॥

छान्दोविजितः^४ ॥ * ॥ छान्दोभाषः ॥ * ॥ छान्दोमानः ॥ * ॥
 छान्दोविचितः ॥ छान्दोव्याख्यान इत्यप्यन्यः^५ ॥ * ॥ छान्दोनामः ।
 अयं वामनमतेन ॥ * ॥ छात्रविद्यः ॥ * ॥ आङ्गविद्यः ॥ * ॥ वास्तुविद्यः^६
 ॥ * ॥ औत्पादः ॥ * ॥ क्रामेतरः ॥ * ॥ च्छद्यज्ञश्रुत्यगादिभ्यष्टञ्^७
 इत्यनेन ठञि प्राप्ते वचनम् । आदैजाद्यतस्यौ^८ ॥ ३४४ ॥ इति
 च्छगयनादिः ॥

छग्व्राह्मणाध्वराख्यातनामाख्यातानि नाम च ।

आद्यन्तप्रथमावेतौ षत्वणत्वनतानतौ^९ ॥ ३४५ ॥

१ उत्पातप्रतिपादक° B. F.; उत्पा-
दप्रति° C.

२ पदव्याख्यानमिति° B. C. D.; छि-
दति B. C.

३ °विजितार्भाषा° E.; A. om. text
and comment.

४ छन्दोविजिति Hem.; छन्दोवि-
जितो v.l. Kās. V. ed.; om. Bō., Yajñ.

५ छंदोव्याख्यान Hem., om. others.

६ वास्तव्यविद्यः D.

७ See P. iv. 3, 68; 72.—The MSS.
are all more or less corrupt.

८ Thus C. F.; °द्यतीस्था D.; °द्य-
नस्थो B.; °द्यतस्थो K.; ? °रक्कः १;
[? Pāp. iv. 2, 114.—व्याकरणशब्दात्तु
वृद्धाच्छः प्राप्त इति ठञादेरपवादोऽय-
मण् Yajñ.].

९ षत्वणत्व° F.; A. om. text and
comment.

चद्वज्रगृगादिभ्यश्च इत्यनेन चकारान्ताद् यज्ञवाचिनो ब्रुच
 चगादेश्च तस्य व्याख्यानस्तत्र भव इत्यर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ चचां
 व्याख्यानस्तत्र भवो वा । आर्चिकः ॥ * ॥ ब्राह्मणिकः ॥ * ॥ आध्वरिकः
 ॥ * ॥ आख्यातिकः ॥ * ॥ नामाख्यातिकः ॥ * ॥ नामिकः । नामशब्दस्य
 ब्रुज्द्वारेण ठञ् सिद्धः ॥ * ॥ परं वामनपाणिनिचन्द्रादिमते न गणे^१
 पठितः ॥ * ॥ आद्यन्तिकः ॥ * ॥ प्राथमिकः ॥ * ॥ षात्वणलिकः ॥ * ॥
 नातानतिकः ॥ * ॥ आकृतिगणश्चाद्यम् । तेन पुरश्चरणप्रभृतयो द्रष्ट-
 व्याः ॥ ३४५ ॥ इति चगादिः ॥

शुण्डिकोलपतीर्थान्युदपानतृणभूमयः ।

कृकणस्थण्डिलौ पर्णोपतीर्थोदकपिप्पलाः^२ ॥ ३४६ ॥

आयस्थानादशुण्डिकादेरित्यनेन शुण्डिकादिवर्जितान्तत^३ आगत
 इत्यर्थे ठञ् भवति । शुल्कशालाया आगतः । शौल्कशालिकः ।
 आकरिकः ॥ * ॥ शुण्डिकादेः । शुण्डिकः शुण्डिका वा सुरापणः^४ ।
 तत आगतः शौण्डिकः ॥ * ॥ औलपः । उपल^५ इति शकटाङ्गजः ॥ * ॥
 तैर्थः ॥ * ॥ औदपानः ॥ * ॥ तार्णः ॥ * ॥ भौमः ॥ * ॥ कार्कणः ॥ * ॥
 स्थाण्डिलः ॥ * ॥ पार्णः ॥ * ॥ औपतीर्थः^६ । अयं चन्द्रवामनमतेन ॥ * ॥
 औदकः ॥ पेप्पलः ॥ एतौ शकटाङ्गजमतेन^७ ॥ ३४६ ॥ इति शुण्डि-
 कादिः ॥

१ ०मते गणे D.—See Pāṇ. iv. 3, 72, where, however, प्रथम is given. Hem. also has no special gaṇa चगादि.

२ ०पर्णोप D. E.

३ ०वर्जनात्तत B. C. K.

४ शुण्डः शुण्डा वा सुरा । ततो मलथयि । शुण्डिकः शुण्डिका वा ।

सुरापणः सुराविक्रयी बोध्यते । Hem. ; शुण्डिकः शुण्डिका वा सुरापणः Yājñ.

५ Hem. has both words ; the others उपल only.

६ Not given by the other works.

७ MS. Hem. has उदक । पिप्पलः ; both are omitted by the others.

कुलालसेनोपनिषन्निषादा

मधुश्रपाकौ रुरुदेवराजौ ।

रुद्रो वधूब्राह्मणकुम्भकाराः

कर्मारचण्डालयुतः सिरिन्ध्रः^१ ॥ ३४७ ॥

कुलालेभ्योऽकञ् इत्यनेन कुलालादेः शब्दगणात्कृत इत्यर्थे संज्ञा-
विषयेऽकञ् भवति ॥ * ॥ कुलालेन कृतं कौलालकम् । घटघटीशरा-
वोदञ्चनादि भाण्डम् ॥ * ॥ सैनिकं नगरोपरोधादि ॥ * ॥ औपनिषद-
कम् । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ नैषादकम् ॥ * ॥ माधवको मध्वासवः ।
अयं चन्द्रमतेन ॥ * ॥ श्रौवपाककम् ॥ * ॥ रौरवकम् ॥ * ॥ दैवरा-
जकम् ॥ देव राजन्निति केचित्पठन्ति । तत्र दैवकम् । राजकम् ॥ * ॥
रौद्रकम् । शकटाङ्गजदिग्वस्त्रमतेन ॥ * ॥ वाधवकम् ॥ * ॥ ब्राह्मण-
कम् ॥ ब्रह्मन्निति^२ शकटाङ्गजादयः ॥ * ॥ कौम्भकारकम् ॥ * ॥ कार्मा-
रकम् ॥ * ॥ चाण्डालकम् । उपानदादिकम् ॥ * ॥

अदासो दासवृत्तिर्यः स सिरिन्ध्र इति स्मृतः ।

सैरिन्ध्रकम्^३ ॥ ३४७ ॥

अनङ्गान्परिषच्चैव सैरिन्ध्री^४ वरुटस्तथा^५ ।

अकप्रत्यययुजो^६ ज्ञेयाः संज्ञायां बुधपुङ्गवैः ॥ ३४८ ॥

१ सिरिन्ध्रः E.; सिरिन्ध्रः B.; सि-
रिन्ध्रः C. D. K.; A. om. text & com.

२ Thus all works; ब्राह्मन्निति D.

३ सिरिन्ध्र Bō., Yajñ.; Kāṣ. V. ed.
(Bō., v.l. सिरिन्ध्र); सिरिन्ध्र Hem.; शि-
रिन्ध्र Kāṣ. V. a. [सीरं हलमेव सैरम् ।
तद्धरतीति सैरिन्ध्रः सैरिकः सिरिन्ध्रोऽपि
स एव । सैरिन्ध्रकम् Yajñ.].

४ ? Thus D. E.; परिषद्देवसिरि-
न्ध्री K.; परिषद्देवसैरिन्ध्री B.; परिष-
द्देवसिरिन्ध्री F.; -- वसिरिन्ध्री Ū.

५ वरुटस्तथा E.

६ ? अस्कृत्ययुजो E. (P.F.); अस्कृ-
त्ययुजो D.; B. C. K. omit this half-
śloka; A. omits text and commentary.

आनङ्गहकम् ॥ * ॥ पारिषदकम् । पर्षच्छब्दोऽपि द्रष्टव्यः^१ ॥ * ॥
 सैरिन्द्रकः^२ । अयं श्रीभोजराजमतेन ॥ * ॥ वारुटकम्^३ । शूर्पपिट-
 कादि ॥ * ॥ संज्ञाया अन्यत्र । कौलालः श्लोक इत्यादि ॥ ३४८ ॥
 इति कुलालादिः ॥

[अमुरो देवरक्षोभ्यां गुणान्मुख्यः परो मतः ४ ॥] ३४९ ॥

दैवासुरः ॥ * ॥ राक्षोऽसुरः ॥ * ॥ गौणमुख्यः ॥ * ॥ अत्र शि-
 शुक्रन्दाद्यदेवासुरादिद्वन्द्वाच्च इति को न भवति ॥ ३४९ ॥ इति
 देवासुरादिः^४ ॥

शिषुप्रद्युम्नसीतेन्द्रयमाद् यथाक्रमं मताः ।

क्रन्दोऽभिगमनं चैवान्वेषणं जननं सभः^५ ॥ ३५० ॥

शिषुक्रन्दाद्यदेवासुरादिद्वन्द्वाच्च इत्यनेन शिषुक्रन्दादेः शब्द-
 गणाद् देवासुरादिवर्जिताच्च द्वन्द्वाद् द्वितीयान्तादधिकृत्य कृतो ग्रन्थ
 इत्येतस्मिन्नर्थे कप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ शिश्वो बालास्तेषां क्रन्दस्तमधि-
 कृत्य कृतो ग्रन्थः । शिषुक्रन्दीयः । बालपुस्तकः ॥ शैशुक्रन्द इत्यन्यः^७
 ॥ * ॥ प्रद्युम्नस्याभिगमनं प्रद्युम्नाभिगमनम् । प्रद्युम्नाभिगमनीयः ॥ * ॥
 सीतान्वेषणीयः ॥ * ॥ इन्द्रजननीयः ॥ * ॥ यमस्य सभा यमसभम् ।

१ B. C. F. add दैवकः.

२ सैरिन्द्रकः D.; सैरिन्द्रकः C.—Bū.
 has सरिन्द्र; Yajñ. सैरिन्द्र; K. V. ed.
 सैरिन्द्र्यं⁽¹⁾, om. a.

३ वरुड Bū., K. V. ed.; वरुड Yajñ.;
 वरुट Hem., K. V. ed.; cf. §l. 208, p.
 250, with notes 6 and 8.

४ ०रचाभ्यां B. C. K.; D. E. (A.)
 om. this gaṇa.

५ Cf. Pāṇ. iv. 3, 88 v.—Hem., to his
 sūtra vi. 3 (163), अदेवासुरादिभ्यो विरे
 द्वन्द्वात् । enumerates दैवासुरं । राक्षो-
 सुरं ।

६ ०भिगमचैवा० समः E.; A. om.
 text and comment.

७ D. om. from शैशुक्रन्द.—Hem. re-
 marks शिषुक्रन्दशब्दात्किञ्चित्तेच्छन्ति ।
 शैशुक्रन्दं ।

यमसभीयः ॥ * ॥ आकृतिगणो ऽयम् । तेन प्रद्युम्नप्रत्यागमनप्रद्युम्नो-
दयनसीताहरणप्रभृतयो द्रष्टव्याः^१ ॥ ३५० ॥ इति शिशुकन्दादिः ॥

सिन्धुस्तक्षशिलावसानदरदो गान्धारशाल्वोरसाः^२

कर्णः सामलकाण्डधारच्छगलाः कैर्मंदुरो ग्रामणीः^३ ।

कंसाधार्सनसिंहकर्णमधुमत्कश्मीरसिंहा इमे

स्याद्वत्सोद्वरणोऽथ बर्बरयुतो वर्णुस्तथा किंनरः ॥ ३५१ ॥

सिन्धुशुण्डिकादिभ्यो ऽण्ण्वावित्यनेन सिन्ध्वादेः शुण्डिकादेश्च^४
सो ऽस्याभिजन इत्यर्थे ऽण्ण्यौ क्रमेण भवतः ॥ * ॥ सिन्धुः समुद्रो नदी
वा । सिन्धवो जनपदः । सो ऽभिजनो ऽस्य । सैन्धवः ॥ * ॥ ताक्षशिलः
॥ * ॥ आवसानः ॥ * ॥ दरदो जनपदः । दारदः ॥ * ॥ गान्धारः^५ ॥ * ॥
शाल्वः ॥ * ॥ उरसा^६ जनपदः । औरसः ॥ * ॥ कर्णः ॥ सामलः ॥ द्यं
वामनमतेन ॥ * ॥ काण्डधारः । काण्डवरक^७ इति शकटाङ्गजः ॥ * ॥
छगलो ग्रामः । छागलः ॥ * ॥ कैर्मंदुरः^८ ॥ * ॥ ग्रामणः ॥ * ॥ कांसः
॥ * ॥ आधार्सनः । अद्यं वामनमतेन ॥ * ॥ सिंहकर्णः ॥ सिंह कर्ण^९

१ ० प्रत्यागमनप्रमाणागमनसीता^०
D. ; lac. from सीता C.—Hem. has all
three forms.—Yajñ. gives also किरा-
तार्जुनौ and विरुद्धभोजन ।

२ ० शाल्वोरसाः D. E. F. ; शाल्वा-
रसाः C.

३ ० वगला कीमे — ग्रामणीः C. ;
कौमंदुरो^० D. ; कौर्मंदुरो^० E. ; कौम-
दुरो F.—A. om. text and comm. [B.
might also be read कौर्मंदुरो].

४ सिन्ध्वादेश्च B. C. K.

५ All MSS. read गान्धार in text ;
the other works गन्धार.

६ औरसा B. C. ; औरसो F.—
उरसा Bō., Yajñ. ; उरस K. V., Hem.

७ ० कांडचरक F. ; कांडधारक D. ;
कांडधारक suppl. K. ; see note ९.—
काण्डधार Bō., Yajñ. ; कांडवारक
Hem., K. V. a. ; काण्डवारण K. V. ed.

८ कैर्मंदुकः D. ; कौमुंदुरः F. ; om.
B. C.—कैर्मंदुर Bō., Yajñ. ; कौमेदुर
K. V. ed. ; कौशेदुरः a. ; [? Hem.].

९ ॥ सिंहकर्ण इति^० B. C. ;—? Bhoja
only singly & Vāmana (cf. सिंह & कर्ण)
singly and combined.—सिंहकर्ण Bō.,
Yajñ. ; सिंहकोष्ठ K. V. ed. a. [Hem.
next page n. 6.]

इति भोजः ॥ * ॥ मधुमान्यवतः । माधुमतः ॥ * ॥ काशीरः ॥ * ॥
 सैहः । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ वात्सोद्भरणः ॥ * ॥ बार्बरः ॥ * ॥
 वार्णवः ॥ * ॥ कैनरः ॥ ३५१ ॥

गन्धिकावासकम्बोजक्रोष्टुकर्णसुमङ्गलाः^१ ।

संकुचितोऽथ किष्किन्धा पर्वतोऽपि निगद्यते ॥ ३५२ ॥

गन्धिका^२ जनपदः । गान्धिकः ॥ * ॥ आवासः । अयं वामनमतेन
 ॥ * ॥ काम्बोजः ॥ * ॥ क्रौष्टुकर्णः ॥ क्रौष्टुकर्णक^३ इति भोजः ॥ क्रो-
 ष्टुकशब्दो^४ वामनमतेन ॥ * ॥ सौमङ्गलः । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ सां-
 कुचितः ॥ * ॥ कैष्किन्धः ॥ * ॥ पार्वतः ॥ * ॥ येऽत्र कच्छादिषु च
 पयन्ते तेषां तत एवाणि सिद्धे नृतन्त्यलक्षणेऽकजि । अन्येषां च राश्र-
 लक्षणेऽकजि प्राप्ते दृढेभ्यश्च बाहीकयामेभ्यश्चञ्जिठयोः शेषेभ्यो
 ऽणि प्राप्ते वचनम्^५ ॥ ३५२ ॥ इति सिन्ध्वादिः^६ ॥

शुण्डिका कुचवारो^७ऽथ सर्वसेनशटौ शकः ।

सर्वकेशरहौ^८ बोधश्चणकः शङ्खशंकरौ^९ ॥ ३५३ ॥

शुण्डिका यामः । अभिजनोऽस्य शौण्डिक्यः ॥ अयं वामनमताभि-

१ गन्धिका° E.—A. om. text and comm.

२ Thus Hem., K. V. ed.; गन्धिका Bū., Yājñ.

३ क्रौष्टुकः । क्रोष्टु° B. C.; °क्रोष्टुकणु F.

४ ? क्रौष्टुकशब्दो B. C. K.

५ °ठञ्जिठयोर्वचनं ॥ B. C. F. K.— Cf. Pāṇ. iv. 2, 134; 124; 114; 117.

६ This gaṇa includes Pāṇ.'s and Hem.'s सिन्ध्वादि and तच्चशिलादि

(P. iv. 3, 93).—Hem.'s तच्चशिलादि not found in MS., though referred to. [It may however form part of सिन्ध्वादि, which seems incomplete in the MS.]

७ ? Thus E.; कूचवारो B. C. D. F. K. (P. iv. 3, 92); cf. sl. 244.

८ रहौ B. D. K.; °केशरहौ F.; °केशरहौ E.; °केशरहौ C.

९ बोधो चणकः संखशंकरौ E.; बोधा वणकः शंकरौ ॥ D.; बोधश्चणकः B.; A. om. text and comm.

प्रायः । पाणिन्यादयस्तु शण्डिकस्य ग्रामजनपदवाचिनः शाण्डिक्य
इत्युदाहरन्ति^१ ॥ * ॥ कौचचार्यः ॥ * ॥ सर्वमेना जनपदः । सार्व-
सेन्यः ॥ * ॥ श्टा जनपदः । शाव्यः ॥ * ॥ शका जनपदः । शाक्यः
सुगतः^२ ॥ रक इत्यपि शकटाङ्गजः^३ ॥ * ॥ सर्वकेशा जनपदः । सार्व-
केश्यः ॥ * ॥ राह्यः । अयं भोजमतेन । वह इति वामनः^४ ॥ * ॥
बौध्यः ॥ * ॥ चाणक्यः^५ ॥ * ॥ शाह्यः^६ कपिलः ॥ * ॥ शांकर्यः ॥ कत
इत्यपि वामनः ॥ * ॥ राष्ट्रवाचिभ्यो ऽकञि शेषेभ्यो ऽणि प्राप्ते वचनम्
॥ ३५३ ॥ इति शण्डिकादिः ॥

कर्णाक्षिकेशा नखपादगुल्फ-

भूशृङ्गदन्तौष्ठमुखास्यपृष्ठम् ।

कर्णादिपञ्चानूलं जाहतिरित्यनेन^७ कर्णादेः शब्दगणात्पञ्चशब्दा-
च्चास्य मूलमित्यर्थे जाहतिप्रत्ययौ भवतः ॥ * ॥ कर्णस्य मूलम् । कर्ण-
जाहम् । यथा ।

अपि कर्णजाहविनिवेशिताननः^८ ॥

यथा च ।

दधाना वलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।

वाक्क्षचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पक्षतौ^९ ॥

अक्षिजाहम् ॥ * ॥ केशजाहम् ॥ * ॥ नखजाहम् ॥ * ॥ पादजाहम् ॥ * ॥

१ वामनामताभिप्रायेण °शण्डिकस्य
शाण्डिक्य° D.—Hem. also शण्डिक.

२ D. om. सुगतः.

३ रेक इति° C.; D. adds सौङ्गो-
दनिः ।—All other works have रक.

४ B. C. om. राह्यः; अयं श्रीभोज-
मतेष्वह इति वामनः D.—The other
works have neither word.

५ बाणाख्यः B. C.; वाणक्यः D.—
चणक Hem.; om. others.

६ Thus MSS.; °कापिलः F.—The
other works also read शह्य.

७ cf. P. v. 2, 24; 25.

८ Mālatīm. v. śl. 8. [अयि for अपि
B. F. K.]

९ Bhaṭṭik. iv. 16.

गुल्फजाहम् । गुल्म^१ इत्यपि चन्द्रः ॥ * ॥ भूजाहम् ॥ * ॥ घटङ्गजाहम्
 ॥ * ॥ दन्तजाहम् ॥ * ॥ ओष्ठजाहम् ॥ * ॥ मुखजाहम् ॥ * ॥ आस्य-
 जाहम्^२ । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ पृष्ठजाहम् । अयं वामनमतेन ॥
 पुष्प^३ । इति चन्द्रादयः ॥ वक्त्रफले^२ अपि शकटाङ्गजः ॥ * ॥ इति
 कर्णादिः ॥

कर्णादिरेषोऽथ च पीलुशम्याव्

अश्वत्थकर्कन्धुकरीरयुक्तौ^४ ॥ ३५४ ॥

पील्वादेः पाके कुण इत्यनेन पील्वादेः शब्दगणादस्य पाक इत्यर्थे
 कुणप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ पीलूनां वृक्षाणां फलानां वा पाकः । पीलु-
 कुणः ॥ * ॥ शमीकुणः ॥ * ॥ अश्वत्थकुणः ॥ * ॥ कर्कन्धुकुणः ॥ * ॥
 करीरकुणः ॥ ३५४ ॥

कुवलं बदरं पुष्पकर्कन्धूखदिरास्तथा ।

बदरीकुवलीशब्दौ शाकटायनसंमतौ^४ ॥ ३५५ ॥

कुवलकुणः ॥ * ॥ बदरकुणः ॥ * ॥ पुष्पकुणः । अयं चन्द्रमतेन ॥ * ॥
 कर्कन्धूकुणः ॥ * ॥ खदिरकुणः ॥ * ॥ बदरीकुणः ॥ * ॥ कुवलीकुणः
 ॥ ३५५ ॥ इति पील्वादिः ॥

रैवतिकवैजवापी गौरमीविस्तथौदमेघिश्च ।

स्वापिशिरथौदवापिः परिपठितः स्मैमवृत्तिश्च^५ ॥ ३५६ ॥

रैवतिकादेः इत्यनेन रैवतिकादेः शब्दगणाद् अस्वेदमित्यर्थे

१ गुल्फ D.

२ Thus Hem.; om. others.

३ Thus Hem.; the others पृष्ठ.

४ A. om. text and comment.

५ आपिशि° B.C.F.K.; स्मैमवृत्तिश्च

E.; स्मैमवृत्तिश्च D.; A. om. text & comm.

कप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ रेवत्या अपत्यं रैवतिकः । रेवत्यादेष्टण् इत्यनेन
ठणि । रैवतिकस्याद्यं रैवतिकीयः शकटाश्वादिः ॥ * ॥ बीजवापस्यापत्यं
वैजवापिः । वैजवापीयः ॥ * ॥ गौरशीवीयः ॥ * ॥ औदमेघीयः ॥ * ॥
स्वः पिशः स्वपिशः । तस्यापत्यं स्वापिशिः^१ । अत एव गणपाठाद् दा-
रादेरित्यनेन टैज् न भवति^२ ॥ * ॥ औदवापीयः ॥ औदवाहिरि-
त्यन्ये^३ ॥ * ॥ चैमवृत्तीयः^४ ॥ * ॥ अस्यापि शिष्येत्यादिना^५ ऽकञि
प्राप्ते वचनम् ॥ ३५६ ॥ इति रैवतिकादिः ॥

गोहविःखरदरासुरमेधा^६

अष्टकायुगखदा^७ विषकूपौ ।

सुक्खदाध्वसहिताक्षरवेदाव्

ऊधसोऽनङि नभेऽपि च नाभेः^८ ॥ ३५७ ॥

गवाद्योस्तु च इत्यनेन गो । इत्यादेः शब्दगणाद् उवर्णान्ताच्च
यप्रत्ययो भवति वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु ॥ * ॥ गव्यम् ॥ * ॥ हविर्होतव्यं वस्तु ।
हविषे हितं तदर्थं वा । हविष्यम् ॥ * ॥ खर्यम्^९ ॥ * ॥ दर्यम् ॥ * ॥
असुर्यम् ॥ * ॥ मेधम् ॥ * ॥ अष्टका आद्धकालः । अष्टक्यम् ॥ * ॥
युगाय हितं युगोऽस्य स्यादिति वा । युग्यम् ॥ * ॥ खदतीति खदो

१ अः° अपिशः° F.; स्वापिशिः B. F.
K.; lacuna C.

२ See śl. 167; P. vii. 3, 4.

३ औदवापि Bō., Yajñ.; औदवाहि
Kāś. V. ed., α., Hem.

४ चैमवृत्तीयः B. C.; चैमवृ-यः D.
—? चैमधृत्ति with Hem., and śl. 205,
320; चैमवृद्धि Bō., Yajñ., K. V. ed.;
चौम । वृत्ति α.

५ अस्यांशिष्ये° B. C. K.—Cf. P. iv.
3, 126.

६ गोहविःखर° D. E. F.

७ °युगखदा B. F. K.; युगपदी C.

८ शुक्° D. F.; स्कदा° F.; A. om.

text and comment.

९ खर्यं D. F. (cf. note 6). — खर
Bō., Yajñ., Kāś. V. ed., Hem.; खर
Kāś. V. α.

हिंसकः । खद्यम्^१ ॥ * ॥ विष्यम् ॥ * ॥ कूप्यः ॥ * ॥ सुच्यः ॥ * ॥
 खदा^२ कुहाली । तदर्थं खद्यं लोहम् ॥ * ॥ अध्वन्यः ॥ * ॥ अचर्यः
 ॥ * ॥ वेद्यः । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ ऊधस इत्यूधः शब्दस्थानङादेशे^३
 सति पाठः । ऊधसे हितः । ऊधन्यो^४ ऽभ्यङ्गः ॥ * ॥ नाभये हितम् ।
 नभ्यमञ्जनम् । नभ्यो ऽचः ॥ प्राण्यङ्गवाचिनस्तु नाभिश्ब्दादुत्तरसू-
 चेण^५ य एव । नाभ्यं तैलम् ॥ ३५७ ॥

शुनो यण^६ इति ज्ञेयं दीर्घत्वं च विभाषया ।

कूर्पबीजक्षरा० दीसबर्हिःशब्दौ मताविह ॥ ३५८ ॥

शुने हितं शुन्यं शून्यं च^७ । रत्नपालमात्रेणापि रहितं गृहं कुटी-
 रकादि पर्वतारण्यादिस्थानं^८ त्वपचारेण ॥ * ॥ कूर्यो^{१०} देशः ॥ * ॥
 बीजेभ्य इमे । बीज्या ग्रीह्यः ॥ * ॥ चरायेदम् । चर्यं काष्ठम् ॥ * ॥
 दीसः^{११} श्लेषः । तदर्थं काष्ठं दीस्यम् ॥ * ॥ बर्हिर्दर्मः । बर्ह्य्यम् ॥ ३५८ ॥
 इति गवादिः ॥

१ षदतीति षदः^० F.; षदं B. F. K.;
 lacuna C.

२ Thus also Bö.; खद Yajñ., Hem.,
 K. V. ed.; om. α.—खदो विद्रावणं
 तस्मै हितं खद्यं पौरुषम् Yajñ. [? कुहा-
 ली all MSS., cf. p. 363, note 3].

३ ०स्थानजादेशे F.; ०स्व नजादेशे
 B. K., lac. C.; ०स्व नञ्यादेशे D.

४ ऊधस्यो B. K.; औधस्यो F.;
 lacuna C.

५ Cf. Pāṇ. v. 1, 6.

६ शुणो यण E.

७ कूर्पबीज० B. E. F. K.; lac. C.—
 A. om. text and comment.

८ B. C. D. K. om. शून्यं च.

९ रहितगृहकुटीरं को पर्व० D.—
 Hem. has a special rule vii. 1, (34) शुनो
 वस्योदूत ॥ ०शुने हितं शुन्यं शून्यं ॥

१० ? Thus D.; कूर्यो B. C. F. K.—
 K. V. α. has कूप and कुप; the others
 कूप only.

११ दीश Hem.; दीप्त (v.l. दीस) Bö.;
 om. K. V.; दीपनं दीप्तनम् दीप्तमि-
 धनम् Yajñ.

अपूपयूपौ^१ कटकोऽथ किण्वः

सूपौदनौ तण्डुलकर्णवेष्टौ ।

अवोषदीपौ^२ पृथुकश्च पत्रं

स्थूणागर्गलाश्चा मुसलोऽपि पूपः^३ ॥ ३५९ ॥

हव्यापूपादेर्वेत्यनेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु हविर्विशेषवाचिनोऽपूपादेश्च
यप्रत्ययो भवति वा ॥ * ॥ आमिच्छ्यम् आमिचीयं^४ दधि ॥ * ॥ अपू-
ष्यम् अपूपीयम् अन्नम् ॥ यवापूष्यम् । यवापूपीयम् ॥ * ॥ यूपो यज्ञ-
स्तम्भः । यूप्यम् । यूपीयम् ॥ * ॥ कटक्यम् । कटकोयं हेम ॥ * ॥ किण्वं
मदिराकिट्टः^५ । किण्व्यम् । किण्वीयम् ॥ * ॥ स्थूप्यम् । स्थूपीयम् ॥ * ॥
ओदन्यम् । ओदनीयम् ॥ * ॥ तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् ॥ * ॥ कर्ण-
वेष्ट्यम् । कर्णवेष्टीयम् ॥ कर्णवेष्टक^६ इत्यन्ये ॥ * ॥ अवोष्याः । अवो-
षीयाः^७ कलायाः ॥ * ॥ दीप्यम् । दीपीयं वेश्म ॥ * ॥ पृथुक्याः ।
पृथुकीया त्रीहयः ॥ * ॥ पत्र्यम् । पत्रीयम् ॥ अश्वपत्र्यम् अश्वपत्रीय-
मित्यपि ॥ * ॥ स्थूप्यम् । स्थूपीयं काष्ठम् ॥ * ॥ अरेण कर्षणेन गलति ।
अर्गला^८ दासुमयो लोहमयो वा दण्डः । अर्गल्यम् । अर्गलीयम् ॥
अयं भोजमतेन । वामनाद्यास्त्वर्गल इति पेटुः ॥ * ॥ अश्व्यम् । अश्वी-
यम् ॥ * ॥ मुसल्यम् । मुसलीयम्^९ ॥ * ॥ पूष्यम् । पूपीयम्^{१०} ॥ * ॥

१ अपूपपूपौ F. K.

२ अभ्योषदीपौ B. C.; अभूषदीपौ
E.; अवापदीपौ F.; आवाषदीपौ D.

३ मुश्लो^० B. E. F. K.; यूपः B. K.;
यूषः F.; lac. C.; A. om. text and comm.

४ आमीच्छं आमीचीचीयं D.

५ किण्वं पापं तस्मै हिता किण्व्या
कुसंगतिः Yajñ.

६ Thus all other works.

७ आवाष्याः आवाषीयाः D.; अवा-
ष्याः अवापीयाः F.—The other works
have अवोष, अभूष, अभ्येष (om. Hem.),
and अभ्योष.

८ अर्गलं B. C. D.—Bō., Yajñ., K. V.
अर्गल; Bō., Yajñ. also इर्गल; Hem.
इर्गल, इल्ज, इल्जलक.

९ मुशल्यं मुशलीयं D. F.

१० यूप्यं यूपीयं B. C. F. K.

शाकटायनमतमाश्रित्वान्नविकाराश्चेति न पठितम् । एभ्यस्तु सूर्याः
सुरीयास्तण्डुला इत्याद्युदाहरणम् । सादेष्टेत्यधिकारात्प्रदीप्यं प्रदी-
पीयमित्यादि^१ । अन्ये तु प्रदीपशब्दमपि^२ पठन्ति । तन्मते नियमार्थं
विदीपीयमित्यादि । अन्नविकारेभ्यस्त्वर्यपरत्वान्न^३ भवति । यवसुरी-
यम् । पिष्टसुरीयम् । अत एवापूपाद्यन्नविकाराणां पृथग्ग्रहणमर्थव-
द्भवति । अपूपादिषु येऽन्नभेदशब्दा अपूपादयस्तेषां केनचिदाकार-
सादृश्येनार्थान्तरवृत्तौ प्रत्ययार्थमुपादानमिति शकटाङ्गजः । अस्माकं
त्यमाशयः । शङ्कुलीमोदकप्रभृतयोऽन्नविकाराः पृथुकापूपादय-
स्त्वन्नमेव^४ विशिष्टावस्थं नान्नविकार इति पृथगुपादानम् ॥ ३५६ ॥
इत्यपूपादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां
स्त्रीयगणरत्नमहोदधिवृत्तौ शेषसाध्वर्थभवाख्यानागतार्थ-
कृताभिजनपाकेदमर्थविहिततद्धितप्रत्ययगणनिर्णयो
नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ °सुदीप्यं सुदीपीयमित्यादि D.
२ प्रतीपशब्द° B. F. K.; अन्ये ङ्गु-
तीय° C.—All other works include
प्रदीप in the *gana*.

३ °अर्थे परत्वान्न D.
४ पृथुकाभूपादयस्त्वन्नमेव B. F. K.;
पृथुकाप्रषोदय° C.; पृथुकापूपादयो
अन्नमेव D.

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

संशयषष्ठान्नव्रतभारतरामायणैकभक्तानि ।

अष्टममासक्षपणोपवासपारायणानि स्युः^१ ॥ ३६० ॥

तत्संशयादेः करोतीत्यनेन द्वितीयान्तात्करोतीत्येतस्मिँल्लोकप्रसिद्धे
ऽर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ संशयं करोति । सांशयिकः स्थाण्वादिः ॥ * ॥
षाष्ठान्नव्रतिकः ॥ * ॥ भारतिकः ॥ रामायणिकः ॥ अनयोः करोतिः
कथने वर्तते ॥ * ॥ ऐकभक्तिकः ॥ * ॥ आष्टमिकः ॥ * ॥ मासक्षपणिकः
॥ * ॥ औपवासिकः ॥ * ॥ पारायणं साकल्यवचनम् । पारायणिकः ॥
अथवा पारायणमिति सामान्येनाभिधानाद्भातुपारायणं नामपारा-
यणं वाभिधीयते । तत्करोति पठनपरिसमाप्तिं नयतीत्यर्थः । एतच्च
करोतेरशेषधात्वर्थानुगतवृत्तित्वात्सम्भ्यते । तदुक्तम् ।

विकारभेदसंसर्गोत्कर्षहानादिरूपतः ।

करोतिः परिणामार्थं^२ चित्रमाह स्वभावतः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन तुरायणचान्द्रायणप्रसृतयो^३ द्रष्टव्याः ॥
३६० ॥ इति संशयादिः^४ ॥

अजशङ्कूत्तरा वारि कान्तारस्थलजङ्गलाः ।

तेनाजाद्यादेराहृतं वेत्यनेनाजादिपूर्वपदात्पथिशब्दात् तेनाहृतं
तद्गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ अजपथेनाहृतम् अजपथं^५

१ शंशय०क्षपणौपवास० E.; A. om.
text and comment.

२ परिमाणार्थं D.; lac. C.

३ तेनन्तरायणचान्द्रायण० B.; ते-

नान्तरायण० D.; lac. C.

४ शंशयादिः E.—Cf. P. v. 1, 72-3;
Hem. vi. 4, (80. 89. 90).

५ अजपथा D.; lac. C.

गच्छति वा । आजपथिकम् । आजपथिकः ॥ * ॥ शङ्कुरिव ऋजुः
पन्थाः । शङ्कुपथः । शङ्कुपथिकम् ॥ * ॥ औत्तरपथिकम् ॥ * ॥ वा-
रिपथिकम् ॥ * ॥ कान्तारपथिकम् ॥ * ॥ ख्यालपथिकम् ॥ * ॥ जाङ्ग-
लपथिकम् ॥ * ॥ इत्यजादिः^१ ॥

ऋतुस्तथोपवस्ता च प्राशिता च बुधैर्मतः^२ ॥ ३६१ ॥

ऋत्वादिभ्यो ऽए इत्यनेन ऋत्वादेरस्य प्राप्त इत्येतस्मिन्नर्थे ऽए भवति
॥ * ॥ ऋतुः प्राप्तो ऽस्य । आर्तवं पुष्पम् । आर्तवी कलिका । आर्तवः
पुष्पबन्धः ॥ * ॥ उपवस्ता । उपवासव्रती । स प्राप्तो ऽस्य । औपवस्तं
पर्वं भोज्यं वा ॥ * ॥ प्राशिता भोक्ता प्राप्तो ऽस्य । प्राशितं भोजनम् ।
प्राशिची रसवती ॥ * ॥ ऋत्वादयः प्रयोगगम्याः ॥ ३६१ ॥ इति
ऋत्वादिः^३ ॥

संतापसंघातनिसर्गयोगोपवाससंपादनसंपरायाः ।

संयामसंयोगविसर्गमांसप्रवासमांसौदनसंनिपाताः^४ ॥ ३६२ ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्य इत्यनेन संतापादेश्चतुर्थ्यन्तात्तस्मै प्रभ-
वतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ संतापाय प्रभवति । संतापिकं
दुर्जनसंगतम् । संतापिको शीघ्रकालः । संतापिकी नीचसेवा ॥ * ॥
संघातिकम् ॥ * ॥ नैसर्गिकम् ॥ निःसर्ग^५ इत्यपि वामनः ॥ * ॥ चौ-
गिकम्^६ । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ औपवासिकः ॥ * ॥ सांपाद-

१ See P. v. 1, 77; Hem. vi. 4, (87).

२ प्राशिता विबुधैः^० F.; A. om. sloka
and comment.

३ See Kāś. V. v. 1, 107 (उपवस्तादि);
Hem. vi. 4, (126) ऋत्वादिभ्यो ऽए ॥

४ A. om. text and comment.

५ Hem. has both; निःसर्गे Bū., Yajñi.,
K. V. ed.; निःसर्गे a.

६ With Hem. this *gana* is योगादिः
cf. Pāṇ. v. 1, 102.

निकः ॥ * ॥ सांपराधिकः ॥ * ॥ सांग्रामिकः ॥ * ॥ सांयोगिकः ॥ * ॥
 वैसर्गिकः ॥ * ॥ मांसिको व्याधागमः^१ ॥ * ॥ प्रावासिकः ॥ * ॥ मां-
 सौदनिकः ॥ सक्तुमांसौदन^२ इत्यन्यः ॥ * ॥ सांनिपातिकः ॥ ३६२ ॥

संनाहौदनसंवेशसक्तुसंमोदनं^३ निरः ।

पेषघोषावुपात्सर्गः पेषवासक्रमाः^४ समः ॥ ३६३ ॥

सांनाहिकः ॥ * ॥ औदनिको दानपतिसंयोगः ॥ * ॥ सांवेशिकः^५
 ॥ * ॥ सक्तुभ्यः शक्तः । साक्तुकः ॥ * ॥ संमोदनं हर्षः । सांमोदनिकः
 ॥ * ॥ नैषेधिकः ॥ * ॥ नैर्घोषिकः ॥ * ॥ औपसर्गिकः ॥ * ॥ सांपेषिकः
 ॥ * ॥ सांवासिकः ॥ * ॥ सांक्रामिकः^६ । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ ३६३ ॥
 इति संतापादिः ॥

व्युष्टोपवासौ परिषत्प्रवासौ

संग्रामतीर्थं समुदायनित्यम् ।

प्रवेशनो निष्क्रमणः समोऽग्रे

घातः^७ पदं पीलुपरं च मूलम् ॥ ३६४ ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् इत्यनेन व्युष्टादेश्च कार्यं दीयत इत्येतयोरर्थ-
 योरण् भवति ॥ * ॥ व्युष्टं प्रभातम् । तच्च कार्यं दीयते वा । वैद्युष्टम् ॥ * ॥

१ व्याधागमः B. C. K.

२ मांसौदनिकः । सक्तुः । मांसौदन इ°
 F.; Hem. has both compounds.

३ °संदेशसक्तु° B. C. F. K.; °सवैश-
 सक्तु° D.; संमोदना MSS.

४ पेषवाशक्रमाः E.; A. om. text and
 comment.

५ सांवेशिकः D.; सांदेशिकः B. C. F.
 K.—Hem., K. V. v.l. संवेश; Bō., Yajñ.
 संवेष्ट; Bō., Yajñ., K. V. a., v.l. ed. also
 संवेशन.

६ सांक्रामिकः F.; cf. sl. 166.—Only
 Hem. has this word.

७ घातं E.; A. om. text and comment.

औपवासम् ॥ * ॥ पारिषदम् ॥ * ॥ प्रावासम् ॥ * ॥ सांग्रामम् ॥ * ॥
 तैर्यम् ॥ * ॥ सामुदायम् ॥ * ॥ नित्यशब्दो दिवसाभ्यावृत्तिविषयो^१
 द्रष्टव्यो व्युष्टसाहचर्यात् ॥ ननु कूटस्थाकाशादिवस्तुवृत्तिस्ततः सर्व
 ऽध्वभावकाला इति सप्तमीप्रसङ्गे द्वितीया स्यात् । नैत्यः । सर्वकालं
 दीयत इत्यर्थः ॥ * ॥ प्रवेशने गृहान्नगराद्वा कार्यं दीयते वा । प्रावेश-
 नम् ॥ * ॥ एवं नैक्रमणम् ॥ * ॥ सांघातम् ॥ * ॥ आग्निपदम् ॥ * ॥
 पैलुमूलम् ॥ * ॥ परिषत्समुदायशब्दौ न्यासकृन्मतेन ॥ * ॥ आकृतिगण-
 स्थायम् । तेन लोकयात्राप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३६४ ॥ इति व्युष्टादिः ॥

चूडा श्रद्धा द्वादशाहस्तथायं

ज्ञेया यात्रा देवतीर्थान्तरेह ।

स्वर्गः कामो वो^२ धनायुर्यशंस्य-

नेको लक्ष्यो धीमता लक्ष्यतश्च^३ ॥ ३६५ ॥

चूडास्वर्गोत्थापनास्तिवाचनादेरण्यच्छठञ्जुगित्यनेन^४ चूडा-
 दिस्वर्गाद्युत्थापनादिस्तिवाचनादीत्येतेभ्यो गणेभ्यः प्रथमान्तेभ्यो ऽस्य
 प्रयोजनमित्येतस्मिन्नर्थे^५ ऽण्यच्छठञ्जुगित्येते^४ क्रमेण भवन्ति ॥ * ॥
 चूडा प्रयोजनमस्य । चौडम् । यथा ।

स वृत्तचौलस्यलकाकपचकैर्

अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः^५ ॥

१ दिवसावधौ D.

२ कामो बाधः नायु^० B.; कामो
 बाधना^० K.; स्वर्गीकाम्या बाधना^० C.;
 कामो धो धना^० F. (cf. n. १ next page);
 कामो धो D.

३ ऽण्यशस्त्रलोकाश्चक्षाधी^० D.; ऽश-
 नो कालक्ष्यो^० E.; A. om. text and com-
 ment.

४ ऽठञ्जुनि^० D.

५ Raghuv. iii. 28.

एवं आङ्गम् ॥ * ॥ द्वादशाहम् ॥ * ॥ दैवयात्री पुष्पप्रचितिः ॥ * ॥
तैर्यथाचन्नपङ्क्तिः ॥ * ॥ इति चूडादिः ॥

स्वर्गः प्रयोजनमस्य । स्वर्ग्यं धनम् । स्वर्ग्या देवपूजा ॥ * ॥ काम्या
दृष्टयः^१ ॥ * ॥ धन्यम् ॥ * ॥ आयुष्यम् ॥ * ॥ यशस्या विद्या ॥ ३६५ ॥
इति स्वर्गादिः ॥

उदुपाभ्यां परात्स्थापेरनोऽनोः प्रवचेर्वचेः^२ ।

विशेर्वासेस्तथाङ्प्राच्च रुहेः समा विशे रभेः^३ ॥ ३६६ ॥

उत्थापनम् उत्थापना^४ वा प्रयोजनमस्य । उत्थापनीयम् ॥ उप-
स्थापनीयम् ॥ * ॥ अनुप्रवचनीयम् ॥ अनुवचनीयम् ॥ अनु पश्चाद्वाच-
नम् अनुवाचनमिति^५ वामनः ॥ अनुवादनम् । अनुपानमित्यपरः^६
॥ * ॥ अनुवेशनीयम् ॥ संवेशनमिति वामनः ॥ * ॥ अनुवासनीयम् ॥ * ॥
आङ्प्राचेति चकारेणानोरित्यनुकथ्यते । आरोहणीयम् ॥ प्ररोह-
णीयम्^७ ॥ अनुरोहणीयम्^८ ॥ * ॥ समावेशनीयम् ॥ * ॥ समारम्भ-
णीयम् ॥ ३६६ ॥

विशेः पदे रुहेः पूरेः समापेश्च सपूर्वतः ।

स्वस्तिवाचनं पुण्याहवाचनं शान्तिवाचनम्^९ ॥ ३६७ ॥

१ F. adds अधस्तुः

२ ०परा स्थापेरतो० प्रवदेर्वचेः E.;
०अतोऽनोः० F.; ०स्थापेनीनोः C. K.

३ रजः D.; रतः E.; A. B. om. text
and comment.

४ उपस्थापना F.; उत्थीयना D.

५ Bō., Yajñ. have both; K. V. ed.
अनुवचन only; Hem. om. this and
अनुप्रवचन.

६ अनुपादनमित्य० C. F. K.; ०इत्य-
प्यपरः D.—Hem. has अनुवादन and
अनुपान; Kās. V. ed. अनुवादन; Bō.,
Yajñ., K. V. β. om. both.

७ प्रारोहणीयं D. F. K.—प्ररोहण-
K. V., Hem.; om. Bō., Yajñ.

८ Thus Hem., Yajñ.; अन्वारोहण-
Bō., K. V., Hem.

९ A. B. om. text and comment.

अन इत्यनुवर्तते ॥ गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य । गृहप्रवेशनीयम्
 ॥ * ॥ अथप्रपदनीयम् ॥ * ॥ प्रासादारोहणीयम् ॥ * ॥ प्रपापूरणी-
 यम् ॥ * ॥ व्याकरणसमापनीयम् ॥ * ॥ सपूर्वत इति गृहादिपूर्वपदो-
 पेतात् ॥ * ॥ इत्युत्थापनादिः^१ ॥

खस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य । खस्तिवाचनम् ॥ * ॥ पुण्याहवाचनम्
 ॥ * ॥ शान्तिवाचनम् ॥ * ॥ उत्थापनादयः खस्तिवाचनादयश्च प्रयो-
 गगम्याः ॥ * ॥ इति खस्तिवाचनादिः^२ ॥ ३६७ ॥

देवतिलदेशविरतेर्महतः सामायिकाद्भूतं^३ गदितम् ।

दीक्षाऽवान्तरपूर्वा चिश्रुतिकाः^४ स्युर्महानाम्यः ॥ ३६८ ॥

तच्चरति देवव्रतादिभ्यो ङिन् इत्यनेन तदिति द्वितीयान्ताद् देव-
 व्रतादिशब्दगणाच्चरतीत्यर्थे ङिन् भवति ॥ * ॥ देवव्रतं चरति । देव-
 व्रती ॥ * ॥ तिलव्रतं चरति । तिलव्रती ॥ * ॥ देशविरतिव्रती ॥ * ॥
 महाव्रती ॥ * ॥ सामायिकव्रती^५ ॥ * ॥ अवान्तरदीची ॥ * ॥ इति
 देवव्रतादिः^६ ॥

चिश्रुतिका इति चिशब्दो^७ महानाम्यादिरित्यर्थः । महानाम्या-
 देरित्यनेन महानाम्यादेर्द्वितीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ठञ् ॥ * ॥ महानाम्यो
 नाम च्चः । तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्यश्चरति ।
 माहानाम्यिकः । आख्यातरूपत्वाद्स्त्रीत्वाभावः ॥ * ॥ आदित्यव्रतिकः

१ अनुप्रवचनादि Pān. v. 1, 111;
 उत्थापनादि Hem. vi. 4, (122).

२ Thus Hem. vi. 4, (124); पुण्याह-
 वाचनादि Pān. v. 1, 111 vārtt.

३ देशविरतेर्महतः E.; विरतेर्महतः
 सामायि° D.

४ स्त्रीश्रुति D.; A. B. om. text & c.

५ सामयिक° C.; सामायिक° D.

६ Thus also Hem. (om. सामायिक-
 व्रत and देशविरतिव्रत); अवान्तरदी-
 चादि P. v. 1, 94 vārtt.

७ स्त्रीश्रुतिका° स्त्रीशब्दो D.

॥ * ॥ गौदानिकः^१ ॥ * ॥ तथाऽस्य ब्रह्मचर्यं इत्यनेन ब्रह्मचर्येऽभिधेय
एषां तुल्यं रूपम् ॥ * ॥ इति महानाम्यादिः ॥ ३६८ ॥

अश्ववस्वश्मभङ्गोमावर्षोणा गणमित्यपि २ ।

वंशवत्त्वजमूलाक्षस्थूणाखट्वाकुटेक्षवः ॥ ३६९ ॥

ब्रह्मवर्चसश्चोऽसंख्यामानाश्चादेर्य इत्यनेन ब्रह्मवर्चसशब्दात्संख्या-
मानाश्चादिवर्जिताच्च^३ ब्रह्मचः शब्दात् तस्य हेतुः संयोगोत्पातावित्ये-
तस्मिन्नर्थे^४ यप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोग उत्पातो
वा । ब्रह्मवर्चस्यः ॥ * ॥ ब्रह्मचः । धनस्य निमित्तम् । धन्यम् । स्वर्ग्यमि-
त्यादि ॥ * ॥ संख्यामानाश्चादिप्रतिषेधः किम् । पञ्चकः । सप्तकः ।
प्रास्थिकः । खारीकः ॥

अश्वादेः ॥ आश्विकः ॥ * ॥ वासुकः ॥ * ॥ आश्लिकः ॥ * ॥ भा-
ङ्गिकः ॥ * ॥ औमिकः ॥ * ॥ वार्षिकः ॥ * ॥ और्णिकः ॥ * ॥ गाणिकः^५
॥ * ॥ इत्यश्वादिः ॥

वंशादिभारं हरति वहत्यावहतीत्यनेन वंशादेः पराद् भारश-
ब्दाद् भारभूताद्वा वंशादेर्द्वितीयान्ताद्भूरति वहत्यावहतीत्यर्थे ठञ्
भवति ॥ * ॥ वंशभारं हरति वहत्यावहति वा । वांशभारिकः ॥ * ॥
वाल्त्वजभारिकः ॥ * ॥ मौलभारिकः ॥ * ॥ आचभारिकः ॥ * ॥ स्थौ-
णाभारिकः^६ ॥ * ॥ खाट्वाभारिकः^६ ॥ * ॥ कौटभारिकः ॥ कुटज

१ पौपनिकः D.—Hem. calls this
gana गौदानादिः.

२ मणमित्यपि C. F. K.—A. om. to
ऽसंख्या in the comm.; B. to च[प्रत्ययो].

३ ब्रह्मचर्येयैः शशब्दा° A.

४ हेतुः संयोगो° A. D., cf. P. v. 1, 38.

५ गाणिकः B. C. F. K.; om. D.—

The other works have गण.

६ स्थौणभारिकः° C. F.; खाट्वाभा-
रिकः F.

इति वामनः^१ ॥ * ॥ ऐचुभारिकः ॥ * ॥ अथत्य इत्यपि दिग्वस्त्रः ।
स्रक्ष्ण^२ इत्यपि भोजः ॥ * ॥

भारभूतान्वा वंशान्हरति वहत्यावहति वा । वांशिकः ॥ बाल-
जिकः ॥ मौलिकः ॥ आचिकः ॥ स्थौणिकः ॥ खाद्विकः ॥ कौटिकः ॥
ऐचुकः ॥ * ॥ अथाशशब्दौ गणे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ हरति देशान्तरं प्रा-
पयति चोरयति वा^३ । आवहत्युत्पादयतीत्यर्थः ॥ * ॥ इति वंशा-
दिः ॥ ३६६ ॥

छेदं भेदं संप्रयोगं विकर्षं

दोहद्रोहौ विप्रकर्षप्रकर्षौ ।

कर्षं नर्तं विप्रयोगप्रयोगौ

संवेः प्रश्नं प्रेषणं विद्धि विद्वन् ॥ ३७० ॥

छेदादेर्नित्यमित्यनेन छेदादेस्तदर्थतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भ-
वति ॥ * ॥ छेदं नित्यमर्हति । क्लैदिकस्वरुः ॥ * ॥ भैदिकः शत्रुः ॥ * ॥
सांप्रयोगिकः ॥ * ॥ वैकर्षिकः ॥ * ॥ दौहित्री गौः ॥ * ॥ द्रौहिः ॥ * ॥
वैप्रकर्षिकः ॥ * ॥ प्राकर्षिकः ॥ * ॥ कार्षिकः ॥ * ॥ नार्तिकः ॥ गोनर्तं
इत्यन्ये^४ ॥ * ॥ वैप्रयोगिकः ॥ * ॥ प्रायोगिकः^५ ॥ * ॥ सांप्रश्निकः
॥ * ॥ वैप्रश्निकः ॥ * ॥ प्रेषणिकः ॥ प्रेषणं^६ इति शकटाङ्गजः ॥ * ॥
विराग विरङ्ग चेति गणसूत्रं वामनमतेन । वैरङ्गिकः ॥ ३७० ॥ इति
छेदादिः ॥

१ Hem. has कुट and कुटज; the others कुटज only.

२ स्रक्ष A.; स्रक्ष D.; शुक्ल B.; C. om. from इत्यपि.—Hem. has स्रक्ष (appar. corr. into स्रक्ष); K. V. a. स्रक्ष; om. Bō., Yajñ., K. V. ed.

३ वोदयति वा A.; नोदयति वा B. C. F. K.; प्रापयति वहति वारयति D.

४ गौनर्तं F.—Hem. has both words; the others नर्तं (K. V. ed. वर्त्तं!).

५ ? प्रायौगिकः cf. §1. 164.

६ Thus Hem., the others प्रेषण.

दण्डार्धमेधामुसलानि^१ मेघो^२

वधोदकेभा मधुपर्कयुक्ताः ।

युगं कशासौ^३ पितृदेवता च

दण्डादिरेवं विबुधैः प्रणीतः ॥ ३७१ ॥

दण्डादेरित्यनेन दण्डादेः शब्दगणादर्थतीत्येतस्मिन्नर्थे यो भवति
॥ * ॥ दण्डमर्हति । दण्डः । दण्डो दमनं न तु यष्टिः । यथा । स्थित्यै
दण्डयतो दण्डान्^४ ॥ ननु दण्डत इति दण्डः पूर्वतोत्यादिना^५
सिद्धम् । सत्यम् । दण्डमर्हतीति ठञ् प्रसज्येत^६ ॥ * ॥ अर्थोऽतिथिः ।
यथा । तमर्थमर्घादिकयादिपूरुषः^७ ॥ * ॥ मेघः^८ ॥ * ॥ मुसलघातो
मुसलः । मुसल्यः^९ ॥ * ॥ मेघः^{१०} ॥ * ॥ वध्यः ॥ * ॥ उदक्यः ॥ * ॥
इभ्यो धनी ॥ * ॥ मधुपर्क्यः श्रीचियो गृहागतः ॥ * ॥ युग्यो दम्भः ॥ * ॥
कशाघातोऽपि कशा । कश्यो^{११} ऽश्वः ॥ * ॥ पितृदेवत्यः^{१२} आङ्गकालः
॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन रथकन्यादयो^{१३} द्रष्टव्याः ॥ ३७१ ॥
इति दण्डादिः ॥

मुस्ताताभ्युन्नती बन्धुमैत्री निद्रा मुस्तापरा ।

मुस्ताच्छय्या तपो रात्रिर्दिवसः शयनं शयः^{१४} ॥ ३७२ ॥

१ मेघा० B. C. F. K.; मुशलानि
A. B. C. F. K.

२ मेघा A. B. C. F. K.; मेघा E.

३ कशासौ A. D. E.

४ Raghuv. i. 25.

५ ? सूच्यतोत्यादिना D. F.; पूर्वतो^५
(or पू०) A.; apparently refers to the
kritya य (P. iii. 1, 95 ff.; 3, 139 ff.)

६ प्रसज्यते A.; cf. P. v. 1, 19; 63.

७ § 19. i. 14 (तमर्थमर्घ्यादि० eds.).

८ मेघः B. F. K.

९ मुशल० मुशल्यः A. B. C. F. K.

१० मेघः A. B. C. F.

११ कशा० कशा० कश्यो A. D.

१२ पितृदेवत्यः B. C. K.; देवत्यं A. D.

१३ Hem. om. these; Bō., Yajñ. have
instead गुहा, अङ्ग, भाग (also K. V.),
सुवर्ण.

१४ मुस्ताच्छरया तथा रात्रिः शयः
शयनमित्यपि D. E.

सुखातादेः पृच्छतीत्यनेन सुखातादेर्द्वितीयान्तात्पृच्छतीत्यर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ सुखातं पृच्छति । सौख्यतिकः । यथा । सौख्यतिको यस्य भवत्यगस्त्यः^१ ॥ * ॥ अभ्युन्नतिकः ॥ * ॥ बान्धुमैत्रिकः ॥ * ॥ सौख्य-
निद्रिकः ॥ * ॥ सौख्यशयिकः ॥ * ॥ सौख्यतपसिकः^२ ॥ * ॥ सौख्यरा-
त्रिकः ॥ * ॥ सौख्यदिवसिकः^२ ॥ * ॥ सौख्यशयनिकः^३ । अयं शकटा-
ङ्गजमतेन । अस्मन्मते तु सौख्यशायनिक इति स्यात् ॥ * ॥ सौख्यश-
यिकः^२ ॥ ३७२ ॥ इति सुखातादिः ॥

परदारा गुरोस्तल्पं माथोत्तरपदं^४ तथा ।

पदव्यनुपदाक्रन्दजन्ययात्राः^५ प्रकीर्तिताः ॥ ३७३ ॥

परदारादेर्गुरोस्तल्पेन परदारादेर्गणाद्वञ् भवति ॥ * ॥ पर-
दाराङ्गच्छति कामयते । पारदारिकः ॥ * ॥ गुरोस्तल्पं कलत्रं गुरु-
तल्पम् । गौरुतल्पिकः ॥ * ॥ दाण्डमाथिकः । शौल्कमाथिकः^६ ॥
माथशब्दः पथिपर्यायः^७ ॥ * ॥ पादविकः ॥ * ॥ आनुपदिकः । अनु-
गतप्रत्युत्तरवक्ता प्रत्यासत्त्या धावति वा^८ ॥ * ॥ इष्टविपत्ताबुल्लणरु-
दिताराव आक्रन्दः । आक्रन्दन्यस्मिन्नित्याक्रन्दो देश आर्तशरणं वा ।
आक्रन्दिकः ॥ * ॥ जान्ययात्रिकः^९ ॥ * ॥ अन्येऽपि प्रयोगगम्याः ॥
३७३ ॥ इति परदारादिः ॥

१ Raghuv. vi. 61.

२ Om. D.

३ सौख्यशायनिकः A.; सौख्यशयकः
D.—Hem. and K. V. also have सौख्य-
शयनिकः Bū. सुखशयन.

४ माथोत्तरपदं A.

५ अन्ययात्रा B. F. K.; यनयात्राः
C.; जनयात्राः D.

६ दाण्डमाथिकः^० F.; दाण्डमाथिकः ।
शौल्कमाथिकः^० A.

७ माथशब्दः पथिपर्यायः A.; A. B.
C. K. place पादविकः before माथशब्दः;
D. om. from माथशब्दः to आनुपदिकः
—The other works om. these three words,
as well as आक्रन्द & जन्ययात्रा; cf. P.
iv. 4, 37-8, and K. V.; Hem. has गुरु-
दार, आतृजाया and सभर्तृका instead.

८ अनुत्तरात्पत्तर^० F.; अनु-
त्तरवत्ता^० C.; A. om. वा.

९ जान्ययात्रिकः B. C. F. K.; om. A.

प्रभूतस्वागतस्वस्तिपर्याप्ता गमनं स्वरः ।

नित्यमाकार्यतः शब्दः प्रभूतादिगणे मतः ॥ ३७४ ॥

आह प्रभूतादिभ्य इत्यनेन ठञ् ॥ * ॥ प्रभूतमाह । प्राभूतिकः । प्रभूतं भवतां धनधान्यादिकमभीष्टं स्यादिति^१ प्रियाशिषं वदन्नेवमुच्यते ॥ * ॥ स्वागतिकः^२ ॥ * ॥ सौवस्तिकः ॥ * ॥ पार्थाश्रितिकः ॥ * ॥ सौवर्गमनिकः ॥ * ॥ नित्यशब्द इति ब्रुवाणः । नैत्यशब्दिकः ॥ मा कृथाः पापमनाचारं वेति ब्रुवाणः । माशब्दिकः ॥ कार्यशब्द इति ब्रुवाणः । कार्यशब्दिकः ॥ माशब्दादिभ्यो^३ वाक्यात्यत्यविधानम् ॥ ३७४ ॥ इति प्रभूतादिः ॥

पर्याश्वत्थावाकषजालव्यासा रथाश्वघासाः स्युः^४ ।

कृतपद्मावः पादो निर्दिष्टोऽर्थध्वनिः कैश्चित् ॥ ३७५ ॥

पर्यादेष्टञ् इत्यनेन तेन चरतीत्यर्थे ठञ्^५ भवति ॥ * ॥ पर्यो^६ दारुनिर्मितः शकटप्राय उपकरणविशेषः । तेन चरति । पर्यिकः । पर्यिकी^७ ॥ * ॥ अश्वत्थिकः । अश्वत्थिकी^८ ॥ * ॥ आकषन्ति सुवर्णमत्र परीक्षार्थमित्याकषो निकषोपलः । आकषन्ति पिण्डन्यस्मिन्नोषधीरित्याकषः^९ पाषाण इत्येके । आकषिकः । आकषिकी ॥ आकषो^{१०}

१ स्यादिति A. B. K.; स्ता--दिति C.; अभीष्टदिति D.

२ Bō., Yajñ., K. V. om. स्वागत, स्वस्ति and स्वर्गमन; Hem. adds निपुण, विचित्र and विपुल.

३ नित्यशब्दादिभ्यो A.—Hem. (as P. iv. 4, 1 vārtt. and K. V., where नित्यः शब्दः । कार्यः शब्दः ।) has a special *gana* माशब्द इत्यादिः for these three words.

४ जालव्यासा° E.

५ पर्यादेष्टञि° ठञ् MSS. (which would require vṛiddhi; cf. §1. 378); P. iv. 4, 10 ष्टञ्; Hem. इकट्.

६ पर्यो A.; पर्या C. D.

७ पार्यिकः पार्यिकी (°का C.) B. C. F. K. (Hem. पर्यिकः).

८ आश्वत्थिकः । आश्वत्थिकी (°का C.) B. C. F. K.

९ औषधानित्याकषः A. D.

१० ? आकषो B. C. F. K.—The other works give neither word.

लोहोपकरणविशेष इति वामनः ॥ * ॥ जालिकः ॥ * ॥ व्यासो महा-
जालम्^१। व्यासिकः ॥ व्याल इत्यप्यन्यः^२ ॥ * ॥ रथिकः ॥ * ॥ अश्विकः
॥ * ॥ घासिकः ॥ * ॥ पदिकः । पदातिर्लेखवाहकादिर्वा^३ ॥ * ॥
अर्थिकः^४ : ३७५ ॥ इति पर्पादिः ॥

स्युर्वेतनप्रेषणशक्तिदण्ड-

वाहार्धवाहोपनिषत्सुखानि^५ ।

वेश्मोपवस्ती भृतिपादवेशो-

पवेशशय्याः स्फिगचालजालम् ॥ ३७६ ॥

वेतनादेर्जीवतीत्यनेन तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥
वेतनेन जीवति । वैतनिकः कर्मकरः ॥ * ॥ प्रैषणिकः ॥ * ॥ शाक्तिकः
॥ * ॥ दाण्डिकः ॥ * ॥ वह्नं वाहनं वा वाहः । वाहिकः^६ ॥ * ॥ आर्ध-
वाहिकः^६ ॥ * ॥ औपनिषदिकः ॥ * ॥ सौखिकः ॥ वैश्विकः ॥ दयं
वामनमतेन ॥ * ॥ औपवस्तिकः ॥ * ॥ भार्तिकः ॥ * ॥ पादिकः ॥ * ॥
वेशो दारिकावाटः । वैश्विकः ॥ * ॥ औपवेशिकः ॥ * ॥ शायिकः^७ ॥
अन्ये सुखशय्येति पठन्ति । त आञ्जः । सुखशय्या जीवति किं सुखं
शयितवन्तो^८ भवन्त इति यः परप्रश्नेन जीवति स सौखशय्यिक इति
॥ * ॥ चलनं चालः^९ । स्फिगस्य चालः । स्फिगचालः । स्फैगचालिकः^९ ॥
पुतचाल^९ इत्यन्ये ॥ * ॥ जालिकः ॥ ३७६ ॥

१ महाजलं A., महाज्यलं D.—व्यास
Bö., Yajñ., K.V. ed.; व्यास Hem., K.V. a.

२ D. om. from व्याल.—All the other
works have the word.

३ यादातिः । हलवाहकादिर्ब^३ D.

४ अर्थ्य (or अर्थ्य) Hem.; om. others.

५ ०प्रेषणशक्ति B. C. K. (K. V. ed.)

६ वाह and अर्धवाह K. V., Hem ;
वाहन and अर्धवाहन Bö., Yajñ.

७ शायिकः B. C. K.; शय्यिकः F.

८ शयितवन्तो A.; शापितवन्तो D.—
Hem. has it both combined and separated;
the others separated only (सुखश-
य्याः । इति केचित Yajñ.)

९ The MSS. waver between च and व
here and in the text.—Hem. has स्फिग-
चाल and पुतचाल; both of which are
omitted by the others.

उपदेशधनुर्दण्डोपनिजस्तधनुःस्फिजः ।

उपाच्च हस्तिवेषस्थस्थानान्युपास्तिरित्यपि^१ ॥ ३७७ ॥

उपदेशेन जीवति । औपदेशिकः ॥ * ॥ धानुर्दण्डिकः ॥ * ॥ उप-
निजस्तं^२ किल पैशुनम् । औपनिजस्तिकः ॥ * ॥ धानुष्कः ॥ * ॥
स्त्रौजिकः ॥ * ॥ औपहस्तिकः^३ ॥ * ॥ औपवेधिकः^४ ॥ * ॥ औपस्थिकः^५
॥ * ॥ औपस्थानिकः ॥ * ॥ औपास्तिकः^६ ॥ ३७७ ॥ इति वेतनादिः ॥

उत्सङ्गपिटकावुक्तावुट्टपोत्तुपसंयुतौ^७ ।

उडुपोऽथ पिटाकश्च स्यादुत्पुटोत्पुतौ तथा^८ ॥ ३७८ ॥

हरत्युत्सङ्गादेरित्यनेन तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥
उत्सङ्गेन हरति । औत्सङ्गिकः कुमारः ॥ * ॥ पैटकिः ॥ * ॥ उत्पूर्वात्
तुप तुम्य हिंसायामित्यत इगुपान्तलक्षणे के^९ । अत एव निपातनात्त-
कारस्य पचे टकारः । औट्टुपिकः^{१०} ॥ औत्तुपिकः^{११} ॥ * ॥ औडु-
पिकः ॥ * ॥ पैटाकिः ॥ * ॥ औत्पुटिकः ॥ * ॥ उड्तं^{१२} पुतम् उत्पु-
तम् । औत्पुतिकः ॥ ३७८ ॥ इत्युत्सङ्गादिः ॥

१ °वेश° E.; वेषस्थां B. C. D.;
°वेष्टाः स्था° K.

२ Thus also Hem.; om. others.

३ उपहस्त Bō., Yajñ., Hem.; om.
Kāś. V.

४ औपवेष्टिकः B. C. K. (preceding
śloka).—Hem. उपवेश and उपवेष्ट; the
others उपवेश.

५ उपस्थेन जीवति औपस्थिकी वरा-
ङ्गना Yajñ.

६ औपास्तिकः A.—उपास्थि Hem.;
om. by the others.

७ उडुपोत्तप° B. K.; उडुपोत्तप° C.;
°उडुपो उत्तप° D.; °उत्तुपोत्तपसंयुतौ
E.; उट्टुपोत्तु° F.

८ उडपो थ° स्यादुत्पुत्पुतौ तथा B.
C. K.; स्यत्पुत्पुत्पुतौ प्युतः D.; °ततः E.

९ Cf. Pāṇ. iii. 1, 135.

१० ठकारः° A. F.; औट्टुपिकः F. K.

११ औत्तुपिकः A.; औत्तपिकः B. C.
K.—उत्तुप । उट्टप Hem.; उट्टप, उत्तुप
Kāś. V. α.; om. by the others.

१२ उड्तं° A.; उड्तं F.; औड्तं C.

प्रोक्ता भस्त्रा भरणं शीर्षभारः

शीर्षभारो भरटश्चांसभारः^१ ।

अंसभारः करणं पङ्कभारो

ज्ञेयः प्राज्ञैः करटोऽन्येऽपि शब्दाः^२ ॥ ३७९ ॥

भस्त्रादेष्टु इत्यनेन^३ तेन हरतीत्यर्थे ठङ्^४ भवति ॥ * ॥ भस्त्रया
हरति । भस्त्रिकः । भस्त्रिकी ॥ * ॥ भ्रियते भरणम् । भरणिकः ॥ * ॥
शीर्षे भारः शीर्षभारः । शीर्षभारिकः ॥ शीर्षभारिकः ॥ * ॥ भरटः
स्रवविशेषः । भरटिकः^५ ॥ * ॥ अंसभारिकः ॥ अंसभारिकः^६ ॥ * ॥
करणिकः ॥ * ॥

शनैः शनैरुपचितपङ्कभारिकाः

पयोधराः प्रययुरपेतदृष्टयः^७ ॥

करटिकः^८ ॥ एतौ वामनमतेन ॥ * ॥ वातोर्मीचं गदिता स्त्री तगौ ग
इति वृत्तम्^९ ॥ ३७८ ॥ इति भस्त्रादिः ॥

अस्य द्यूतोऽथ जङ्घाप्राङ्गतं हतं गतागतम् ।

पादस्वेदनं यातोपयातं कण्टकमर्दनम् ॥ ३८० ॥

१ भरटश्चांसभारः E.; °चांशभारः
B. D. F. K.

२ अश्वभारः° D.; आंशभारः° F.

३ भस्त्रादिष्टु A. (cf. §l. 375).

४ ठङ् D.; तद्गु A.

५ ? सरटः° C.; भरतः° A.; भार-
टिकः A. D.—सरटः स्रवविशेषः सर-
टिकः । भरटेति केचित् Yajñ.; भरट
Bö., Kās. V., Hem.

६ अंशभारिकः । अंशभारिकः MSS.
—Hem. has the above two and अंगभार,
अंगभार.

७ §ls. 17, 63 (पयोमुच्चः° eds.); D.
om. from शनैः.

८ The other works omit करण, करट
and पङ्कभार.

९ वातोर्मीची गदिता° A.; om.
D.; °तगौ गृह्येत । इति° F.

निर्वृत्ते^१ ऽच्यूतादेरित्यनेनैतस्मात् तेन निर्वृत्त इत्यर्थे ठञ् भवति
 ॥ * ॥ अच्यूतेन निर्वृत्तम् । आच्यूतिकम् ॥ * ॥ जाङ्गाप्रहतिकम् ॥ * ॥
 जाङ्गाप्रहतिकम् ॥ * ॥ गतं च तद् आगतं च । गतागतम् । गाताग-
 तिकम् ॥ गतानुगतमित्यन्ये ॥ * ॥ पादयोः खेदनं पादखेदनम् ।
 पादखेदनिकम् ॥ पादखेद इत्यन्ये ॥ * ॥ यातोपयातिकम् ॥ याति-
 कम् औपयातिकमित्यन्ये^२ ॥ * ॥ काण्टकमर्दनिकम् ॥ कण्टकमर्द
 इत्यन्ये ॥ ३८० ॥

शर्करामर्दनं^३ सत्त्ववागङ्गानुगतानि च ।

अन्येऽपि ध्वनयो लक्ष्या अक्षच्यूतादिनामनि ॥ ३८१ ॥

शर्करामर्दनिकम् । शर्करामर्द^४ इत्यन्ये ॥ * ॥ सत्त्वं मनो गुणो
 वा । सात्त्विकः ॥ * ॥ वाचिकः ॥ * ॥ आङ्गिकः ॥ * ॥ आनुगतिकः ॥ * ॥
 अन्येऽपीत्याकृतिगणवादिति शेषः ॥ ३८१ ॥ इत्यच्यूतादिः ॥

निकटो भिक्षुके वृक्षमूलमावसथस्तथा ।

श्मशानाभ्रावकाशौ च निकटादौ बुधैर्मतौ ॥ ३८२ ॥

निकटादेर्वसतीत्यनेनास्मात्तत्र^५ वसतीत्यर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ नि-
 कटे वसति । नैकटिकः । यो ग्रामसमीपे वसत्यारण्यको भिक्षुः स
 एवमुच्यते प्रसिद्धेः^६ ॥ * ॥ वार्धमूलिकः ॥ * ॥ आवसथिकः ॥ * ॥ श्मा-

१ निवृत्ते° throughout A. B. C. F. K.

२ Hem. combined and separate; the others combined only.

३ शर्करामर्दनं E.

४ शर्करामर्दन A.; शर्करामर्द D.—
 शर्करामर्दन Hem.; om. by the others.

५ निकटादीर्व° A.; निकटादी व°
 D.; cf. P. iv. 4, 73; 74.

६ नैकटिकः । आरण्यकेन भिक्षुणा
 ग्रामात् कोशे (read क्रोशे) वसत्यभि-
 ति यस्य शास्त्रतो वासः स एवोच्यते ।
 Hem.

शानिकः ॥ * ॥ आभ्रावकाशिकः ॥ अभ्रवकाश^१ इति शकटाङ्गजः ॥
३८२ ॥ इति निकटादिः ॥

महिषी मणिपाली प्रानोर्लेपिका पुरोहितः ।

प्रजापतिप्रजावत्यनुचारकविलेपिकाः ॥ ३८३ ॥

अमहिष्यादेरण् इत्यनेन अकारान्तामहिष्यादेश्चास्य धर्म्यमित्यर्थे
ऽण् भवति ॥ * ॥ होतुर्धर्म्यम् । होत्रम् ॥ * ॥ महिष्या धर्म्यं न्याय्यं
युक्तमित्यर्थः । माहिषम् ॥ * ॥ मणीन्यालयतीति मणिपाली स्त्री ।
माणिपालम् ॥ * ॥ प्रलिम्पत्यनुलिम्पति वा । प्रलेपिका । अनुलेपिका ।
प्रालेपिकम् । आनुलेपिकम् ॥ * ॥ पुरो दधाति स्म । पुरोहितः ।
पौरोहितम् ॥ * ॥ प्रजानां पतिः । प्रजापतिः । प्राजापतम् ॥ * ॥
प्रजा अस्याः सन्ति । प्रजावती । प्राजावतम् ॥ * ॥ अनुचरति ।
अनुचारकः । आनुचारकम् ॥ * ॥ विलिम्पतीति विलेपिका । वैले-
पिकम् ॥ ३८३ ॥

यजमानोऽनुवाकश्च नरो वर्णकपेषिका ।

यजते । यजमानः । याजमानम् ॥ होढयजमानेति केचित्प-
ठन्ति । तत्र होता च यजमानश्च । होढयजमानम् । तस्य धर्म्यं^२ होढ-
यजमानम् ॥ * ॥ आनुवाकम् ॥ * ॥ नारम् ॥ * ॥ पिनष्टीति पेषिका ।
वर्णानां पेषिका वर्णकपेषिका^३ । अकयाजकादिभिरित्यनेन समासे ।

१ अभ्रवकाश B. C. F. K.—अभ्रव-
काश Hem.; cf. St. Petersburg. Dict. s.v.
अभ्रावकाशिक and अभ्रवकाशिक.

२ B. C. K. om. from होतृयजमानं.
—होतृ and यजमान Bb., Yajñi., K. V.;

यजमान and होतृयजमान Hem., whose
rule अन्नरादेरण् (नरादि = our महि-
ष्यादि), as the one quoted by Vardh.,
includes होतृ; cf. P. iv. 4, 48-9.

३ वर्णपेषिका MSS. (D. orig. ०क०).

वार्णकपेषिकम्^१ ॥ अन्ये तु वर्णक पेषिकेति^२ च्छिन्दन्ति ॥ * ॥ इति
महिव्यादिः ॥

शक्तियष्ट्यष्टमा दण्ड ईषेष्टी^३ कम्पनाम्भसी ॥ ३८४ ॥

शक्त्यादेष्टीकण इत्यनेन^४ शक्त्यादेरस्य प्रहरणमित्यर्थे टोकण भवति
॥ * ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य^५ । शाक्तीकः । शाक्तीकी ।

स्खलन्ती न कचित्तैद्यष्टादभ्ययफलशालिनी ।

अमोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा^६ ॥ * ॥

याष्टीकः । यथा धनंजयस्य ।

याष्टीकं ते स्मरव्यग्राः खेचरस्त्रीवृता वराः^७ ।

याष्टीकं ते स्मरव्यग्रास्तं प्रतीच्छन्ति नाभितः ॥ * ॥

अष्टमः प्रहरणमस्य^८ । आष्टमीकः । अयं जिनेन्द्रबुद्धिमतेन ॥ * ॥

दाण्डिकः ॥ * ॥ ईषा प्रहरणमस्य । ऐषीकः ॥ * ॥ इष्टिः प्रहरणमस्य^९ ।

ऐष्टीकः ॥ * ॥ कम्पनं प्रहरणमस्य । काम्पनीकः ॥ * ॥ अभः प्रहरण-

मस्य । आम्भसीकः ॥ * ॥ अपरेषां मते ठजेव^{१०} । दाण्डिकः । ऐष्टिकः ।

काम्पनिकः । आम्भसिकः ॥ ३८४ ॥ इति शक्त्यादिः ॥

१ वर्णपेषिकं A.; वार्णपेषिकं B. F. K.;
वर्णपेषिकं C.

२ वर्णकपिकेति B. C. K.; वर्णकापे-
षिकेति F.—Hem. has वर्णक। पेषिका २
(i.e. also combined); the others omit all
three.

३ शक्तिषष्ट्याष्टं A.; ईषेष्टी A. E.;
० यष्ट्यमदिडेईषेष्टी D.

४ शक्त्यादेरकणित्वं B. K.; ० देर-
कर्णिरित्वं C.

५ शक्तिप्रहरणमस्य A. B. C. K.

६ Śiṣup. 19, 59.

७ ? खेचरः स्त्रीमृताचराः A.; (खे-
चरी स्त्री नृत्यचराः C.); ० नृताचराः
B. K.; ० नृताचराः D.; ० मृताचराः F.;
[? याष्टीकान्ते; or खेचराः स्त्री०].

८ अष्टमप्र० B. C. K.; अष्टमा प्र० A.

९ इष्टिप्रहरणं A. B. C. K.

१० Cf. P. iv. 4, 57 (शाक्तीक & याष्टीक
ib. 59); Hem. has the rules vi. 4, (63)
शक्तियष्टेष्टीकण। (64) वेष्ट्यादिभ्यः। (ऐ-
ष्टिकः० की। ऐष्टीकः० की).

छत्तं चुराप्ररोहौ च विशिकाविशिखे^१ तथा ।

अनृतं स्यादुदस्थानं पुरोडा कृषिसंयुता^२ ॥ ३८५ ॥

इत्तादेर्ण इत्यनेन तदस्य शीलमित्यर्थे णो भवति ॥ * ॥ क्वादना-
दावरणाच्छत्तम् । गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तः । क्त्तशीलः
शिश्वः । क्त्तः ॥ अन्ये ताडः । क्त्तशीलश्चात्तः । क्त्तस्वेव शीलमस्ये-
त्यर्थः । क्त्तं यथा धार्चमाणं वातातपवर्षत्राणाय भवति पुरुषस्य ।
एवमुपाध्यायो धार्चमाणः शिष्यस्य रागद्वेषक्रोधमोहत्राणाय भवति ।
स शिष्यं धर्मं ब्रूते । एवमसावुपाध्यायश्चत्तमिव च्छत्तम् । तच्छी-
लानुकारिशीलः शिष्यश्चात्त इत्युच्यते । गुरुशील इत्यर्थः ॥ * ॥ चो-
रणं चुरा भिदादिः । चुराशीलश्चौरः ॥ * ॥ प्रारोहः ॥ * ॥ विशिका
परहृदयानुप्रवेशः । वैशिकः^३ ॥ * ॥ बज्जन्मतया विशिखेव विशिखा ।
वैशिखः^४ ॥ * ॥ अनृतभाषणम् अनृतम् । अनृतः ॥ * ॥ उदके स्थानम्
उदस्थानम् उदवासः । औदस्थानम् ॥ * ॥ पुरो दीयत इति पुरोडा ।
अत एव वचनादनुपसर्गादप्यङ्^५ । पौरोडः ॥ पुरोद इत्यन्ये^६ ॥ * ॥
कर्षणं कृषिः । कार्षः ॥ ३८५ ॥

भक्षाशिक्षाविश्वधार्कर्मभिक्षा

विक्षाचुक्षामन्द्रसत्यास्तिविक्षा^७ ।

स्थोपस्थानं वा तपः स्याद्बुभुक्षा

छत्तादिर्विज्ञायतामेष दक्षैः^८ ॥ ३८६ ॥

१ विशिषि A. B. F. K.; विशिषि C.

२ पुरोडाः कः D. F.; संयुतः F.

३ परहृदयप्रवेशरूपा विशिखन्नि-
यापि विशिखेत्युच्यते । वैशिखः । विशि-
कोऽपि अस्मैव पर्यायः । Yajñ.

४ विशिषैव विशिषा विशिखः । A.;
विशिषैव विशिषा B.; विशिखैव वि-
शिखः । C.

५ Cf. Pāṇ. iii. 3, 106.

६ पुरोडा Bō., Yajñ., Hem.; पुरोह
Kāś. V. ed.; पुरोड and पुरोडाश् Kāś.
V. MS. a.

७ A. C. om. विक्षा; विक्षानुक्षा° D.;
°विक्षानुक्षा° E.; चिक्षाचुक्षा° F. K.;
बुक्षा° C.

८ धीरैः । D. E.

भच अदने भचणं भचा । भाचः ॥ * ॥ शैचः ॥ * ॥ विश्वं दधाति ।
 विश्वधा सुधा^१ । वैश्वधः ॥ * ॥ कर्मः ॥ * ॥ भैचः ॥ * ॥ विचुचुची^२
 इत्यपरिपठितौ धातु । विचणं विचा । वैची ॥ चुचणं चुचा शौचम् ।
 चौचः^२ ॥ चोचा वस्त्रादिवेषपङ्क्तिरिति^३ वामनः ॥ * ॥ मन्द्रशीलः ।
 मान्द्रः ॥ * ॥ सत्यभाषणं सत्यम् । तच्छीलमस्य । सात्यः ॥ * ॥ तैतिचः
 ॥ * ॥ स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते । स प्रादिपूर्वो गृह्यते । आतो गोऽन्तः^४
 प्रादेरित्यङ्प्रत्यये । आस्था नियतविषये प्रत्याशा । संस्था । व्यवस्था ।
 आस्थः । सांस्थ इत्यादि^५ ॥ * ॥ औपस्थानः ॥ * ॥ तापसः ॥ * ॥ बौ-
 भुचः ॥ * ॥ शकटाङ्गजसु चौरी तापसीत्यादौ^६ डीविधानार्थं कृत्वा-
 देरञ् इत्यनेनाजमाह । अस्मन्मते तु गौरादिपाठाश्रयणाद् डीप्र-
 त्ययः सिद्धः ॥ ३८६ ॥ इति कृत्तादिः ॥

किशरस्तगरोशीरपणीहरिदुगुगुलु^७ ।

हरिद्रानलदावेतौ स्थगलो^८ नरदस्तथा ॥ ३८७ ॥

किशरादेष्टङ् इत्यनेन किशरादेरस्य^९ पण्यमित्यर्थे ठङ् भवति ।
 किशरादयो गन्धविशेषवचनाः ॥ * ॥ किशरं पण्यमस्य । किशरिकः ।
 किशरिकी ॥ * ॥ तगरिकः । तगरिकी ॥ * ॥ उशीरिकः । उशीरिकी ॥ * ॥

१ Thus also Yajñ.; ब्रह्मा F.

२ The MSS. waver throughout between च and च.—विचा and चुचा Bō., Yajñ.; चिचा and चुचा Hem.; विचा and चुचा Kās. V. a., om. ed.

३ वस्त्रादिपङ्क्तिरिति A.

४ अतो गीतः^० B. C. F. K.; ^०गीतः D.; cf. Pāṇ. iii. 3, 106 (? गी = उपसर्ग Vop. 26, 193).

५ Hem. excludes ^०स्थ from the gāṇa, his rule being अङ्स्थाच्छवादेरञ् ।

६ चौरतापसीत्यादौ F.

७ ^०शीरयणी^० E.; ^०गुगुलुः B. C. K.; गुगुलाः F.; गुगुलाः D.

८ ^०स्थगलो^० D.; कृगलो B. C. F. K.

९ B. C. K. waver between किशर and किसर.—किसर Bō., Yajñ., K. V. a.; किशर K. V. ed., Hem.

पर्णिकः । पर्णिकी ॥ हरिद्रुकः ॥ हरिद्रुपर्णीत्यन्ये^१ ॥ * ॥ गुग्गुलुकः^२
 ॥ * ॥ हरिद्रिकः ॥ * ॥ नलदिकः ॥ * ॥ स्थगलिकः । स्थगर^३ इति श-
 कटाङ्गजः ॥ * ॥ नरदिकः ॥ ३८७ ॥ इति किशरादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां
 स्त्रीयगणरत्नमहोदधिवृत्तौ करोत्याहतगच्छतिप्राप्तप्रभवति-
 कार्थदीयतेप्रयोजनचरत्युत्पातसंयोगहरतिवहत्यावहति-
 पृच्छतिगच्छत्याहतेनचरतिजीवतिहरतिनिर्वृत्तवसति-
 धर्मप्रहरणशीलपण्यलक्षणाथविहिततद्धितप्रत्यय-
 गणनिर्णयो नाम षष्ठोऽध्यायः

समाप्तः ॥

१ Hem. has them both combined
 and separate; Bō., Yajñ. separate only;
 हरिद्रायणी K. V. ed., हरिद्रुपाण (!)
 a.—Bō., Yajñ., K. V. also हरिद्रा, om.
 Hem.

२ Thus all MSS.—गुग्गुलु & गुग्गुल

Hem.; गुग्गुलु Bō., Yajñ., Kāś. V. ed.;
 गुग्गुल a.

३ च्छगर A.; A. B. C. F. om. स्थग-
 लिकः, suppl. K.—स्थगर Hem.; स्था-
 गल Bō.; स्थगल (छगलिक इत्यन्ये) Yajñ.;
 स्थल K. V. a., सुमङ्गल (!) ed.

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

तारकाकुसुमपल्लववेगाः

पुष्पगौरवविचारपिपासाः ।

मञ्जरीस्तवकवर्णकतन्द्रा

दुःखशास्त्रमुखमूत्रतरंगाः ॥ ३८८ ॥

संजातं तारकादेरित्यनेनैतस्मात् तदस्य संजातमित्यर्थ इतो भ-
वति ॥ * ॥ तारकाः संजाता अस्य । तारकितं नभः ॥ तारकशब्दोऽप्यत्र
ग्राह्यः ॥ * ॥ कुसुमितस्तरुः ॥ * ॥ पल्लवितः ॥ * ॥ वेगितः । वेगवान्
॥ * ॥ पुष्पितः ॥ * ॥ गौरवितः ॥ * ॥ विचारितः ॥ * ॥ पिपासितः ॥ * ॥
मञ्जरितः ॥ * ॥ स्तवकितः ॥ * ॥ वर्णकितः ॥ कर्णकितो^१ वेणुरित्य-
यन्यः ॥ * ॥ तन्द्रितः ॥ * ॥ दुःखितः ॥ * ॥ शास्त्रितः ॥ * ॥ सुखितः
॥ * ॥ मूत्रितः ॥ * ॥ तरंगितः ॥ ३८८ ॥

निद्रामुद्रापुलकतिलकाश्चन्द्रकाभ्रान्धकारा

गर्वोत्कण्ठामुकुलमुकुरद्रोहदोहा बुभुक्षा ।

हर्षोत्कर्षव्रणकुवलयव्याधिगर्धाः पुरीषं

क्षुत्सीमन्तज्वरभरारा रागरोमाञ्चरोगाः ॥ ३८९ ॥

१ कर्णकितो A.; ॥ वर्णकितो वेणु° K. V. α.; वर्णक Bō., v.l. Kās. V. ed.;
B. C. F., orig. K. (corr. ॥ वर्णकितः व-
र्णकितो वेणु).—कर्णक Bō., Yajñ., Hem., दारुविकारः कर्णकितः संभः । Yajñ.]

निद्रितः ॥ * ॥ मुद्रितः साधुवादः ॥ * ॥ पुलकिता तन्वी तवेयं
तनुः^१ ॥ * ॥ तिलकितः ॥ * ॥ चन्द्रकितः ॥ * ॥

ददर्श काले दिवमभितामिव^२ ॥ * ॥

अन्धकारितः ॥ * ॥ गर्वितः ॥ * ॥ उत्कण्ठितः ॥ * ॥ मुकुलितः ॥ * ॥
मुकुर आदर्श मुकुलं च । मुकुरितः ॥ * ॥ द्रोहितः ॥ * ॥ दोहितः
॥ * ॥ बुभुक्षितः ॥ * ॥ हर्षितः ॥ * ॥ उत्कर्षितः ॥ * ॥ ब्रणितः ॥ * ॥
कुवलयितः ॥ * ॥ व्याधितः ॥ * ॥ गर्धितः ॥ * ॥ पुरीषितः ॥ * ॥
चुधितः ॥ * ॥ सीमन्तितः ॥ * ॥ ज्वरितः ॥ * ॥ भरितः ॥ * ॥ गरितः
॥ * ॥ रागितः ॥ * ॥ रोमाञ्चितः ॥ * ॥ रोगितः ॥ ३८६ ॥

पराडा कन्दलकज्जलं किसलयं तृट् काटकं^३ कोरकः

कल्लोलस्यपुटं कुतूहलफलं चाङ्गारकः कञ्चुकः ।

शृङ्गाराङ्कुरशैवलानि बकुलश्वभ्रमचारास्तथा

वर्मरालकलङ्ककर्दमयुतं अङ्गा अजीषं^४ मतम् ॥ ३९० ॥

पण्डा बुद्धिः । पण्डितः ॥ * ॥ कन्दलितः ॥ * ॥ कज्जलं मषी ।
कज्जलितः ॥ * ॥ किसलयितः^५ ॥ * ॥ ढषितः ॥ * ॥ कण्टकितः ॥ * ॥
कोरकितः ॥ * ॥ कल्लोलितः ॥ * ॥ स्थपुटितः ॥ * ॥ कुट्टहलितः ॥ * ॥
फलितः ॥ * ॥ अङ्गारकितः पलाशः^६ ॥ अथवा ।

अङ्गारितमिवोत्पाते वारिराशेरिवोदकम्^७ ॥ * ॥

१ तथेयं तनुः MSS., except F.—See
com. on Kāvya-pr. i. 4; on Sāhity. śl. 27.

२ Raghuv. iii. 12.

३ किशलयं A. D.; चिष्कटकं A.

४ चर्मरालं C. F.; अङ्गजजीषं E.

५ किशलयितः A.

६ पलाशटी D.—अङ्गारकशब्दो-
गारसदृशेषु पलाशकुसुमेषु लक्षणया व-
र्तते । Yājñ.

७ अङ्गारकितमिवो MSS. [अङ्गार
cf. next śloka]; वारिराशिरि A. K.;
वारिदोदकं B. C., orig. K.

कच्चुकिः ॥ * ॥ शृङ्गारितः ॥ * ॥ अङ्कुरितः ॥ * ॥ शैवलितः ॥ * ॥
 वकुलं मुकुलम्^१ । वकुलितस्तरुः । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ श्वानो
 भ्रमन्त्यत्र । श्वभ्रं गर्तः । श्वभ्रितं भूतलम् ॥ * ॥ प्रचारितः ॥ * ॥
 वर्मितः^२ ॥ * ॥ आरालमिति मूत्रपुरीषयोः^३ संज्ञा । आरालितः ॥ * ॥
 कलङ्कितः ॥ * ॥ कर्दमितः ॥ * ॥ अद्धितः ॥ * ॥ ऋजीषम् उपहतं मलं
 पिष्टपचनं च । ऋजीषितः^४ ॥ ऋजीषमित्यन्यः ॥ ३६० ॥

संज्ञाकुड्मलमूर्छानिष्क्रमणाङ्गारहस्तकोच्चारः^५ ।

प्रतिबिम्बविघ्नतन्त्रप्रत्ययदीक्षा^६ भवेन्नर्जा ॥ ३९१ ॥

संज्ञितः ॥ * ॥ कुङ्गलितः ॥ * ॥ मूर्च्छितः ॥ * ॥ निष्क्रमणितः ॥ * ॥
 अङ्गारितः ॥ * ॥ हस्तकितः^७ ॥ * ॥ उच्चारितः ॥ * ॥ प्रतिबिम्बितः^८
 ॥ * ॥ विघ्नितः ॥ * ॥ तन्त्रं संजातमस्य । तन्त्रितः ॥ तन्द्रा । आलस्य-
 मिति द्रुमिडाः^९ पठन्ति ॥ * ॥ प्रत्यय आश्रयः । प्रत्ययितः । आप्तः ॥
 यथा मुरारेः^{१०} । ब्रवीति च प्रत्ययितो महर्षिः ॥ * ॥ दीक्षितः ॥ * ॥
 गर्जितः । मत्तो गजः ॥

१ मुकुलं B. C. K.; वकुलं कुङ्गलम्
 Yajñ.—F. (and once corr. K.) and Yajñ.
 write वकुल; Bō., Hem. वकुल; om. K. V.

२ चर्मितः A. F.—Bō., Yajñ. वर्मन्;
 om. Kāś. V., Hem.

३ पुंमूत्रपुरीषयोः A. — आरालमि-
 ति (!) मूत्रपुरीषयोः संज्ञेति वर्धमानः ।
 आरालः कुटिले सर्जरसे समदर्दतिनीति
 मेदिनीकारः (ल ५८) आरालितः । Yajñ.;
 आराल Bō.; om. Kāś. V., Hem.

४ ऋजीष उपहतमलं पिष्टपचनं च
 Yajñ.—All others have ऋजीष only.

५ ०कुङ्गलं A. E.; कु-लं D.

६ प्रतिबंधविघ्नं B. C. K.; इतिवि-
 स्तविघ्नं D.

७ हस्तको हस्तावलंबः^० Yajñ.

८ प्रतिबंधितः B. C. K.—प्रतिबिम्ब
 Bō., Yajñ.; om. Kāś. V., Hem.

९ तंचा आलं द्रुमिडाः A.; तंचा
 आलस्य इति प्रामिडाः D.—तंच Yajñ.;
 विघ्नतन्त्र Bō.; तन्द्रा K. V. ed., MSS.;
 Hem.

१० Anarghar. iii. śl. 29 (ed. Calc. S.
 1782 p. 71).

ननु क्तप्रत्यये भुजेः पिवतेत्य सनन्तस्य विहिते सिद्धं बुभुक्षितः पिपासित इति । तथा पुष्य विकसन^१ इति दैवादिकधातोः पुष्यित इति । सुखितो दुःखित इति चुरादिष्ट्यन्ताद्धातोः । नैवम् । अर्थवैषम्यात् । तथा हि । भोक्तुमिष्टो बुभुक्षित ओदनो नरेण । पातुमिष्टं पिपासितं चीरमिति कर्मणि क्तप्रत्यये बुभुक्षितादिशब्द ओदनादौ कर्मणि वर्तते न तु नरि कर्तरि^२ । इतप्रत्ययान्तस्य भोक्तृपुरुषवृत्तिः ॥ पुष्यितशब्दोऽपि क्तान्तः । पुष्यिता कल्का । पुष्यितं कमलमिति वा विकासक्रियोपेतेऽर्थे प्रतीत इतप्रत्ययान्तस्य^३ प्रसवोपेते चम्पकादौ वर्तते । सुखितदुःखितशब्दयोस्त्वपेक्षितापरकर्तृव्यापारः सुखादिसंवि-
त्तिमांश्चैत्रादिः प्रतीयते । इतप्रत्यये त्वनपेक्षितपरव्यापारः सुखाद्य-
नुभवयुक्त इति ततो युक्तोऽमीषामत्र पाठः । एवमन्येषामपि फलं दर्शनीयम् ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन शिञ्जाजिगीषाकिद्रारोह-
प्रभृतयो द्रष्टव्याः^४ ॥ ३८१ ॥ इति तारकादिः ॥

पृथ्वासुप्रियपाण्डुचण्डपटवः खण्डूरखण्डाणवः^५

साधुः स्वादुमृदू महल्लघुतनुक्षिप्राणि वृद्धो गुरुः ।

वक्राकिंचनचारुपाकबहवो वत्सर्जुतृप्राणि^६ च

सुदुः कालवृषौ महिश्च^७ बहुलं ह्रस्वोऽथ होडः कृदुः^८ ॥ ३८२ ॥

पृथ्वादेरिमन् इत्यनेन तस्य भाव इत्यर्थ इमन् वा भवति । पचे

१ Dhātup. 26, 15.

२ ननु रि कर्तिरि D.; F. om. नरि.

३ D. om. from भोक्तृपुरुषवृत्तिः.

४ ? जिगीषानिहारोह^० A.; जि-

गीषाकिद्रोद्रप्रभृतयो K. (suppl.);

B. C. F. and orig. K. om. from एवम-

न्येषामपि.

५ पृथ्वासु^० पटवर्षदूरखण्डाणवः A.;

० पटवो खंडूह^० (!) B. C. E. F. K.; ० चं-

द्रपटवः^० D.

६ ० तप्राणि E.; तुप्राणि A. D.

७ महस्य^० E.

८ ? कृदुः C. K. (? B.); कृदुः D. E.;

कृदुः F.

यथाप्राप्तम् ॥ * ॥ पृथोर्भावः । प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता
॥ * ॥ आशिमा ॥ * ॥ प्रेमा ॥ अयमिमन्नन्तः^१ पुंलिङ्गः सर्वत्र व्याक-
रणग्रन्थे पटिमा लघिमेत्युदाह्रियमाणो दृश्यते । भर्त्तृश्चरेणापि^२ वा-
रणार्थानामित्यत्र पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तः । सत्त्वेन परिगृहीतः^३ प्रेमा
संनिविशते ॥ लिङ्गकारिकास्वप्ययं नित्यं पुंलिङ्ग एव । ततश्चार्धार्चाद्यन्त-
र्भावप्रसारिकापि^४ कर्तुं न युज्यते ।

भवतोऽपजनोपपदे अङ्गपदे^५ पुंसि नित्यमिमनिच्च ।

अपशब्दजनशब्दोपपदे यथासंख्यमङ्गपदे नित्यं पुंसि भवतः । अयम-
पाङ्गः । अयं जनपदः । इमनिच्च नित्यं पुंसीति वर्तते । पटिमा लघि-
मेत्ययमर्थोऽस्याः । एवं च एते काव्यनाटकप्रयोगाः ।

प्रेम कारयति वा निरन्तरम्^६ ।

प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि^७ ।

प्रेम मानमवधूय वधूः स्वाः^८ ।

सामर्थ्यं च तवार्जुनस्व^९ च समं दुर्योधने प्रेम च ।

इत्येकवाक्यतया नपुंसकेन दृश्यन्ते । तेख्ययं गतिः । स्नेहपर्याय औणा-
दिको मनिन्प्रत्ययान्तः प्रातिपदिको वाव्युत्पन्नः^{१०} प्रेमन्शब्दोऽस्तीति
॥ * ॥ पाण्डिमा । अयं ओभोजमतेन^{११} ॥ * ॥ चण्डिमा ॥ * ॥ पटिमा

१ °इनंतः A.; इन्नंतः B.; अनंतः D.

२ भर्त्तास्वरेणापि A.; भर्त्तृश्चरेणा-
पि D.—[? °वर्णार्थानामित्यत्र].

३ स्वत्वेन° B. C. F. K.; सत्त्वेन परिगृ-
हीतः A.; सत्त्वेन परिगृहीति D.

४ ? °अन्तर्भावः । प्रसारिकापि A.;

°र्भावः पादप्रसारिकापि B. C. F. K.

५ भवतोऽपजनोपपदांगपदे B. C. K.;

भवतो जनो° A.; लिङ्गानुशासनेऽपि

अपजनोपपदांग° इमनिच्चिति स्मर्यते ।

Yajñ.; cf. Siddh. K. 4°. p. 249b. l. 13.

६ Kirāt. 13, 61.

७ Kirāt. 9, 70.

८ Śiṣup. 10, 2.

९ तवार्जुनस्व B. C. F. K.

१० वा अव्युत्पन्नः D.; cf. Up. S. iv. 144.

११ Hem. alone has the words पांडु,

वृद्ध, चारु, काल.

॥ * ॥ खण्डोर्भावः । खण्डिमा । दण्ड इत्यन्यः^१ ॥ अयं शकटाङ्गज-
मतेन ॥ * ॥ वरिमा । उरुत्वम् ॥ * ॥ खण्डस्य भावः । खण्डिमा ॥ * ॥
अणिमा ॥ * ॥ साधिमा ॥ * ॥ खादिमा ॥ * ॥ खदिमा ॥ * ॥ महिमा ।
महत्त्वम् । महत्ता ॥ * ॥ लधिमा ॥ * ॥ तनिमा ॥ * ॥ चेपिमा । चि-
प्रत्वम् ॥ * ॥ वर्षिमा । वृद्धत्वम्^२ ॥ * ॥ गरिमा । गुरुत्वम् ॥ * ॥ वक्रिमा
॥ * ॥ अकिंचनिमा । आकिंचन्यमिति ब्राह्मणादिवात्^३ ॥ * ॥ चा-
रिमा । चारुत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन^४ ॥ * ॥ पाकिमा ॥ वयोऽर्थल-
क्षणेऽणि^५ । पाकम् ॥ * ॥ बहोर्भावः । भूमा । यथा । परं भूमान-
मातन्वते^६ । बाह्वम् ॥ * ॥ वत्सिमा । वात्स्यम् ॥ * ॥ ऋजिमा^७ ।
आर्जवम् ॥ * ॥ तृप्तिमा^८ । अयं श्रीभोजमतेन ॥ * ॥ चोदिमा ।
क्षुद्रत्वम् ॥ * ॥ कालिमा । कालत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन^९ ॥ * ॥
वृषिमा ॥ * ॥ महिमा । महिलम्^{१०} । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥
बंहिमा । बाह्व्यं ब्राह्मणादिपाठात् ण्यट्^{११} । मनोज्ञादिपाठाद् वा-
जलकम्^{१२} ॥ * ॥ वृषिमा । वृषत्वम् ॥ * ॥ होडिमा^{१३} । वयोऽर्थलक्षणे
ऽणि प्राप्ते । ब्राह्मणादिवाद् हौड्यम्^{१४} ॥ * ॥ कडुर्मन्तुः । कडिमा ।
कडुत्वम् । कार्दवम्^{१५} ॥ ३८२ ॥ इति पृथ्यादिः ॥

१ षंडो । भाव षंडिमाः^{१०} A.; °डंड
इत्यन्यः D.—खंडु Hem.; दण्ड Bō., Yajñ.

२ See note ११, preceding page.

३ Not given in (Ākṛitigaṇa) ब्राह्म-
णादि §l. 395-404.

४ Cf. §l. 405 com.; & P. v. 1, 129.

५ Mahāvīrach. ii. §l. 45.

६ Om. A. D. F.; °चिप्तिमाः^{१०} B.;
तृप्तिमा D.

७ तृप्तिमा D. (cf. page 416, note 6);
Hem. apparently तृप्त; om. by the others.

८ महत्त्वं F.—Hem. महत् and महि;
the others महत् only.

९ See §l. 410.

१० होडबालशब्दौ समानार्थौ Yajñ.

११ See §l. 401.

१२ ? कडुर्मन्तु कडिमा^{१०} कार्दवं A.;

कडु^{१०} कडिमा कडुत्वं कार्दवं C. K.; क-
टु^{१०} कटिमा । कटुत्वं । काटवं F.; कडु-
र्मन्तु (or कटु?) कटिमा कटुत्वं । का-
दवं । D.; Hem. कटु (corrected from
कडु); om. by the others.

दृढपरिवृढौ मूकश्चक्रौ विशारदसंमती^१

बधिरमधुरौ बालो मूलं कलो जडपरिडत्तौ ।

लवणतरुणावुष्णः शीतः स्थिराक्षकृशा वृढो^२

विमतिविमनोमन्दा मूर्खो वियातभृशं तथा ॥ ३९३ ॥

वर्णदृढादेर्णद्वेत्यनेन वर्णवाचिनो^३ दृढादेस्त्रास्य भाव इत्यर्थे ण्यद् भवति । इमन् च वा ॥ शैल्यम् ॥ * ॥ दृढस्य भावः । दार्ढ्यम् । द्रढिमा । दृढता । दृढत्वम् ॥ * ॥ परिवृढस्य भावः । पारिवृढ्यम् । परिव्रढिमा^४ ॥ * ॥ मौक्त्यम् । मूकिमा ॥ * ॥ चुक्रम् अक्षम्^५ । चौ-
क्र्यम् । चुकिमा ॥ * ॥ वैशारद्यम् ॥ शारदशब्दः प्रत्ययवाची । यथा । रज्जुशारदमुदकम् । दृषच्छारदाः सक्तवः । सद्यो हि रज्ज्वोद्धृतमु-
दकं प्रत्ययमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । सद्यस्य दृषदा पिष्टाः सक्तवो
दृषच्छारदाः । तत्रायं गुणप्रधानः । शारदं प्रत्ययत्वम् अभिनवत्वम् ।
तद्विगतमस्य । विशारदः प्रवीणः । प्रवीणो लक्षणया । तथा हि । यो
यत्र नवः स तत्र मूढः । यस्तु पुराणः स सर्वं जानाति ॥ अथवा । व्युत्प-
त्तिशून्यः प्रवीणवाची विशारदशब्दः ॥ * ॥ संगता मतिर्यस्यासौ
संमतिः । तस्य सांमत्यम् । संमतिमा ॥ शकटाङ्गजमते तु सांमतमि-
त्यपि । स हि लघ्वादेरिक इत्यस्य सूत्रस्त्रैर्विधमर्थमाह^६ । तथा हि ।
लघुरादिः समीपभूतो यस्येकस्तदन्तात्तस्य भावे कृते वाण्प्रत्ययः^७ ।
वामनादीनामप्येतत्संमतम् ॥ केचित्त्वल्वादेरिति प्रकृतेर्विशेषणमिच्छ-

१ दृढपरिवृढौ A.D.E.; विशारद E.

२ °शीतः E.; शीतः स्तरा° D.; कृ-
शादृषेर्विमति° A.

३ वर्णादिवाचिनो B. C. F. K.

४ परिवृढस्य° दृढां द्रढिमा A.

५ चुक्रोऽक्षवेतसः Yajñ.

६ सूत्रस्त्रैर्विधमर्थमाह B.C.D.K.

७ भावो कृते नाणप्रत्ययो भवति A.;
कृत्वे वा° K.; कृत्याणप्रत्ययः B.; भावे
कप्रत्ययाण्यत्ययः C.

न्ति । कार्शानवम् आरातमित्यप्युदाहरन्ति । सांमतमिति च नेच्छन्ति
 ॥ * ॥ बाधिर्यम् ॥ * ॥ माधुर्यम् ॥ * ॥ बाह्यम् ॥ * ॥ मौल्यम् ॥ * ॥
 काह्यम् ॥ * ॥ जाह्यम् ॥ * ॥ पाण्डित्यम् ॥ * ॥ लावण्यम् । लवणिमा
 ॥ * ॥ तारुण्यम्^१ ॥ * ॥ औष्ण्यम् ॥ * ॥ शैत्यम् ॥ * ॥ स्त्रैर्यम् ॥ * ॥
 आम्ल्यम् । अस्त्रिमा ॥ * ॥ कार्श्यम् । क्रशिमा ॥ * ॥ वार्ह्यम् । ब्रढि-
 मा । रत्नविधौ परिवृढशब्दे^२ परिरतन्तः । अन्ये तु परिशब्दं विना
 वृढशब्दं पठन्ति । अयं शकटाङ्गजवामनमतेन ॥ * ॥ विविधा मतिर्य-
 स्थासौ विमतिः । वैमत्यम् । वैमतम् ॥ * ॥ विविधं मनो यस्यासौ वि-
 मनाः । वैमनस्यम् ॥ * ॥ मान्द्यम् । मन्दिमा ॥ * ॥ मौर्ख्यम् ॥ * ॥
 वैद्यात्यम्^३ ॥ * ॥ भार्श्यम् । भ्रशिमा ॥ ३६३ ॥

विलातः स्यात्तथा शुक्रदीर्घसंमनसो^४ मताः ।

ताम्रमात्रं तथा तृष्णां प्राह श्रीशकटायनः ॥ ३९४ ॥

विलातो विलासी वयोवचनश्च । वैलात्यम् । विलातिमा^५ ॥ वयो-
 ऽर्थलक्षणे ऽणि । वैलातम् ॥ * ॥ शुक्रं वीर्यम् । श्रौक्यम् । शुक्रिमा^६
 ॥ * ॥ दैर्घ्यम् । द्राघिमा । वामनादयस्तु दीर्घमन्दबालशब्दान्पृश्वा-
 दिगणे पठन्ति ॥ * ॥ सामनस्यम् । समनिमा^७ ॥ * ॥ ताम्रं शुल्बम् ।
 ताम्र्यम् । ताम्रिमा ॥ * ॥ आम्र्यम् । आम्रिमा । अयं वामनमतेनापि
 ॥ * ॥ ताण्ड्यम् । तण्णिमा ॥ ३९४ ॥ इति वृद्धादिः ॥

१ Bū., Yajñ., K. V. a. (ed.) have
जवन instead [तस्येति पाठांतरं Yajñ.]

२ परिवृढशब्दे A.—See comms. on
P. vi. 4, 161.—Bū., Yajñ., Hem., वृढ and
वृद्ध; also K.V. a. (वृद्ध B.); ed. only वृद्ध.

३ विरुद्धं यातं चेष्टितमस्येति विद्यात
उद्धतः Yajñ.

४ समनसो D. E.

५ विलातशब्दः प्रथमवयोवाची ।
विलासिपर्याय इति केचित् Yajñ.—K.
V. ed., a. β. read विलाभ.—For वयो
ऽर्थं see p. 418, note 4.

६ शुक्रं वैर्यं B. C. K.; शुक्रिमा C.

७ सामनस्यां समानिमा D.

ब्राह्मणो वाडवो धूर्तः कुशलालसबालिशः ।

सममध्यपुरोभ्यः^१ स्थः कविर्नुम् चार्हतो^२ मतः ॥ ३९५ ॥

ब्राह्मणादिपत्यन्तगुणवचनात्कर्मणि वेत्यनेन ब्राह्मणादेः पत्यन्ता-
हुणवचनाच्चास्य भावः कर्म वेत्यर्थे ण्यट् वा भवति । पचे यथाप्राप्तं
च ॥ * ॥ ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा । ब्राह्मण्यम् ॥ * ॥ वाडव्यम् ॥ * ॥
धीर्त्यम् ॥ * ॥ कौशल्यम् ॥ * ॥ न विद्यते लसः क्रीडनं यस्य सोऽलसः ।
न लसोऽलस इति वा । आलस्यम् ॥ * ॥ बालिश्यम् ॥ * ॥ सामस्थ्यम्
॥ * ॥ माध्यस्थ्यम् । इष्टेऽप्यवलम्बितेऽर्थे ॥ * ॥ पौरःस्थ्यम्^३ ॥ * ॥
काव्यम् ॥ * ॥ आर्हन्त्यम् आर्हन्ती ॥ ३९५ ॥

निपुणचपलचोरास्तत्परेदंपरौ स्तः

मुहितपिशुनदीना माणवोऽथ प्रकामम् ।

उचितगडुलशीला निष्कुलो दुष्कुलः^४ स्यात्

तरतमविषमस्यावेकभावान्यभावौ ॥ ३९६ ॥

नैपुण्यम् ॥ * ॥ चापल्यम् ॥ * ॥ चौर्यम् ॥ * ॥ तात्पर्यम् ॥ * ॥
ऐदंपर्यम् । यथा भवभूतेः ।

इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः ।

सुतादानान्मित्रं भवतु स भवान्नन्दन इति^५ ॥ * ॥

१ °पुरोभ्यः° A. D. E. K.; C. om. the second half-śloka.

२ कविर्नुम् चार्हतो A. B. C. E. F. K.; °नुम्वा° D.; see vārtt. on Pān. v. 1, 124.

३ पौरस्थं A. B. K. F.; पौरस्थं D.; पौरस्थं C.

४ दुष्कुलः B.E.; दुःखल A.; D. om. from ला निष्कुलो to śl. 399.

५ Mālatīm. ii. śl. 7 [ed. Bhandarkar, p. 91 reads °भवतु स हि नो (v.l. MS. सचिवान्; ed. Calc. 1866, p. 37 स हि मे) नन्दन इति].

सौहित्यम् ॥ * ॥ पैशुन्यम् ॥ * ॥ दैन्यम् ॥ * ॥ माणव्यम् ॥ * ॥ प्रका-
ममित्यस्य भावः प्राकाम्यम् ॥ प्राकाम्यं ते विभ्रतिषु^१ ॥ * ॥ औचि-
त्यम् । औचित्ती ॥ * ॥ गडुरस्यास्तीति गडुलः । गाडुल्यम् ॥ * ॥
शैल्यम् । शैली ॥ * ॥ नैकुल्यम् ॥ * ॥ दौक्कुल्यम् ॥ * ॥ तरतमेत्यस्य
भावः । तारतम्यम् । द्विवक्त्रपेक्षः प्रकर्षः ॥ * ॥ वैषमस्थ्यम् ॥ * ॥ एको
भावो यस्य तस्य भाव ऐकभाव्यम् ॥ * ॥ आन्यभाव्यम् ॥ ३६६ ॥

विदग्धदायादयथापुरद्विभावा

यथाकामयथातथौ च ।

विराधयः कापुरुषस्वभावाभीष्टां

समयाधिपतिविभावाः^२ ॥ ३९७ ॥

वैदग्ध्यम् । वैदग्धी ॥ * ॥ दायमादत्ते । दायादः । दायाद्यम्
॥ * ॥ यथापुरं पुरातनमित्यर्थः । यथापुरमित्यस्य भावः । याथापु-
र्यम् ॥ * ॥ दैभाव्यम् ॥ * ॥ यथाकाममित्यस्य भावः । याथाकाम्यम् ।
याथाकामी ॥ * ॥ यथातथं सत्यम् । याथातथ्यम् ॥ यथातथेत्यन्यः^३
॥ * ॥ विपूर्वाद् राधयतेरचि णेलुङ्ग न भवति गणपाठात्^४ । जनपदस-
माननामा च्चित्रियः । तस्मादपत्यार्थे विहितस्याजः कम्बोजादिनात्
श्लुकि^५ । वैराध्यम् । एवम् उपराधयापिराधयाराधयशब्देषु^६ द्रष्ट-

१ Kumāras. ii. 11.

२ विधारयः^० E., cf. note ५ ; D.
om. śloka and comment.

३ ? याथातथेत्य^० A.—Hem. has य-
था । तथा । यथातथ among the बुधा-
दि, which take य, (also?) when नञ्त्-
त्युक् cf. śl. 404.

४ गणपाठसामर्थ्यात् C.

५ See śl. 201 where राधय should
be read for धारय (see note २).

६ ० उपराधयापराधयाराधय^० B.
F.; उपराधयाराधयाराधय^० C. K.
(the second रा suppl. in K.); for अपि-
राधय see śl. 401.

व्यम् ॥ * ॥ कापुरुष्यम् ॥ * ॥ स्वाभाव्यम् ॥ * ॥ अभीक्ष्णमित्यस्य
भावः । अभीक्ष्ण्यम् ॥ * ॥ सामग्र्यम् । सामग्री ॥ * ॥ आधिपत्यम्
॥ * ॥ वैभाव्यम् ॥ ३६७ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठप्रकटनिकटा विश्वरूपाभिरूपौ

साक्षी तत्स्थश्चतुरपरमस्येतिहाः शीर्षघाती ।

ऋत्विक् सम्राड् गणपतिमहाराजसंवादिद्रुताः

सात्मस्तेनौ^१ सुकरसदृशौ मानुषाराधयौ च ॥ ३६८ ॥

ज्यैष्ठ्यम् ॥ * ॥ श्रैष्ठ्यम् ॥ * ॥ प्राकच्यम् ॥ * ॥ नैकच्यम् ॥ * ॥
वैश्वरूप्यम् ॥ * ॥ अभिरूप्यम् ॥ * ॥ साक्ष्यम् ॥ * ॥ तस्मिंस्तिष्ठतीति
तत्स्थः । तात्स्थ्यम् ॥ * ॥ चातुर्यम् । चातुरी ॥ * ॥ पारमस्थ्यम् ॥ * ॥
ऐतिह्यम् ॥ * ॥ शीर्षघात्यम् ॥ * ॥ आर्त्विज्यम् ॥ * ॥ साम्राज्यम् ॥ * ॥
गणपत्यम् ॥ * ॥ माहाराज्यम् ॥ * ॥ सांवाद्यम् ॥ * ॥ दौत्यम् ॥
लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायाद् द्रुतीशब्दादपि
भवति । द्रुतीनां कर्म दौत्यम् । आगतप्रियकथैरपि दौत्यम्^२ । वणि-
क्सखिद्रुताद्य इत्यनेन ये^३ । दूत्यम् । दूतता । दूतत्वम् ॥ * ॥ सहा-
त्मना वर्तते । सात्म शरीरम् । तस्य कर्म भावो वा । सात्म्यम् । सात्मी
॥ * ॥ स्तेनश्चौरः । तस्य भावः कर्म वा । स्तेन्यम् । आगमिकोऽयं
शब्दः । स्तेन्याशयेनाभिमतं^४ यदेवेति किमस्य लक्षणचिन्तया लोके^५ ।

१ आत्मस्तेनौ B. ; सत्यस्तेनौ E. ; D. om. text and comment.

२ Kirāt. 9, 34 (eds. Calc. दूत्यम्).

३ Cf. Pāṇ. v. 1, 126 with Kāś. V.—Hem. also has the rule vii. 1 (62) सखि-
वणिग्द्रुताद्यः ॥ °वणिज्या । वणिज्यम् । °

दूत्यम् । राजादेराकृतिगणत्वात् व्यण-
पि । वाणिज्यम् । दौत्यम् ॥ cf. p. 428,
note 5.

४ °येनाभिमतं A.

५ लक्षणे चिन्तया लोके B. C. K. ; cf.
Pāṇ. v. 1, 125.

स्तेयमित्येव भवतीति कश्चित्चेताः ॥ * ॥ सौकर्यम् ॥ * ॥ सादृश्यम्
॥ * ॥ मानुष्यम् ॥ * ॥ आराध्यम् ॥ ३६८ ॥

पूर्वापरं दुष्पुरुषो विशायो^१

विशालसंवेशिविघातिनश्च ।

स्वाराजसंभाषिविशस्तयो^२ऽपी-

श्वराभिजातौ परिमण्डलं च ॥ ३६९ ॥

पौर्वापर्यम् ॥ * ॥ दीर्घरुच्यम् ॥ * ॥ वैशाख्यम् ॥ * ॥ वैशाख्यम्
॥ * ॥ संवेश्यम् ॥ * ॥ वैघात्यम् ॥ * ॥ स्वाराज्यम्^३ ॥ * ॥ संभाष्यम्
॥ * ॥ वैशस्त्यम्^४ । विशायविशस्तिभ्यां त्वत्त्वौ त्वनभिधानान्न भवतः
॥ * ॥ ऐश्वर्यम् ॥ * ॥ आभिजात्यम् ॥ * ॥ पारिमाण्यम्^५ ॥ ३६९ ॥

परिशेषराजपुरुषौ युगपत्

प्रतिकूलनास्तिकपुनःपुनरः ।

प्रतिभूसुराजबहुभाषिपरं-

परमुत्तराधरसधर्मवर्णिकं^६ ॥ ४०० ॥

पारिशेय्यम् ॥ * ॥ राजपौरुष्यम्^७ ॥ * ॥ योगपद्यम् ॥ * ॥ प्राति-
कूष्यम् ॥ * ॥ नास्तिक्यम् ॥ * ॥ पौनःपुन्यम् ॥ * ॥ प्रातिभाव्यम्^५ ॥ * ॥

१ विसाय A. E.

२ स्वराज^० (right?) A., cf. next note.

—D. om. text and comment.

३ स्वराज *v.l.* K. V. ed.; om. by the other works.—Hem. has the rule पति-
राजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः (C. 428,
note 5; P. v. 1, 128).

४ वैशस्त्यं A.—विशस्ति Bū., Kāś. V.;

विशस्त Hem.

५ Cf. śl. 166;—om. by the others,
except Kāś. V. β.; *v.l.* ed.

६ सुराजिवज्रभाषि^० A. D. E.; °उ-
त्तरावर^० E.

७ राजपुरुष्यं A. D.; cf. śl. 166,

सुराज्ञो भावः कर्म वा । सौराज्यम् ॥ * ॥ वाङ्मध्यम् ॥ * ॥ पारं-
पर्यम् ॥ * ॥ औत्तराधर्म्यम् ॥ * ॥ साधर्म्यम् ॥ * ॥ वणिजो भावः कर्म
वा । वाणिज्यम् । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ वणिज्या वणिज्यमिति वा-
मनः^१ ॥ * ॥ प्रमिताचरा सजयुतावद्य सौ ॥ ४०० ॥

जनराजसमाचारपरिख्यातोपराधयः ।

युवराजयथात्मानुपूर्वहोडनिघातिनः ॥ ४०१ ॥

जानराज्यम् ॥ * ॥ सामाचार्यम् । सामाचारो ॥ * ॥ पारिख्या-
त्यम् । पारिख्यातो ॥ * ॥ औपराधयम् ॥ अपिराधय इत्यपि^२ । अपि
भृशार्थे ॥ * ॥ यौवराज्यम् ॥ * ॥ याथात्यम् ॥ * ॥ आनुपूर्व्यम् । आ-
नुपूर्वी ॥ * ॥ हौद्यम् ॥ * ॥ नैघात्यम् ॥ ४०१ ॥

पुरोहितग्रामिकचर्मिकास्तिकाः^३

स्वस्थोऽथ^४ शौण्डीरविधर्मकर्मिकाः^५ ।

बालानुकूलं^६ शिलिकोऽथ सूचिकः^७

संरक्षसारथ्यधिराजदण्डिकाः^८ ॥ ४०२ ॥

पौरोहित्यम् ॥ * ॥ ग्रामोऽस्यास्तीति ग्रामिकः । ग्रामिक्यम् ॥ * ॥

१ वाणिज्यमिति° A.; — B. C. F.
and orig. K. omit from वणिज्या.—Cf.
Kāś. V. v. 1, 126; and above p. 423,
note 3.

२ अपराधय° B. F. K.; अराधय
C.; cf. page 422, note 6.—Hem. अपि-
राधय; the others अपराधय.

३ °चर्मिकास्तिकाः B. C. K.; वर्मि-
कास्तिकाः F.

४ स्वस्थो पि D. E.

५ सौण्डीर° A.; शौण्डीर° D.; शौ-
ण्डार° C.; सौण्डीर° E.

६ तथानुकूलं E.; तानुकूलं D.

७ Thus A. E.; सूचिकः B. C. F. K.;
सचिकः D.

८ संरक्ष° A. B. C. F. K.; सरक्ष°
D.—Bö., Yājñ. have संरक्ष; om. by
Kāś. V., Hem.

चर्मास्यास्तीति चर्मिकः । चार्मिक्यम्^१ ॥ * ॥ अस्तिक्यम् ॥ * ॥ स्वस्त्रि-
न्नात्मनि तिष्ठति । स्वस्थः । तस्य स्वास्थ्यम् ॥ * ॥ श्रौण्डीरो गर्ववान् ।
श्रौण्डीर्यम्^२ ॥ * ॥ वैधर्म्यम् ॥ * ॥ कर्मास्तित्वात् कर्मिकः^३ । कार्मिक्यम्
॥ * ॥ बाह्यम् । यथा ।

अवाप बाह्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूलाकलनामिवोरः^४ ॥ * ॥
अनुकूल्यम् ॥ * ॥ शिलम् उज्जम् । तदस्तित्वात् । शिलिक^५ उज्ज-
वृत्तिकः । शैलिक्यम् ॥ * ॥ सौचिक्यम्^६ ॥ * ॥ सारक्ष्यम् ॥ * ॥ सार-
थ्यम् ॥ * ॥ आधिराज्यम् ॥ * ॥ दण्डास्तित्वाद् दण्डिकः । दाण्डि-
क्यम् ॥ ४०३ ॥

पर्षिकवर्मिकचौष्टोदासीनाः^७ खण्डिकस्तथाञ्जनिकः ।

प्रविकाञ्जलिकच्छत्तिकमूचकविश्वस्तविफलाश्च^८ ॥ ४०३ ॥

पार्षिक्यम् । परिषदिक^९ इति वामनः । अयं भोजमतेन ॥ * ॥
वर्मास्यास्तीति वर्मिकः । वार्मिक्यम्^{१०} ॥ * ॥ चुचाशीलस्रौचः । चौ-
च्यम् ॥ * ॥ औदासीन्यम् ॥ * ॥ खण्डोऽस्यास्तीति खण्डिकः । खा-

१ चार्मिकः^० B. K.; वर्मा^० वार्मिकः
वार्मिक्यं C. F.; वर्मा^० वार्मिक्यं D.; cf.
note १०.

२ श्रौण्डीरो^० A.; श्रौण्डीर्यं A. D.—
Bö., Yajñ. श्रौण्डीर; om. by Kāś. V.,
Hem.

३ का । र्मिकः D.; om. B. C. K.

४ Śis. 3, 5; D. om. from बाह्यं.

५ शिलिकः A. D.

६ शौचिक्यं A.; शौलिक्यं B. F. K.;
शैलिक्यं C.—सूचिक Bö., Yajñ., K. V.;
twice सूचक (see next §L.) Hem.

७ ०धर्मिक^० A. D.; चर्मिक^० F.

८ अविकाञ्जलिक^० E.; प्रविकाञ्ज-
लिक^० F.; ०शूचक^० A. D.

९ पारिषदिक^० D.; परिषदिकदिति
A.—पर्षिक Bö., Yajñ.; om. K. V., Hem.
[पर्षः सेकोऽस्यास्तीति पर्षो अभिषिक्तः
स एव पर्षिकः Yajñ.]

१० धर्मोऽस्यास्तीति धर्मिकः । धा-
र्मिक्यं A. D.; चर्मा^० चर्मिकः चार्मिक्यं
F.; वार्मिकः^० B. C.—वर्मिक & धर्मिक
Bö., Yajñ., K. V. a. (वर्मित ed.); वर्मिक
Hem.

ण्डिक्यम् ॥ * ॥ अञ्जनमस्यासीति । अञ्जनिकः । आञ्जनिक्यम्^१ ॥
 अञ्जनक^२ इत्यपि शकटाङ्गजः ॥ * ॥ प्राविक्यम्^३ । अयं भोजमतेन
 ॥ * ॥ अञ्जलिरस्यासीति । अञ्जलिकः । आञ्जलिक्यम् ॥ * ॥ क्वात्ति-
 क्यम् ॥ * ॥ सूचयतीति सूचकः । सौचक्यम् ॥ सूतक^४ इत्यन्यः ॥ * ॥
 वैश्वस्यम् ॥ * ॥ विगतं फलमस्य । विफलः । वैफल्यम् ॥ ४०३ ॥

क्षेत्रज्ञोऽथ यथातथपिभुनविदूरा यथापुरनृशंसौ ।

कुशलेश्वरनिपुणा अपि नञपूर्वाः सूरिभिः कथिताः ॥ ४०४ ॥

अत्रेचञ्जस्य भावः कर्म वा । आचैत्रज्यम् । नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशल-
 शुचिनिपुणानामित्यनेन^५ नित्यमुत्तरस्वारैच् । पूर्वपदस्य वा ॥ * ॥
 आयथातथ्यम् । यथा । गुणानामायथातथ्यात्^६ ॥ अयाथातथ्यम् ।
 यथातथायथापुरयोः पर्यायेणेत्यनेनारैच्^७ । अन्येषां मतमेतत् ॥ * ॥
 आपिशून्यम्^८ ॥ * ॥ आविदूर्ध्वम् ॥ * ॥ आयथापुर्ध्वम् । अयथापुर्ध्वम्
 ॥ * ॥ आनृशंस्यम् ॥ * ॥ आकौशल्यम् । अकौशल्यम् ॥ * ॥ आनैश्वर्यम् ।
 अनैश्वर्यम् ॥ * ॥ आनैपुण्यम् । अनैपुण्यम् ॥ * ॥ भाष्यकारस्य त्वचेच-
 ज्ञानीश्वरशब्दावेव संमतौ । नञस्तत्पुरुषादित्यनेनैतेषां त्वतलोरेव

१ आञ्जनक्यं A.; अमनक्यं D.

२ अञ्जनिक A. C.; अञ्जनिक B.—
 अञ्जानिक and अञ्जनिक (v.l. अन्तनिक)
 Bō.; अञ्जानिक (अञ्जनीकं केचित्) and
 अञ्जनिक Yajñ.; अञ्जानिक, v.l. अञ्ज-
 तिक K. V. ed., आञ्जनिक β., om. α.;
 अञ्जिनिक and अञ्जिनिक Hem. [जनादा-
 यतं जानं न जानमजानं तद्वान् अजा-
 निकः । अञ्जिनिको अञ्जनवान् । Yajñ.]

३ प्राचिक्यं F.—K. V. ed. gives the
 v.l. प्रचिक and प्रचिक; प्रतिक Bō.,

Yajñ. [प्रतिगतं कं सुखं यस्मिन् प्रतिकः
 सुखी Yajñ.]

४ सूचक A.—सूचक and सूतिक Bō.,
 Yajñ. [सूतिकायाः सौतिक्यं], K. V.;
 सूचक and सूतक Hem.

५ Cf. Pāp. vii. 3, 30.—Hem. has the
 rule (vii. 4, 23) नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलच-
 पलनिपुणशुचेः ।; cf. p. 429, l. 10.

६ Sigup. 2, 56.

७ See Pāp. vii. 3, 31.

८ आपिशून्य MSS.

प्राप्तयोः पाठः^१ । शकटाङ्गजस्तु नञ्पूर्वाणां संवादिन्संवेतिन्वज्जभा-
षिन्शीर्षघातिन्समस्यविषमस्यपुरःस्थपरमस्यमध्यस्थदुष्पुरुषकापुरुष-
विशालशब्दानामेतेषां व्यणमाह^२ । ब्राह्मणबालिशशब्दौ प्राणिजा-
तिवयोऽर्थौ ताभ्यामण्वाधनार्थम् । माणववाङ्मयशब्दौ चरणवचनौ
ताभ्यामकण्वाधनार्थम् । तत्स्थसमस्यविषमस्यपरमस्यमध्यस्थशब्दानां
नञ्समासेऽपि पाठः । विराधयाराधयोपराधयापिराधयशब्दाना-
मपत्यलक्षणस्याकणो^३ बाधनार्थः । गणपत्यधिपत्योः पाठः परप्र-
सिद्धा । गडुलदायादविशस्तिविशंपुरशब्देभ्यस्त्वतलौ^४ न भवत इति
वृद्धाः । शकटाङ्गजस्तु बालिशसंवादिन्वज्जभाषिन्शब्दानामपि ने-
च्छति । भोजः पुनर्विशस्तिविशायवर्जितेभ्यः सर्वेभ्योऽपि त्वतलाविच्छति
॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन यथादर्शनमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४०४ ॥
इति ब्राह्मणादिः^५ ॥

युवमिथुनकुलीनभ्रातृसुस्त्रीप्रशास्त्- स्थविरचपलदुःस्त्रीदुष्टवो होतृसुष्ठु ।

१ Cf. Mahābh. on P. v. 1, 121.

२ Hem. also includes असंवादिन्
etc. in the gāṇa बुधादि.

३ अपराधय for अपिराधय F.

४ ? दायादविश[स्ति suppl. K.] पुरं
B. K. F.; ? विशंपुरं C.; ? K. V. विष
(विप्र a.; विश Bū., Yajñ.) and पुरः;
Hem. विशंप.

५ This gāṇa includes ब्राह्मणादि and
पुरोहितादि to Pāṇ. v. 1, 124; 128. Also
Hem.'s राजादि, गडुलादि and बुधा-
दि (i.e. अनुध etc.) in the rules vii. 1
(50-55) भावे त्वतलं ॥ प्राक्तादगडुलादिः

[गडुलं etc. only.] ॥ नञ्त्पुरुषादनु-
धादेः [गडुलादीनामपि पाठे केचिदि-
च्छन्ति । अन्ये तु बुधादीनामष्टानामेव
(i.e. बुध । चतुर । संगत । लवण । वंड ।
कत । रस । लस) प्रतिषेधमिच्छन्ति । ए-
धामेव विकल्पमपरे । अथ अणन्ताना-
मेषां नञ्समासो भवति वा न वा ।
बुधस्य भावः कर्म वा बीधं । न बीध-
मबीधमिति भवतीत्येके । न भवती-
त्यन्ये ॥ पृष्टवादेरिमन्वा ॥ वर्णवृद्धा-
दिभ्यश्च ॥ पतिराजान्तगुणाङ्गरा-
जादिभ्यः कर्मणि च ॥ Hem. om. many
of the words given above.

कुतुककितवकुस्त्रीकर्तृसब्रह्मचारि-

अमणनिपुणवध्वध्वर्यवः कन्दुकश्च^१ ॥ ४०५ ॥

प्राणिजातिवयोऽर्थहायनान्त्युवादिलघ्वादीकोऽण^२ इत्यनेन
 युवादेस्तस्य भावः कर्म वेत्यर्थेऽण भवति । पचे यथाप्राप्तम् ॥ * ॥
 यूनो भावः कर्म वा । यौवनम् । युवत्वम् । युवता ॥ यौवनिकेत्यपि
 मनोज्ञादिपाठात्^३ ॥ एवं युवतिशब्दस्यापि लिङ्गग्रहणे^४ लिङ्गविशि-
 ष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् ॥ * ॥ मैथुनम् ॥ * ॥ कौलीनम् ॥ * ॥
 भ्रात्रम् ॥ * ॥ सौख्यम् ॥ * ॥ प्रशास्ता ऋत्विक् । प्राशास्त्रम् ॥ * ॥
 स्थविर इव स्थविरः । स्थाविरम् ॥ स्थाविर्यमित्यपि ब्राह्मणादिवात्^५
 ॥ * ॥ चापलम् ॥ केचिन्नञ्पूर्वस्यायस्य पाठं मन्यन्ते । तन्मत आचाप-
 लम् अचापलम्^६ । एवं चेचञ्कुशलनिपुणानामपि ॥ अभ्यघाति मुनि-
 चापलात्त्वया^७ ॥ * ॥ निन्दिता स्त्री । दुःस्त्री । दौःस्त्रम् ॥ * ॥ दुष्ट नि-
 न्दितम् । दौष्टवम् ॥ * ॥ होता ऋत्विक् । हौत्रम् ॥ होतुरित्यपि
 भोजः । हौतवम् ॥ * ॥ सुष्ठु शोभनम् । सौष्ठवम् ॥ * ॥ कुतुकं कुतूह-
 लम् । विवाहवाच्येत्यने । कौतुकम्^८ ॥ * ॥ कैतवम् ॥ * ॥ कुस्मिता
 स्त्री कुस्त्री । कौस्त्रम् ॥ * ॥ कार्त्तम् । अयं भोजमतेन^९ ॥ * ॥ समानो
 ब्रह्मचारी । सत्रब्रह्मचारी । सात्रब्रह्मचारम् । ब्रह्मादीनामित्यनेनान्या-
 जादिलुकि^{१०} ॥ सुब्रह्मचारिन्निति वामनः । तन्मते सौब्रह्मचारिणम् ॥

१ ०वध्वध्वर्यवः^० A.; पट्टध्वर्यवः^० C.;
 वधध्वर्यवः D.; वट्टध्वर्यवः कुंदुकश्च B.

२ ०युवादिशब्दादीकोण F.; cf. P.
 v. 1, 129-131.

३ Cf. śloka 409.

४ B. C. K. om. लिङ्गग्रहणे.

५ Not given in that (ākṛiti) gaṇa.

६ Om. B. C. F. K.; see p. 427, n. 5.

७ Kirātārj. 13, 63; D. om. from के-
 चिन्नञ्पूर्व०.

८ कुतुकं कौतुकं कुतू० अन्ये । कौतवं ।
 B. C. K.

९ कर्तृ Hem., K. V. MS. β, v. l. ed.;
 हर्तृ MS. α., B3., Yajñ.

१० See śloka 163.—Yajñ. forms सा-
 ब्रह्मचारिणं in accordance with Pāp. vi.
 4, 134 (इनखनपत्ने).

ब्रह्मचारिव्रति चन्द्रः । तन्मते ब्राह्मचारिणम् । अनपत्ये चेति प्रति-
 घेधाद् इनोऽनोऽणादाविति^१ नान्याजादिलोपः ॥ * ॥ आस्यतीति
 अमणः । आमणम् ॥ कथं आमणं प्रतिपेदिर इति प्रयोगो ब्राह्मणा-
 दित्वाद्भवति ॥ शृणोति तथोपदेशं^२ अवण इति वामनादयः ॥ * ॥
 नैपुणम् ॥ * ॥ वाधवम्^३ ॥ * ॥ अध्वर्युर्हृत्विग्विशेषः । आध्वर्यवम् ॥ * ॥
 कान्दुकम्^४ ॥ ४०५ ॥

कुशलवृषलौ क्षेचज्ञोऽथानृशंसकुतूहलं^५

पिप्पुनसुहृदावुन्नेताऽथो सहश्च^६ कमण्डलुः ।

अपि च हृदयं दुःसोः पत्ने रथान्नणकस्तथा^७

हृदयपुरुषौ ज्ञेयावेतौ समासविपर्यये ॥ ४०६ ॥

कौशलम् ॥ * ॥ वार्षलम् ॥ * ॥ क्षेचज्ञम् ॥ * ॥ आनृशंसम् ॥ * ॥
 कौतूहलम् ॥ * ॥ पैप्पुनम् ॥ * ॥ शोभनं हृदयं यस्य सुहृन्मित्रम् ।
 निन्दितं हृदयं यस्य दुर्हृद् अमित्रः । सुहृदुर्हृन्मित्रमित्र इति हृदा-
 देशः ॥ वामनमतेन हृच्छब्देनैतयोः सिद्धिः । सौहार्दम् । दौर्हार्दम्^८ ।

१ इनोऽनोणादाविति A. F.; इनो-
 नोणाः दाविति B. C. K.; अपत्य वेति^०
 इनोणादाविति D.—The other works
 have सत्रह्यचारिण only.

२ तलोपदेशमिति F.; तत्क्षोतं B.
 C. K.—अवण K. V.; अमण Yajñ.;
 अणम् (v.l. अमण) Bō.; अमण। अमणक।
 अवण। Hem.

३ वाधवं A.; वाटवं B. K.; पाटवं
 C.; वाघकं D.—वधू Bō., Yajñ., K. V.;
 om. Hem. (? rightly, as it falls under
 the general category of लघ्वादीक;—or
 वन्धु with A. ?).

४ कान्दुकं B. C. K.—कान्दुक Hem.;
 कन्दुक K. V. β., v.l. ed.; कतक a.; om.
 Bō., Yajñ.

५ क्षेचज्ञो वानृशंसं all MSS.

६ उन्नेतासौ A. D.; उन्नेता सा-
 हस्य E.

७ पात्ते कुरुषान्नणस्तथा A.; रथा-
 न्नण B. C. D. E. K.

८ Cf. Pāp. v. 4, 150.

९ दौर्हार्दं दौर्हार्थं etc. A. through-
 out, D. mostly, other MSS. occasionally;
 cf. दुहृद् in next śloka, and the com-
 ment. p. 433, l. 6.

हृद्गगसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैच्^१ । शोभनं हृदयं यस्य स सुहृदयः साधुः । दुष्टं हृदयं यस्य स दुर्हृदयः क्रूरः । तयोरणि हृदयस्य हृत्तासलेखाण्य^२ इति हृदयस्य हृदादेशः । सौहार्दम् । दौर्हार्दम् । ब्राह्मणादित्वमपेक्षाम् । तेन दौर्हार्द्यं सौहार्द्यम् । सौहृदय्यं दौर्हृदय्यमित्यपि । इह सुहृदयदुर्हृदयशब्दावेव पठितव्यौ सुहृदुर्हृच्छब्दावेव वा न तु चत्वारः । अन्यतरपाठेऽपि हि सौहार्दं दौर्हार्दमिति सिध्यति । उच्यते । अर्थभेदात् सुहृदुर्हृच्छब्दौ मित्रामित्रवाचिनौ सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ तु नैवम् । तौ हि प्रशस्तिनिन्दितहृदयसंबन्धमात्रे वर्तेते । उभयत्रापि च सौहार्दं दौर्हार्दमित्युभयपाठः ॥ सौहृदं दौर्हृदमिति च प्रयुज्यते । यथा । तत्सौहृदं यत्क्रियते परोक्षे^३ । कुसुमं कृतदौहृदस्त्वया^४ । तदर्थमेकत्रोभयपदारैज्^५ मा भूत् । अन्यथोभयत्रापेक्षरूपत्वं उभयपाठानर्थक्यं स्यादित्युभयपाठः । अयं पक्षो वामनस्यापि हृद्गोच्यत्र सुहृदो भावः सौहार्दमिति दर्शयतः संमतो लक्ष्यते । जयादित्यस्य सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ सुहृदुर्हृच्छब्दौ च^६ पपाठ । स चैवं मन्यते । ब्राह्मणादौ प्रयोगदर्शनादनयोः^७ पाठाङ्गीकरणे वचनसामर्थ्यादेवाण्यञ्च भविष्यतः । असाक्षात्पठितोऽपि हि साक्षात्पठितवत्कल्पत आकृतिगणेष्विति ॥ सौहृदेनापि भाषे त्वामि-

१ See Pāṇ. vii. 3, 19.

२ हृत्तासलं लेखाण्ये A.; cf. Pāṇ. vi. 3, 50.

३ Vṛiddha-Chāṇ. 15, 8, in Böhtl.'s Ind. Spr. (2nd ed.) 2483 (ed. ०यत्क्रियते परस्मिन् ॥).

४ Raghuv. 9, 61 (कृतदौहृदस्त्वया eds.).

५ तदर्थमेकं B. C. F.

६ B. C. K. om. सुहृदुर्हृच्छब्दौ; ०दुहृदयशब्दावेव C.—For Vāmana's view see Kāś. V. vii. 3, 19; as to Jayāditya, Vardh. seems to refer to the *gana* in Kāś. V. v. 1, 130 (? v. 4, 150), though only the first four adhyāyas are generally ascribed to Jayāditya. See next page, note 9.

७ प्रयोगदर्शनयोः A.

त्यादयस्तु^१ कविप्रवाहे कन्दोवत्कवयः प्रयुञ्जत इत्युक्तम् ॥ चन्द्रस्तु
सौहृदमिति हृदयस्थाणि^२ हृदादेशो न हृदुत्तरपदं हृद्गतेत्युत्तर-
पदारैजभावमाह^३ ॥ भोजस्तु सुहृद्सुहृदौ मित्रामित्रयोरित्यत्र नि-
पातनसामर्थ्यादवयवानर्थक्ये^४ सौहृदं दौहृदमिति हृद्गगसिन्धोः पू-
र्वपदस्य चेत्युत्तरपदारैज् न भवति^५ ॥ * ॥ उन्नेता गवेषणशील
च्छलिग्व। औन्नेत्रम् ॥ * ॥ साहसम् ॥ * ॥ कामण्डलवम्। लघ्वा-
दीक इत्यनेन^६ सिद्धे लतलोर्निवृत्त्यर्थः पाठः ॥ कमण्डलुकमित्यन्ये
॥ * ॥ पात्तिगणकम् ॥ * ॥ राथगणकम् ॥ * ॥ हार्दम् ॥ पौरुषम् ॥
समासे तु सहृदयता। सहृदयत्वम्। सत्युरुषता। सत्युरुषत्वम् ॥ ४०६ ॥

परिव्राजकसुभ्रातृसुभगोक्तातृहायनाः^७ ।

यजमानोऽथ भर्ता च दुर्भ्रातृविपुली दुहृत्^८ ॥ ४०७ ॥

पारिव्राजकम्। अयं शकटाङ्गजमतेन^९ ॥ * ॥ सौभ्रात्रम्। यथा।

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथा तौ रामलक्ष्मणौ^{१०} ॥ * ॥

सुभगस्य भावः कर्म वा। सौभागम्। हृद्गगसिन्धोः पूर्वस्य चेत्युभयप-
दारैच् ॥ अयं चन्द्रमतेन। जयादित्यस्तु सुभग मन्त्र^{११} इति पठति।
यथा। महते सौभगाय^{१२}। सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्त इत्युभय-

१ भाषलानित्यं A.

२ चंद्रस्य सौ D.; चंद्रस्तु सौहृदय-
स्थाणि B. C. K.

३ °जभावनामाह A.; °पदारैजमाह
B. C. K.

४ °सामर्थ्यादेवानर्थक्ये B. C. F. K.;
श्रीभोजस्तु° D.

५ °पदारैच् भवति A.

६ लघ्वादी इत्यनेन B. C. F. K.

७ °सुभ्रातृग्रमणीक्ताचहायनाः E.

८ दुर्हृत् B. C. D. E. F. K.

९ शकटांगजादिमतेन A.

१० Raghuv. 10, 82.

११ ? Kāś. V. v. 1, 130; cf. preceding
page, note 5.

१२ Rīg. i. 164, 27.

चरैर्ज न भवति । मन्त्र इति किम् । सौभाग्यं ब्राह्मणादित्वात् व्यजेव
भवति । वामनस्यापि संमतमेतत् ॥ * ॥ उद्गातो गायत ऋत्विग्वा ।
उद्गाता । औद्गात्रम् ॥ * ॥ हायनस्य^१ । हायनम् । अयं वामनमतेन
॥ * ॥ याजमानम् ॥ * ॥ भर्तुः । भार्त्रम् ॥ * ॥ निन्दितो भ्राता
दुर्भाता । तस्येदं दौर्भात्रम् ॥ * ॥ वैपुलम्^१ । अयं वामनमतेन ॥ * ॥
दुहदुदाहृत एव ॥ ४०७ ॥

प्रतिहर्ता तथा पोता यलोपः ओत्रियस्य च ।

वृषपूर्वं गणं प्राह वामनस्तु तपस्विनि ॥ ४०८ ॥

प्रतिहर्ता ऋत्विक् । प्रातिहर्त्रम् । ये तु लघ्वादीक इत्यत्र लघ्वा-
देरिगन्तस्य^२ विशेषणं मन्यन्ते तेषां मते तेनैव सिद्धं प्रातिहर्त्रम् ॥
परत्वात् तत्तदभ्यां बाध्यत इत्यण्विधानम् ॥ * ॥ उद्गाह । उन्नेह । होह ।
पोह । प्रशास्तृ । अध्वर्यु । इत्येतेषां यदा ऋत्विग्वचनत्वं तदा होचा-
भ्यश्च इति^३ के प्राप्ते पाठः ॥ ४०८ ॥ इति युवादिः^४ ॥

मनोज्ञमेधाव्यभिरूपवृद्धाः

कल्याणचोरप्रियरूपधूर्ताः

आढ्यस्तथा ओत्रियसारपचाण्

छात्रो युवच्छान्दसविश्वदेवाः^५ ॥ ४०९ ॥

१ Not given in the other works.—
For हायनान्त cf. Pāp. v. 1, 130; and
above, p. 429, l. 3.

२ लघ्वादिरिगन्तस्य B. C. D. K.; ल-
घ्वादिरितिगन्तस्य A.; cf. p. 429, l. 3;
Pāp. v. 1, 131.

३ Pāp. v. 1, 135. — वृषगण is not

given by any of the other works.—For
ओत्रिय (औत्रम्) see P. v. 1, 130 vārtt.

४ This gāṇa includes उद्गाचादि &
युवादि to Pāp. v. 1, 129, 130.—Hem.
only युवादि.

५ युवा ऋ° B. C. D. E. K.; सारपु-
चा° वैश्वदेवाः F.

मनोज्ञादिगुरूपोत्तमयोपान्तादकञ् इत्यनेन मनोज्ञादेस्त्वस्य
भावः कर्म वेत्यर्थेऽकञ् वा भवति ॥ * ॥ मनो जानाति परितोषय-
तीति मनोज्ञं वस्तु । तस्य भावः कर्म वा । मानोज्ञकम् ॥ * ॥ मैधाव-
कम् ॥ * ॥ शोभनं रूपमस्य रूपमभिगत^१ इति वा । अभिरूपः ।
तस्य । अभिरूपकम् ॥ * ॥ वार्द्धकम् । यथा ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्^२ ॥

अन्ये तु वयोऽर्थलक्षणेऽणि स्वार्थिकेऽके च वार्द्धकमित्याहुः^३ ॥ * ॥
काव्याणकम् ॥ * ॥ चौरिका । स्वभावात्स्वीत्वम् । अन्यस्तु चौरकं
धौर्तकमिति^४ नपुंसकलिङ्गे ददर्श ॥ * ॥ प्रियं रूपं यस्य तस्य प्रिय-
रूपकम् ॥ * ॥ धौर्तिका ॥ * ॥ आ पूर्णं ध्यायतीत्याद्यः । आद्यकम्
॥ * ॥ औच्चिकम् ॥ * ॥ साराणि पचाण्यस्य । सारपचः । सारप-
त्रिका^५ । सारपचकम् इत्यन्यः^६ ॥ सरप्रयुक्तं पचं वाहनं सरपचम्^७
इत्यन्यः ॥ सारपुच^८ इति भोजः ॥ * ॥ कृत्तशीलश्चात्तः । कृत्तकम्
॥ * ॥ यौवनिका । अके राजन्यमनुय्ययूनामित्यनेनान्याजादिलुग-
भावः^९ । यथा समैव ।

१ रूपमभिगच्छत A.; रूपमपि गत D.

२ Raghuv. i. 8.

३ Bö. and Kâs. V. omit वृद्ध; cf. Pân. iv. 2, 39 vârtt.

४ धौर्तमिति B. C.—Yajñ. also has धौर्तिका । चौरिका । धौर्तकं चौरक-
मिति केचित्. — For Hem. see page 436, n. 3.

५ सारपचं सा० B. C. K.; °सारप-
चका A.

६ सारपचिकम् B. C. K.; सारप-
चम् F.—Yajñ. has the same passage
from साराणि०.

७ शरपचम् A.

८ ? Thus F.; सरपुच D.; सरपच
A. B. C. K.—Bö., Yajñ. have सारपच
and शतपुच; Kâs. V. शतपुच; Hem.
शरपच, शरपच and सारपुच.

९ लुगभावः B. C. K.; लुगभवति F.;
see vârtt. on Pân. vi. 4, 163 (Böhtl.,
ib. 151).

नवे यौवनिकोद्भेदे यस्य न स्खलितं मनः ।

दृढितं नापि सिद्धेशप्रसादेन मनीषिणः^१ ॥

यथा वा धनंजयस्य ।

क्षणभङ्गुरमङ्गमङ्गिनां^२

न गता यौवनिका निवर्तते ।

विभवास्तृणवारिचञ्चला

निचया मर्मरपत्रसंनिभाः ॥

कान्दसकम् ॥ * ॥ वैश्वदेवकम्^३ ॥ ४०६ ॥

बहुलामुष्यकुलादोरूपावश्यंकुपुत्रकुलपुत्राः ।

पुत्रकुमारकुलाला यामात्सरदश्च सुकुमारः ॥ ४१० ॥

बाजलकम् । दृढादिपाठाद् बन्दिमा । बाजल्यमित्यपि^४ ॥ * ॥
आमुष्यकुलिका । आमुष्यकुलकमित्यन्ये ॥ अमुष्यपुत्र इत्यपि ॥ * ॥
अदो रूपम् । अदो रूपमस्येति वा । अदोरूपम् । तस्य । आदोरू-
पकम् । अदोरूपशब्दो रूपप्रशंसायाम्^५ ॥ * ॥ आवश्यकम् ॥ * ॥ कौ-
पुत्रकम्^६ । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ कौलपुत्रकम् ॥ * ॥ यामपुत्रिका
॥ * ॥ यामकुमारिका ॥ * ॥ यामकुलालिका । यामकुलमित्ययन्यः^७

१ बृहतिनापि° A.

२ क्षणभे गुरुमंगम° A.; क्षणभंगुस-
मंग° D.

३ विश्वदेव Bō., Yajñ., Hem., K. V.
β.; वैश्वदेव Kās. V. ed., α.

४ बाजल is not given in the *gāṇa*
दृढादि śl. 393-4 (except by Kās. V. β.;
v.l. ed.) but in पृथ्वादि śl. 392; see
also page 518, note β.

५ Thus also Yajñ.; Hem. has the
same word; om. Bō., Kās. V.—[अहो-
पुरुष Yajñ., K. V. β.; v.l. Bō., K. V. ed.]

६ कुपुत्र Bō., Yajñ.; omitted by Kās.
V., Hem.

७ यामकुलमि° F.; यामकुलमि°
D.; °इत्यन्यः A. F.—Hem. has both
words; Bō., Yajñ. यामकुलाल only;
Kās. V. ed., α. β. give neither.

॥ * ॥ सण्डो वृषः । ग्रामस्य सण्डो ग्रामसण्डः । तस्य ग्रामसण्डिका ॥
 पूरुषादिवदीर्घले ग्रामसाण्ड इत्यन्ये^१ ॥ ग्रामसण्ड^२ इति जयादि-
 त्यादयः ॥ एते चत्वारो नपुंसकलिङ्गा इत्यन्ये^३ ॥ * ॥ सुष्ठु कुमारः
 सुकुमारः । सौकुमारकम् ॥ ४१० ॥ इति मनोज्ञादिः ॥

इष्टार्चिती निपठितागणितावकीर्ण-

पूर्तोपसादितगृहीतनिराकृताश्च ।

संरक्षितानुपठितोपकृतानुयुक्ता-

ज्ञातश्रुतानुगणितास्त्वकल्पितं च ॥ ४११ ॥

इष्टादिभ्योऽनेनेत्यनेनेष्टादेः प्रथमान्तादनेनेति तृतीयार्थ इन्
 भवति ॥ * ॥ इष्टोऽनेन यज्ञः । इष्टी यज्ञे ॥ इष्टमनेन वा । इष्टो
 यज्ञे ॥ * ॥ अर्चिती सिद्धराजे ॥ * ॥ निपठिती मीमांसायाम् ॥ * ॥
 अगणिती मदने ॥ * ॥ अवकीर्णी दुर्नये ॥ * ॥ पूर्ती दाने ॥ * ॥ उप-
 सादिती सदसि ॥ उपासितमित्यन्ये । उपासितो गुरुकुले^४ ॥ * ॥ गृहीतो
 विद्यासु ॥ * ॥ निराकृतो कुकाये ॥ * ॥ संरक्षितो प्रजासु ॥ * ॥ अनु-
 पठिती वेदे ॥ * ॥ उपकृतो मन्त्रे ॥ * ॥ अनुयुक्ती शास्त्रे ॥ * ॥ आज्ञाती

१ पूरुषादिवदीर्घले (om. rest) A.;
 पूरुषादिवदीर्घले ग्रामसाण्ड° D.; पूरु-
 षादिव दी° B. C. F. K.

२ ग्रामखण्ड B. C. K.—ग्रामसण्ड and
 ग्रामसाण्ड Hem.; ग्रामसण्ड Bō., Yājñ.,
 Kās. V. a.; ग्रामखण्ड Kās. V. ed.

३ According to Hem., who calls this
gana चोरादि, the words from मनोज्ञ
 to the end of his *gana* form neuter ab-

stract nouns in अकञ् only [मानोज्ञ-
 कम्], whereas those preceding मनोज्ञ
 make both neuter and feminine nouns
 [चौरिका । चौरकम् ॥ धीर्तिका । धी-
 र्तकम्] . Cf. मनोज्ञादि in list of *ganas*.

४ उपसिनी° C.; गुरुकुले A.; गुरु-
 कुलो D.—Hem. has both words; Yājñ.,
 Kās. V. ed., β. उपसादित; Bō., Kās.
 V. a. उपासादित.

कन्दसि ॥ * ॥ श्रुती । इतिहासे ॥ * ॥ अनुगणिती निरुक्ते ॥ * ॥ अवक-
ल्पिती जल्पे ॥ ४११ ॥

आसेवितपरिरक्षितनिकथितगणितोजृहीतपरिकलिताः ।

उपपादितपरिगदिताः^१ संकलिताधीतपरिगणिताः ॥ ४१२ ॥

आसेवितौ सिद्धपतौ^२ ॥ * ॥ परिरक्षिती परिजने^३ ॥ * ॥ निक-
थितौ कथासु । निकठित इत्यन्यः^४ ॥ * ॥ गणिती ज्योतिषि ॥ * ॥
उजृहीती । उद्योगे ॥ * ॥ परिकलिती कलासु ॥ * ॥ उपपादिती धने^५
॥ * ॥ परिगदिती परेषु ॥ * ॥ संकलिती पदार्थेषु ॥ * ॥ अधीती व्या-
करणे ॥ * ॥ परिगणिती याज्ञिक्ये ॥ ४१२ ॥

अवगणितव्याकुलितौ निषादितोपाकृतावमुक्ताश्च ।

अवधारितपठितकृता निगदितमनुगणितमायुक्तम्^६ ॥ ४१३ ॥

अवगणिती वादिनि ॥ * ॥ व्याकुलिती रिपुजने ॥ * ॥ निषादिती
हास्तिके^७ ॥ * ॥ उपाकृती पशौ ॥ * ॥ अवमुक्ती पापे ॥ * ॥ अवधारिती
शास्त्रार्थे ॥ * ॥ पठिती वेदे ॥ * ॥ कृती धर्मे ॥ * ॥ निगदिती नद्येषु
॥ * ॥ अनुगणिती^८ । अनुपदे ॥ * ॥ आयुक्ती युद्धे ॥ * ॥ मत्वर्थीयेनेना
सिद्धे ठन्निवृत्त्यर्थमिन्निधानम्^९ ॥ ४१३ ॥ इष्टादिः ॥

१ उपपादितं A.

२ सिद्धिमती D.

३ वारिजने B. C. K.; (आर्त्ते Yajñ.)

४ Hem. both and कथित besides,
the others निकथित.

५ उपपादिती वने A.; ०ध्वने D.—

Hem. alone has this word.

६ ०अनुगणितमायुक्तं A. D. E. (cf.
śloka 411, and note C.)

७ निषादित Bö., Hem.; om. Kās.

V.; निवादित [निवादितौ वाद्येषु]

Yajñ.; —Bö., Yajñ., Kās. V. have also

परिवादित [परिवादितौ दृष्टेषु Y.]

८ अनुगणिती A.D.—Hem. has both

अनुगणित and अनुगणित; Bö., Yajñ.,

Kās. V. a. अनुगणित; Kās. V. ed., β.

अनुगणित only.

९ ठिन्निवृत्त्यं B. K.; ठेनिवृत्तं A.;

तन्निवृत्तं C.; अन्यनिवृत्तं D.

यवोर्मिवासाकृमिभूमिवन्धवः^१

कुञ्चाककुत्कान्तिहरीन्दुबिन्दवः ।

हनुस्तिमीलू मधुसानुभानवो^२

द्राक्षाहरिच्छिबिगरुद्गुचारवः^३ ॥ ४१४ ॥

झयमानोपान्तान्तो^४ वोऽयवादेरित्यनेन झयन्तान्मकारान्ता-
दवर्णान्तान्तोपान्तादवर्णोपान्ताच्च^५ यवादिवर्जितान्तोर्मकारस्य व-
कारो भवति ॥ * ॥ यवा अस्यात्र वा सन्ति । यवमान् ॥ * ॥ ऊर्मिमान्
॥ * ॥ वासामान् । वासाशब्दः^६ स्त्रीलिङ्गः ॥ * ॥ कृमिमान् ॥ * ॥
भूमिमान् ॥ * ॥ बन्धुमती । बन्धुमान् ॥ * ॥ कुञ्चामान्^७ ॥ * ॥ ककु-
द्धान् । ककुद्धानेष द्वेषते ॥ * ॥ कान्तिमान् ॥ * ॥ हरिमान् ॥ * ॥
इन्दुमती ॥ * ॥ बिन्दुमती ॥ * ॥ हनुमान्^८ ॥ * ॥ तिमिमान्^९ ॥ * ॥
इचुमती ॥ * ॥ मधुमान्यवतः ॥ * ॥ सानुमान् ॥ * ॥ भानुमान् ॥ * ॥
द्राक्षामान् ॥ ध्राक्षेत्यपि^{१०} भोजः ॥ * ॥ हरिन्मान् ॥ * ॥ शिबिमान्^{११} ॥
शिखीमानित्यन्यः^{१२} ॥ * ॥ गरुत्मान् । गरुडः ॥ * ॥ द्रुमती । अ्रुमती-

१ °कृमि° D. E. (D. also in comm.)

२ हनुस्तीमीलू° E.; हनुस्तिमा इचु-
मधुसानुमानवो C.; मधुनान° B. E.

३ °हारिः° D.; शिविगरुद्गु° A. D.;
हरिनश्वि° C.; हरितश्वि° F.; सिंजि-
गरुद्गु° E.; चारकः B.

४ रूप्यामीपांतान्तो B. C. F. K.;
अप्यामीपा° A.; अप्यामी° D.

५ चयंताका° B. C. F. K.; अचयंता°
A.; अचयंताहमका° D.

६ Thus also Hem.; वशा others
[वशामान् बन्ध्यापतिः Yājñ.].

७ कुंचामान् कुवामान् । A.

८ हनुमान् B. C. D. K.

९ तिमि Hem.; स्तिमि Yājñ.; om.
others.

१० ध्राक्षेत्यपि B.; ध्राक्षेत्यपि श्री-
भोजः D.; द्राक्षामान् । द्राक्षाधाक्ष° A.
—द्राक्षा and ध्राक्षा Bṣ., Yājñ., Hem.;
द्राक्षा K. V.

११ ? शिविमान् A.; श्विमान् B. C.
F. K.; सिधिमान् D.

१२ ? शिवीमानि° A.; श्वीमानि° F.
K.; शंवीमानि° B.; श्वीमा° C.; सिं-
धीमा° D. — शिवी Hem.; सजि and
सिजि Bṣ., Yājñ.; सजि (v.l. शजि) Kās.
V. ed.; सिजि K. V. a.

त्यपि भोजः^१ ॥ * ॥ चारुमती ॥ * ॥ केषांचिदवर्णान्तात्प्राप्तः । केषांचिद्योपान्तादिति^२ । केषांचिज्जय^३ इति । केषांचित्संज्ञायामिति ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन दक्षिमद्वंशुमती श्रीमती^४ गोमती ध्वजित्त्वमृतयो^५ ज्ञेयाः ॥ ४१४ ॥ इति यवादः ॥

वत्सन्तमुदन्नष्टीचक्रीकक्षीरुमण्विवो ज्ञेयम् ।

राजन्वान्सौराज्ये ज्योत्स्ना चर्मण्वती नाम्नि ॥ ४१५ ॥

उदन्वदादिरित्यनेनोदन्वदादयः शब्दा निपात्यन्ते संज्ञायाम् ॥ * ॥ उदकमस्मिन्नस्तीति । उदन्वान् उदधिः । उदन्वान्नाम ऋषिः । उदन्वान्नामाश्रमः ॥ अन्यस्तु धारणक्रियासंबन्धाद्^६ उदन्वान्घट^७ उदन्वान्नेघ इत्यपि मन्यते^८ ॥ * ॥ अष्टीवान्नाम जङ्घोरसंधिः । अत्रास्थिशब्दस्याष्टीभावो निपात्यते ॥ * ॥ चक्रीवान् रासभः । चक्रीवान्नाम राजा । अत्र चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ॥ * ॥ कक्षीवान्नाम ऋषिर्लौकिकः । अत्र कक्षाशब्दस्य कक्षीभावः ॥ * ॥ रुमण्वान्नाम पर्वतः । रुमण्वान्नाम मन्त्री । अत्र लवणशब्दस्य रुमण्वभावः ॥ रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येके ।

१ ? अमतीत्यपि^० B.; श्रुतिमती^० श्री-भोजः D.—*द्रु* Bō., Yajñ., Hem.; *द्रु* m Kāṣ. V. ed., α.; cf. §l. 252 comm.; Pāṇ. v. 3, 118.

२ केषांचित्तमोऽपान्तादिति A.; om. D.

३ केषांचित् भय A.; °क्रय K.; °क्षय F.; om. D.

४ स्त्रीमती for श्रीमती B. K.; स्त्रिमती C. (cf. §l. 252 comm., and 418).—Not given by the other works.

५ ? Thus B. C. F.; ध्वजित्त्व^० K.; ध्वजित्त्व^० A.; D. om. from आकृतिगणो to end.—ध्वजित् Hem.; ध्वजि and ध्वजि Bō., Yajñ., Kāṣ. V.

६ D. om. from उदन्वान्नाम ऋषिः.

७ उदकवान् घटः D.; उदकवान् घटः B.; उदन्वान्घट A.—Hem. has °उदन्वान्घटः । उदन्वान्नेघः । यस्मिन्नुदकं धीयते स एवमुच्यते ॥ नाम्नि । उदन्वान्समुद्रः १°. Cf. Kāṣ. V. viii. 1, 13. °इत्ययन्यः D.

तस्य वा णत्वम्^१ ॥ * ॥ विशिष्टा वसवः किरणा यस्य । विवस्वान् आ-
दित्यः ॥ * ॥ राजन्वान् देशः ।

राजन्वतीमाङ्गरनेन भूमिम्^२ ॥

सौराज्य इति किम् । राजवान् ॥ * ॥ ज्योतिरस्यास्तीति ज्योत्स्ना^३ ।
चन्द्रप्रभा ॥ * ॥ चर्मण्वती नाम नदी ॥ * ॥ नाम्नीति किम् । उदक-
वान् । अस्त्रिमान् । चक्रवान् । कक्षावान् । लवणवान् । वसुमान् ।
ज्योतिमान् । चर्मवान् ॥ ४१५ ॥ इत्युदन्वदादिः^४ ॥

ज्यात्स्नाशब्दस्तमिस्रा^५ च कुतुपः स्याद्विपादिका ।

विसर्पो नखरश्चापि कुण्डलोऽपि मतो बुधैः ॥ ४१६ ॥

प्रज्ञाज्योत्स्नापिच्छस्मिन्नलोमपामादेर्णाणिलशब्दना^६ इत्यनेनैतेभ्य-
स्तदस्यात्र वास्तीत्येतस्मिन्नर्थे ण अण् इल ल श न^७ इत्येते प्रत्ययाः
क्रमेण भवन्ति मत्स्य ॥ * ॥ ज्योत्स्नाऽस्मिन्नस्तीति ज्योत्स्नः पक्षः ।
ज्योत्स्नी रात्रिः ॥ * ॥ तमोऽस्यामस्तीति तमिस्रा रात्रिः । साऽस्या-
स्तीति तामिस्रः^८ पक्षः ॥ * ॥ कौतुपं^९ गृहम् ॥ * ॥ वैपादिकं कुष्ठम्^{१०}

१ See p. 339, l. 13 (? read रुमण् ल-
वण् instead of रुमाँझावण्); p. 340,
note 1.—Hem. also has लवणस्य रुम-
ण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । रुम्ये
त्वाङ्गः । रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति त-
स्यैव तन्निपातनं नकारलोपाभावार्थं
च । वलं तु यथायोगमस्त्येव ॥

२ Raghuv. 6, 22.

३ See Pāp. v. 2, 114.

४ For this gāṇa cf. Pāp. viii. 2, 12-
14; Hem. ii. 1, 92-95.

५ तमिस्रा A. B. D. K.

६ ऽपामणादिणाणि A.; ऽपामादे-
र्णाणिलशब्दना B. C. K.

७ B. C. F. K. om. ण; cf. p. 209, l.
15; Pāp. v. 2, 101.

८ तमिस्रा तामिस्रः B. C. K.; तमि-
श्रः A.—Hem. also writes तामिश्र.

९ कुतप ed. Pāp.; कौतप Kāṣ. V.;
कौतुप Hem.; cf. कुतप śl. 66.

१० कुष्ठं B. C. F. K. (Hem.); कुप्वं A.;
कुक्षा D.

॥ * ॥ वैसर्पो व्याधिः ॥ * ॥ नाखरः श्वापदः ॥ * ॥ कौण्डलः ॥ * ॥
पक्षे ज्योत्स्नावान् । तमिस्रावान्^१ ॥ ४१६ ॥ इति ज्योत्स्नादिः ॥

पिच्छोदरव्रीहिगुहाः पिचराडम्

तुन्दोदकोरोयवचूर्णपक्षाः ।

वर्णयहौ पङ्ककले च काक-

प्रज्ञे^२ तु फेनो ध्रुवका^३ च पर्णम् ॥ ४१७ ॥

पिच्छादेरिलः ॥ * ॥ पिच्छान्यस्य^४ सन्ति । पिच्छिलः ॥ * ॥ उद-
रिलः ॥ * ॥ ब्रीहिलः । दिगम्बरसु ब्रीहियहणं स्वरूपार्थमर्थनिर्देशार्थं
चेति^५ ब्रुवाणः शालिलो ब्रीहिल इत्याह ॥ * ॥ गुहिलः ॥ * ॥ पिच-
ण्डिलः ॥ * ॥ तुन्दिलः ॥ * ॥ उदकिलः ॥ * ॥ उरमिलः ॥ * ॥ यविलः
चूर्णिलः ॥ * ॥ पक्षिलः ॥ * ॥ वर्णिलः ॥ * ॥ ग्रहिलः ॥ * ॥ पङ्किलः ॥ * ॥
कलिलः ॥ * ॥ काकिलः^६ ॥ * ॥ प्रज्ञिलः ॥ * ॥ फेनिलः ॥ * ॥ ध्रुव-

१ तमिस्रावान् A. B. C. K.

२ ? Thus A. D. E.; कालप्रज्ञे B. C. F. K.

३ ध्रुवका B. C. F. K.; विवका A.

४ Thus all MSS. and Yajñ.—पिच्छा
Bö.; पिच्छ Kās. V., Hem.

५ ब्रीहियहणस्वरूपा^० B. C. K.; ब्री-
हियहणं स्वरूपं चेति A.—Cf. Kās. V. v.
2, 116 (ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥) °ब्रीहियहणं
किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ब्रीहि-
शब्दः पठ्यते तत्र इनिठनी चकारेण वि-
धीयते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहियह-
णमर्थग्रहणं विज्ञायते । शालयोऽस्य स-
न्ति । शालिलः (ed. शालिनः) । शाली ।
शालिकः । शालिमानिति ॥.—Hem. has
the sūtras vii. 2, 5: ब्रीह्यादिभ्यस्तौ

(viz. इकद्वनौ) ॥; 9: ब्रीह्यर्थतुन्दादे-
रिलश्च ॥° ब्रीह्यर्थे । कलमा अस्य अस्मि-
न्वा सन्ति । कलमिलः । कलमिकः ।
कलमी । कलमवान् । शालिलः । शा-
लिकः । शाली । शालिमान् । ब्रीहिशब्दो
ऽपि ब्रीह्यर्थो भवति । किं तु तस्य पूर्व-
त्रोपादानादिलो न भवति । भावे हि
तत्रोपादानमनर्थकं स्यात् । भवतीत्येके ।
ब्रीहिलः ॥ तुन्दादिः° see next page,
note ३.

६ ? कालिलः B. C. F. K.—Hem. has
कला (l) काकः; Bö., Yajñ. काला (चिपे);
Kās. V. काल (चिपे).—See also comm.
on śl. 420, where Vardh. refers काला,
घाटा (घटा Bö., Yajñ., K. V.) and जटा
to this *gapa*.

किलः । ध्रुवकेत्यपि^१ वामनः ॥ * ॥ पर्णिलः ॥ * ॥ पचे पिच्छवानित्या-
द्यपि^२ भवति ॥ तुन्दोदरपिचण्डप्रभृतीनां तुन्दादावपि पाठाद्वेनौ^३
भवतः । भोजमतेन लविषचेऽपि बीजप्रभृतीनां केषांचित् ॥ ४१७ ॥
इति पिच्छादिः ॥

सिध्मस्नेहौ पांसुपृथुश्यामचटूनि^४

प्रज्ञायन्थी बीजकपी पिङ्गमृदू च ।

कर्णैः शीतं मांसहनू मञ्जुगडू स्तः

पचं नाभिः श्रीमणिकण्डूदककृष्णाः ॥ ४१८ ॥

सिन्धादेर्लः ॥ * ॥ सिन्धान्यस्य सन्ति ॥ * ॥ सिन्धलः ॥ * ॥ स्नेहलः
॥ * ॥ पांसुलः^५ ॥ पृथुलः ॥ * ॥ श्यामलः ॥ * ॥ चटुलः^६ ॥ * ॥ प्र-
ज्ञालः । पिच्छादिपाठात् प्रज्ञिलः ॥ * ॥ यन्थिलः । यथा मुरारेः^७ ।
इयमेभिरालवालैः पदे पदे यन्थिलासु कुल्यासु ॥ * ॥
बीजलः ॥ * ॥ कपिलः ॥ * ॥ पिङ्गलः ॥ * ॥ मृदुलः ॥ * ॥ कर्णलः
॥ * ॥ शीतलः ॥ * ॥ मांसलः ॥ * ॥ हनुलः । हनूल इत्यपि ॥ * ॥
मञ्जुलः ॥ * ॥ पृष्ठयन्थिर्गडुः । गडुलः । कुजः ॥ * ॥ पचलः ॥ * ॥ ना-
भिलः ॥ * ॥ श्रीलः । श्रीमान् ॥ * ॥ मणिलः ॥ * ॥ कण्डूलः ॥ * ॥
उदकलः । पिच्छादिपाठाद् उदकिलः ॥ * ॥ कृष्णलः ॥ ४१८ ॥

१ ध्रुवकिलः । ध्रुवकेत्यपि B. C. F. K.
—ध्रुवक and ध्रुवक Bō., Yajñ., ध्रुवका
and ध्रुवका Hem.; ध्रुवका and ध्रुवका
Kās. V. ed., β. (a. ध्रुवका only).

२ पिच्छावानित्य० B. C. F. K. and
orig. A.; पिच्छवान् Hem.

३ पाठस्नेहौ A.; पाठास्नेहौ B. C.

F. K.; पाठस्नेहौ श्रीभोज० D.—
Vardh.'s पिच्छादि includes both पि-
च्छादि and तुन्दादि of Pān. and Hem.

४ पांसु० A. B. C. D. E. K.

५ पांसुलः A. B. C. D. K.

६ चटुलः B. K.; वज्रलः C.

७ Anarghar. (Calc. §. 1782) p. 36.

सक्थि श्लेषमा पित्तनिष्पादमन्यः

पेशः पाष्णी वातनिष्पावपुष्काः ।

पार्श्वस्तुण्डिः पक्ष्मपर्शू कुशः स्याद्

धारासक्तू वर्ध्मफेनोष्मपर्णम्^१ ॥ ४१९ ॥

सक्थिलः ॥ * ॥ श्लेशलः । कफी ॥ * ॥ पित्तलः ॥ * ॥ निष्पादय-
तीति निष्पात् क्तिप् । निष्पास्तः^२ ॥ निष्पदनं निष्पत् । निष्पस्त^३
इत्यन्ये ॥ निष्पादान् ॥ अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ धमनीलः ॥ * ॥
पेशलः ॥ * ॥ पाष्णीलः ॥ धमनीपाष्णीशब्दौ दीर्घान्तावेव गणे पथेते ।
तेन दीर्घान्ताभ्यामेव लः । ह्रस्वान्ताभ्यामेव मत्तुः ॥ * ॥ वातलः ॥ * ॥
निष्पावलः ॥ निष्पानं निष्पा । निष्पाल^४ इत्यन्यः ॥ * ॥ पुष्कलः ॥ * ॥
पार्श्वलः ॥ * ॥ तुण्डिलः ॥ तुण्डिवटिवलेर्भ^५ इति भप्रत्यये तुण्डिभ
इत्यपि ॥ * ॥ पक्ष्मलः ॥ * ॥ पर्शूलः । पर्शूल इति भोजराजः^६ ॥ * ॥
कुशलः ॥ * ॥ धारालः । यथा मुरारेः^७ ।

प्रेक्षाधारालवैरप्रसृमरसमरोद्धामरौजा विडौजाः ॥

सक्तुलः ॥ * ॥ वृधेर्मन् । वर्ध्मलः । पामादिपाठाद् वर्धन्^८ इत्यपि ॥ * ॥

१ वर्ध्मफेनो° A.; ब्रध्मफे° B. K.;
ब्रध्मफेनो° F.; °ब्रध्मफे° C.; °फेनी व
पक्षा D.; वर्ध्मफेनी चपवर्ण E.

२ निष्पालः A. C. D.

३ निष्पलः A. C.; B. C. K. om. नि-
ष्पत्.—Hem. has both; Bō., Yajñ. नि-
ष्पाद्; om. Kāś. V.

४ निष्पालं° MSS.; B. F. K. om. नि-
ष्पा; C. om. निष्पाल.— Hem. निष्पा;
the others निष्पाव.

५ ? तुटिवटि° B. C. K.; तुण्डि° D.—
तुण्डि Hem. both in the gāṇa, and in

sūtra vii. 2, 16 वलिवटितुण्डिर्भः । (प्रवृद्धा
नाभिसुण्डिः comm.); om. by the others,
but Pāp. and Kāś. V. v. 2, 139 तुण्डि
(तुण्डि इति साधवः Calc. ed.).

६ A. om. पर्शूलः; श्रीभोजराजः D.;
भोजः F.—पर्शू Bō.; पर्शु Yajñ., Hem.;
परशु Kāś. V.

७ Anarghar. (Calc., §. 1782) p. 143.

८ धर्मन् A.; वर्धन् F.; वर्ध्मलः
पामादिपाठात् । धर्मन् इत्यपि B. C. K.
—Bō., Yajñ. have वर्धन्, om. K. V.—
In the पामादि Hem. alone gives वर्धन्.

फेनलः । यथा ।

वेदेहि पश्चा मलयादिभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम्^१ ॥ * ॥

ऊष्मलः । यथा ।

धनुश्मन्तौ वत्सौ दशमुखभुजैरूष्मलतमाः^२ ॥ * ॥

पर्णलः । पर्णिल^३ इत्यपि । यथा भट्टेः ।

अभ्यर्णेऽभ्यः पतनसमये पर्णलीभूतसानुं

किञ्चिन्धाद्रिं न्यविशत मधुचीवगुञ्जद्विरेफम्^४ ॥ ४१६ ॥

सुद्रजन्तूपतापाभ्यां प्राण्यङ्गादात एव च^५ ।

कालाघाटाजटाः क्षेपे वातादेरूडपि स्मृतः ॥ ४२० ॥

सुद्रजन्तुर् आ नकुलात्^६ । यूकालः । मचिकालः ॥ * ॥ उपतापो रोगः । मूर्खालः । विचर्चिकालः । विपादिकालः ॥ * ॥ प्राण्यङ्गादा- कारान्तादित्यर्थः । चूडालः । जङ्गालः ॥ * ॥ कालादयः क्षेपे प्रत्य- यार्थस्य निन्दायां गम्यमानायां लभाजः । काला कूर्चम् । कालालः^७ ॥ घाटा^८ यीवावयवः । घाटालः ॥ जटालः ॥ पिच्छादिपाठात्^९ का- लिलः । घाटिलः । जटिलः । यथा ।

१ Raghuv. 13, 2; D. omits from यथा; A. B. C. K. omit the first pāda.

२ Anarghyar. iv. last śl. (ed. Cal. §. 1782, p. 117) D. om. from ऊष्मलः ।

३ फेनलः । पर्णलः । फेनिलः । पर्णिलः D.; om. F.

४ Bhattachik. vi. 143 (किञ्चिन्धाद्रिं^{१०} ed.).—अभ्यर्णेभ्यः पतनं B. C. D. F. K.; A. om. from पर्णलः.

५ प्राख्यंगा स्यादकारतः E.; प्रा । प्रगता स्यादकारतः D.; A. om. this half-śloka and काला.

६ आनुकुलात् A.; आनुकुलात् वा D.; ॥ आ नकुलात्सुद्रजन्तवः । F.

७ Hem., on vii. 2, 23 कालाजटा- घाटाभ्यः, remarks कालेति डोपान्त्यं केचित्पठन्ति । काडालः । काडिलः ।

८ Thus also Hem.; घटा Bō., K. V.

[घटा सभा संलापो वा घटालः । घाटा यीवा घाटाल इति वर्धमानः Yajñ. comm.].—Bō., Yajñ. have also कटा क्षेपे [कटालो गर्हितगण्डस्थलो गजः Yajñ. comm.].

९ See p. 441, note 6.

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम्^१ ॥

कालाशब्दस्य लप्रत्ययं चन्द्राद्या न मन्यन्ते ॥ चेप इति किम् । का-
लावान् । घाटावान् । जटावान् । चेपोऽत्र मतुना न गम्यत इति
चेपे मतुर्न भवति ॥ * ॥ वातादेरूढपि स्मृत इति वातदन्तबललला-
टानां लो भवति तत्संनियोगेनोडागमश्च । वातूलः । दन्तूलः ।
बलूलः । ललाटूलः ॥ गलशब्दस्यापि गलूल इति मन्यते भोजः ॥ * ॥
पचे सिम्भवानित्यादि ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन वर्णप्रभृतयो
द्रष्टव्याः ॥ ४२० ॥ इति सिम्भादिः ॥

लोम वस्तु मुनिः^२ कर्को गिरिवभू हरिः कपिः ।

लोमादौ विबुधैर्ज्ञेया रू रोम तथा भुरुः^३ ॥ ४२१ ॥

लोमादेः शः^४ ॥ * ॥ लोमान्यस्य सन्ति । लोमशः ॥ * ॥ वस्तुशः^५
॥ * ॥ मुनिशः ॥ * ॥ कर्कशः ॥ * ॥ गिरिशः ॥ * ॥ वभुशः^६ ॥ * ॥ हरिशः
॥ * ॥ कपिशः ॥ * ॥ रूशः^७ ॥ * ॥ रोमशः ॥ * ॥ भुरुशः^८ ॥ * ॥
पचे लोमवानित्याद्यपि ॥ ४२१ ॥ इति लोमादिः ॥

पामा वामा वलिः श्लेष्मा सामहेमोष्मकद्रवः ।

कल्याणादङ्गशब्दाच्च लक्ष्म्या अच्च कृमिस्तथा^९ ॥ ४२२ ॥

पामादेर्नः ॥ * ॥ पामनः ॥ * ॥ वामनः ॥ * ॥ वलिनः ॥ * ॥

१ Kumāras. 5, 30.

२ °वक्तुर्मुनिः A.; °वभुर्मुनिः D. E.

३ चुबः E.; नुबः C.; A. om. this half-sloka.

४ A. om. लोमादेः शः.

५ वनुश A.; व-शः D.—वस्तु Hem.;
om. by the others, (cf. वस्तु next note).

६ वभु Bō., Yajñ., Kāṣ. V. ed., a. β.;

वस्तु Hem.; also K. V. ed., वस्तु β.

७ रूब चेच्छति केचन Yajñ.; om.
by the others.

८ भुरु Hem.; तब Bō., Yajñ., Kāṣ.
V. ed. a. β.

९ अथ क्रिमिं C.F.K.; B. om. from
लक्ष्म्या.

स्नेहणः ॥ * ॥ सामनः ॥ * ॥ हेमनः ॥ * ॥ ऊग्रणः ॥ * ॥ कद्रुणः^१ ॥ * ॥
कल्याणमङ्गमस्या अस्ति । अङ्गना ॥ कल्याण इति किम् । अङ्गवती ॥ * ॥
लक्ष्मीरस्यास्ति । लक्ष्मणः । लक्ष्मीवान् ॥ * ॥ कृमिणः ॥ ४२२ ॥

विष्वचोऽकृतसंधिः^२ स्याल्लुक् पदस्योत्तरस्य च ।

शाकीदद्रूपलालीनां ह्रस्वं च स्मृतं बुधैः^३ ॥ ४२३ ॥

विष्वक्शब्दान्नो भवति । तत्संनियोगेन चाकृतसंधिरुत्तरपदलोपः ।
विष्वच्चोऽर्थास्ते दिवसा वा रश्मयो वा गतिविशेषा वाऽस्य सन्ति ।
विषुणः सूर्यः ॥ विष्वच्चन्तीति विष्वच्चो गतिविशेषा अस्य सन्ति । वि-
षुणो वायुः । विष्वग्वान् ॥ विषुशब्दश्चादिर्नानाले वर्तते^४ ॥ * ॥ मह-
च्छाकं शाकसमूहो वा शाकी । शाक्यस्मिन्नस्ति । शाकिनम् ॥ * ॥
दद्रूर्नाम व्याधिः । दद्रुणः ॥ भोजसु प्राक्बुधे दद्रुशब्दम् अस्मिन्बुधे
च नागमाद् गृहगोधापर्यायं^५ कद्रुशब्दमाह^६ ॥ * ॥ पलालिनम्^७ ॥
४२३ ॥ इति पामादिः ॥

बलफलपरिणाहोहाममालाबलाका

व्रतनिचुलमनीषामेखलामानशाखाः ।

कुलमुकुलपताकाकर्मचर्मप्रयामाः^८

स्तवकवडवचूडायामवीणोपयामाः ॥ ४२४ ॥

१ कद्रुणः A.; कद्रुणः C.; क। क. D.
—Yajñ. makes कद्रुणः; कद्रु Bū.; कद्रु
Hem., Kās. V.

२ विपूचो E.; कृतिसंधि A.

३ च समं बुधैः B. C. K.

४ शब्दश्च नानाले B. C. K.; च
वर्तते B. C. F. K.—Cf. चादि §1.8 (विषु
सर्वतोभावे page 21, l. 14).

५ नागमाखगृह° A.; च मातृगृह-
गोधावर्यायं D.

६ कद्रु° D.; कद्रु B. C.; कद्रु° K.

७ All MSS. om. पलालिनम्.—मह-
त्पलालं पलालसमूहो वा पलाली तद्वत्
पलालिनम् Yajñ.—Hem. has पलालिन्
and पलालिन्; the others पलाली.

८ कुलमकुल° B. C. K.

बलादेरिन् इत्यनेन^१ तदस्यात्र वास्तीत्यर्थं इन् भवति मतुश्च ॥ * ॥
 बलमस्यास्तीति । बली । बलवान् ॥ * ॥ फली । फलवान् ॥ * ॥ परि-
 णाही । परिणाहवान् ॥ एवं सर्वत्र ॥ * ॥ उहामी ॥ उहाम^२ इत्यन्यः
 ॥ * ॥ माली ॥ * ॥ बलाकी ॥ * ॥ व्रती ॥ * ॥ निचुली ॥ * ॥ मनीषी
 ॥ * ॥ मेखली ॥ * ॥ मानी ॥ * ॥ शाखी ॥ * ॥ कुली^३ । दुर्गमतेन ॥ * ॥
 मुकुली^४ ॥ * ॥ पताकी ॥ * ॥ कर्मी ॥ चर्मी ॥ कर्मिकश्चर्मिक इत्येके^५
 ॥ * ॥ प्रयामी ॥ * ॥ स्तवकी ॥ वडवी ॥ स्तवकश्च वडवा च स्तव-
 वडवम् । पञ्चाच्छैः सह दंढः ॥ * ॥ चूडी ॥ * ॥ आयामी ॥ * ॥
 वीणी । यथा ।

सिद्धदंदैर्जलकणभयादीणिभिर्मुक्तमार्गः^६ ॥ * ॥

उपयामी ॥ ४२४ ॥

कूलं जरोत्साहघृणोलदंष्ट्रा

व्यायामधन्वोद्यमवर्मकेकाः^७ ।

संज्ञाशिखारोहगदावरोहाः

पुलाष्टकायासमुलानि^८ सूना ॥ ४२५ ॥

१ बलादेरित्य^० B. C. F. K.

२ उहामी^० D.; उहाम B. C. K.—
 उहाम and उहाम Bō., Yajñ.; उहाम
 Hem.; उहाम and उहाम K. V. ed., β.;
 उहाम and उहाम α.

३ Thus also Bō., Yajñ., K. V. ed. β.;
 om. K. V. α., Hem.

४ मुकुली^० B. C. K.—मुकुल Hem.;
 om. by the others.

५ इत्यन्ये A.—Kās. V. v. 2, 116 forms
 only कर्मी । चर्मी । वर्मी (α. β., om. ed.);
 Hem. remarks केचिन्नु । वडवा । अष्टका ।
 कर्मन् । चर्मन् । वर्मन् । इत्येतेष्व इक-

मपीच्छन्ति ॥ Yajñ. states that the व्री-
 ह्यादि have both इन् and इक with the
 exception of शिखा । माला । संज्ञा ।
 वडवा । वीणा । बलाका which have
 इन् only, not इक; and यवखद । अशीर्ष
 [K. V. यवखद । कुमारी । नौ, but not
 अशीर्ष; Hem. नौ । कुमारी । यवखदा ।
 सभा (I) करण (? सभा करणे)] which
 have इकन् only, not इन्.

६ Meghad. 45; om. A. D.

७ धर्मकेकाः A.; चर्मकेकाः F.

८ व्याममुलानि^० D. E.; व्याममुला-
 नि C. F. K.; व्याममुलानि B.

कूलिनी ॥ कूलस्थाने मूलमिति^१ पठन्ति ॥ * ॥ जरी ॥ * ॥
उत्साही ॥ * ॥ घृणी ॥ * ॥ उली । यस्य कस्यचित्संज्ञा ॥ * ॥ दंष्ट्री ॥ * ॥
व्यायामी ॥ * ॥ धन्वी । यथा ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले^२ ॥
उद्यमी ॥ * ॥ वर्मी ॥ वर्मिक इत्यप्यन्ये^३ ॥ * ॥ केकी ॥ * ॥ संज्ञी ॥ * ॥
शिखी । वक्त्रिर्मयूरश्च ॥ * ॥ आरोही ॥ * ॥ गदी । गदावान् ॥ * ॥
अवरोही ॥ * ॥ पुली^४ । यस्य कस्यचित्संज्ञा ॥ * ॥ अष्टकी ॥ अष्टकिक
इति केचित्^५ ॥ * ॥ आयासो ॥ * ॥ मुली^६ ॥ * ॥ सूना घातनस्था-
नम् । सूनो^७ ॥ * ॥ उद्गास^८ इत्यपि केचित् ॥ * ॥ इन्द्रप्रत्यये सिद्धे
ठवाधनार्थम्^९ ॥ ४२५ ॥ इति बलादिः^{१०} ॥

मणिर्विषुर्विम्बहिरण्यराज्यो^{११}

मताः कुमारः कुरोष्टकार्णाः ।

गाण्डी ध्वनिर्गाण्डगजके च नाम्नि

पतञ्जलिर्नेच्छति गाण्डिशब्दम् ॥ ४२६ ॥

१ मूलमिति C.; cf. §l. 299 comm.—
Hem. has मूल; Bō., Yajñ. कूल; Kāṣ.
V. both.

२ Śākunt. §l. 38.

३ धर्मी । धर्मिक इत्यप्ये A.; cf.
preceding page, note 5.

४ फुल Hem.; om. by the others, cf.
§l. 299.

५ See preceding page, note 5.

६ Om. D.—मूल Hem.; मूल Bō.
(cf. preceding page, note 8); मूल K.V.
a.; om. ed., β.; for Yajñ. see next note.

७ सूना Hem.; सूना घातस्थानम् ।
सुलेति क्वचित्पाठः ॥ Yajñ.

८ Thus Bō., Yajñ., Hem.; also Kāṣ.
V. α. उद्गाव ed. β.

९ चवाधनार्थं B. C. F.; क्वाध-
नार्थं D.

१० This corresponds to शिखादि
Hem. vii. 2, 4; and to बलादि to Pāṇ.
v. 2, 136, but our *gapa* includes nearly
all the ब्रीह्यादि to P. v. 2, 116.

११ °हरिखराज्यो B. C. K.; °हिरि-
खराज्यो D. E.

मण्णादेर्व इत्यनेनैतस्मात्तदस्याच वास्तीत्यर्थे वो भवति मतुश्च ॥ * ॥
मण्योऽस्य सन्ति । मणिवः । मणिमान् ॥ मणिव इति कस्यचिन्ना-
गस्य संज्ञा^१ ॥ * ॥ विषु साम्ये चादिः^२ । तद्विद्यतेऽस्य । विषुवम् ।
विषुवत् । यथा ।

समरात्रिदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत्^३ ॥

विषुवानित्यमरमालाकारः^४ ॥ मतोर्वत्वं लक्ष्यात् ॥ विषुर्नाम मुहूर्तः ।
सोऽस्यास्तीति विषुमान् अहोरात्रप्रविभाग^५ इति तु शाकटायनः
॥ * ॥ विम्बान्यस्यास्मिन्वा सन्ति । विम्बावम्^६ । ङ्याट्वेऽच् द्रुस्वश्च^७
बज्जलमिति बज्जलवचनाद्दीर्घः ॥ विम्बव इति भोजः ॥ * ॥ हिरण्य-
वम् । हिरण्यवान् । हिरण्यवो नाम निधिः । कुबेर इत्यपरे ॥ * ॥
राजीवम् । राजिशब्दस्यापि ॥ * ॥ कुमारवम् ॥ * ॥ कुररावम्^८ ॥ * ॥
द्रष्टृकावम् ॥ * ॥ अर्णशब्दः कृतसलोपो द्रष्टव्यः । अर्णवः । समुद्रः
॥ * ॥ गाण्डी गाण्डिर्वा दासखण्डम्^९ । दात्रादिग्रहणे मुष्टिस्थान-
भूतं^{१०} ग्रन्थिव्यवच्छिन्नं^{११} मध्यपर्व वा । गाण्डीवं गाण्डिवं वा । पार्थ-
धनुः । यथा ।

गाण्डीवधन्वनः खेभ्यो निश्चचार ऊताशनः^{१२} ॥

१ कस्य संज्ञा B. K.; कस्या संज्ञा C.;
नागसंज्ञा A.; °ना -- संज्ञा D.

२ See page 21, l. 14 (सर्वतोभावे);
p. 446, l. 9 (नानाले).

३ Amarak. i. 1, 3, 14.

४ °अमरमालाधरः D.

५ °रात्रः प्र° D.; °प्रतिभाग B. C. K.

६ विंबावान् B. C. K.

७ ? ङ्याट्वे (or ङ्याट्वे) ङ्ङ्रस्वश्च
cf. p. 318, l. 15 and note 10. (? P. vi.
3, 111 seq.)

८ कुररावं F.; कुमाररावं A.—Hem.
remarks विम्बावं । कुररावं । कुररावं ।
घञ्युपसर्गस्य बज्जल इति बाज्जलका-
दीर्घः ॥

९ दासखण्डं A.

१० मुनिस्थानभूतं B. C. K.

११ ग्रन्थिव्यावच्छिन्नं A. B. K.; ग्रन्थि-
व्यावच्छिन्नं C.

१२ Kirāt. 15, 46. [all MSS. read गां-
डीवधनुषः;—गाण्डीवधन्वनः °निश्च-
क्राम° eds.]

यथा वेणीसंहारे^१ ।

हस्ताकृष्टविलोलकेशवसना दुःशासनेनाज्ञया

पाञ्चाली मम राजचक्रपुरतो^२ गौर्गौरिति व्याहृता ।

तस्मिन्नन्व स किं नु^३ गाण्डिवधरो नासीत्पृथानन्दनो

धूनः चचिधवंशजस्य कृतिनः क्रोधास्पदं किं न तत् ॥

हस्तादपि भवति । गाण्डिवं धनुरिति^४ । तुल्या हि संहिता ह्रस्वदीर्घ-
योरुभयथा सूत्रं प्रणीतमित्येतन्न संगतम् । कुतः । न आगमो न
युक्तिः । आगमस्तावन्नास्ति वार्त्तिकभाष्ययोरभावात्^५ । यदि च
ह्रस्वसूत्रे गाण्डिवशब्द उपात्तो दीर्घस्य न प्राप्नोति^६ नापि गाण्डिगा-
ण्डीशब्दयोरेशेषोऽस्तीति भाष्यकारमतानुसारिणा केनाप्येतद्विचा-
रितम् ॥ * ॥ अजकावम् । पिनाकम् ॥ अजकवमिति वामनः । यन्तु
पिनाकोऽजगवं धनुरिति पाठो दृश्यते तच्चाजगवोऽस्थिविशेषो विद्यते
ऽस्य । अर्शआदिवाद्यप्रत्ययेऽजगवमिति सिद्धम् ॥ * ॥ मण्यादयः प्रयो-
गतो गम्याः ॥ ४२६ ॥ इति मण्यादिः^७ ॥

मुखप्रतीपप्रणयाससोढास्^८

तृप्तासकृच्छ्रा दलशीलकक्षाः ।

अलीकदुःखे कृपणं हलं स्यात्

क्षेपे तु माला करुणश्च शोफः^९ ॥ ४२७ ॥

१ Venis. gl. 51 (ed. Calc. Samv. 1924, p. 60); cf. Grill, Noten, p. 138.

२ The Devanāg. recension reads राजचक्रमभितो.

३ तस्मिन्नन्वसुं B. K.; तस्मिन्नेव तुं C.; किंतु F.—तस्मिन्नेव स किं नु Dev. rec.

४ धनमिति A.; गाण्डिवं गाण्डीवं धरिति D.

५ वार्त्तिकाभावात् B. C. & orig. K.

६ उपात्तदीर्घस्य F.; B. C. K. om.

नः प्राप्नोत्विति D.

७ Hem. has the same *gapa*; cf. Pāṇ.

v. 2, 109 vārtts.; 110.

८ °प्रणयाश्च B. C. D. E. F. K.;

°प्रणयाश्च A.

९ शाफः A.; शोफः D.

सुखादिधर्मशीलवर्णान्तादित्यनेन तदस्याच वासीत्यर्थ इन्नेव भ-
वति ॥ * ॥ सुखमस्यासीति सुखी ॥ * ॥ प्रतीपी ॥ * ॥ प्रणयी ॥ * ॥
अस्त्री^१ ॥ * ॥ सोढी ॥ * ॥ हप्री^२ ॥ * ॥ आस्त्री^३ ॥ * ॥ छच्छी ॥ * ॥
दली ॥ * ॥ शीली ॥ * ॥ कचो ॥ * ॥ अलीकी ॥ * ॥ दुःखी ॥ * ॥ कपणी
॥ * ॥ हली ॥ * ॥ माली । निन्दायाम् । अन्यत्र मालावान् ॥ * ॥
करुणी ॥ * ॥ शोफी^४ ॥ * ॥ बलादिषु^५ मालाशब्दः पथते । इह तु
पाठः चेपे मतुर्मा भूत् ॥ ४२७ ॥ इति सुखादिः ॥

पुष्करो नडतमालहिरण्य-

कैरवाणि कुमुदं च शिरीषम् ।

कर्दमस्तटतरंगकपित्थाः

पङ्कजोत्पलकरीषसरोजम् ॥ ४२८ ॥

पुष्करादेरिन् इत्यनेन पुष्करादेरस्त्वर्थे देशेऽभिधेय इन् भवति
॥ * ॥ पुष्कराणि विद्यन्तेऽस्यामस्या वा । पुष्करिणी भूमिः ॥ * ॥ नडिनी
॥ * ॥ तमालिनी ॥ * ॥ हिरण्मिनी^६ ॥ * ॥ कैरविणी ॥ * ॥ कुमुदिनी
॥ * ॥ शिरीषिणी ॥ * ॥ कर्दमिनी ॥ * ॥ तटिनी ॥ * ॥ तरंगिणी ॥ * ॥
कपित्थिनी ॥ * ॥ पङ्कजिनी ॥ * ॥ उत्पलिनी ॥ * ॥ करीषिणी ॥ * ॥
सरोजिनी ॥ ४२८ ॥

१ अस्त्री F.; lac. D.; cf. note 3; and
sl. 444 comment. [अस्त्रितेऽनेन । अस्त्रं ।
अश्रु].

२ Thus Yajñ., Hem., Kāś. V. ed.;
तृप्त Bō., K. V. a. (तृष्ट B.).

३ आश्री B. C. K.; आ । श्री D.—
अश्र and आश्र Hem.; अश्र and अश्र
Yajñ.; अश्र (v.l. आश्र) and आश्र (v.l.

अश्र) Bō.; आश्र Kāś. V. ed., a. β.—

See also kārīkā 9 on Kātantra ii. 6, 15

[तृप्ती छच्छी प्रतीपी च सोढ्याश्रयस्त्री-
बुदाहृतम्] with var. readings.

४ शाफी A.; शोफी D.—Not given
by the other works.

५ See śloka 424.

६ हरिणिनी B. C. K.

राजीवनालीकसरोरुहाणि

मृणालपद्मं पुटकारविन्दम् ।

अम्भोजमञ्जं कमलं विगर्हः

कल्लोलशालूकविसं यवासः ॥ ४२९ ॥

राजीविनी ॥ * ॥ नालीकिनी ॥ * ॥ सरोरुहिणी ॥ * ॥ मृणालिनी
॥ * ॥ पद्मिनी ॥ * ॥ पुटकिनी ॥ * ॥ अरविन्दिनी ॥ * ॥ अम्भोजिनी
॥ * ॥ अञ्जिनी ॥ * ॥ कमलिनी ॥ * ॥ विगर्हिणी । अयं जयादित्यम-
तेन । विवर्ह^१ इत्यन्यः ॥ * ॥ कल्लोलिनी ॥ * ॥ शालूकिनी ॥ * ॥ वि-
सिनी ॥ * ॥ यवासिनी^२ । वामनस्तु वृहद्वृत्तौ यव माषेति पठति ।
ततो यविनी माषिणी^३ । दुर्गस्तु पय इति पठति^४ ॥ * ॥ देश इति
किम् । पुष्करवान् हस्ती । कमलवान् । विसवान् । पुष्कराणि तीर्था-
न्यस्मिन्देष्टे सन्ति । अनभिधानादिन्न भवति ॥ एते च नियतार्थविषया
एव शब्दा द्रष्टव्याः ॥ ४२९ ॥ इति पुष्करादिः^५ ॥

कृष्यासुती भ्रातृशिखा पितासाव्

उत्साहपुत्रौ परिषच्च माता ।

उत्सङ्गपर्वद्रजसोऽथ दन्तः

कृष्यादिसंज्ञे गदिता^६ गणेऽस्मिन् ॥ ४३० ॥

१ ? Thus Hem.; विगर्ह A.; विवहा
D. F.; विवह B. C. K.—The other works
have विगर्ह.

२ यवासिनी B. C. K.

३ यवास, यवाष, यव, माष Hem.;
यवास and पयस् (cf. next note) B.,
Yajñ.; यवास Kâṣ. V. ed., β., यवस
a. (v.l. ed. वयस).

४ Kārikā 14 in Durgasimha's vṛtti
on Kāt. ii. 6, 15 has पयस् only.

५ Hem. makes two gaps of this,
पुष्करादि and अञ्जादि; the former
taking इन् when देशे; the latter (with
those in Pāp. v. 2, 137) when नाञ्जि.
Cf. Index.

६ *संज्ञो गदितो B. C. F. K.

कृषूषार्शआदेर्वलरात इत्यनेन कृषीत्यादेरख्यर्थे वलः^१ । ऊष
इत्यादे रः । अर्श इत्यादेरकारो भवति ॥ * ॥ कृषिरखास्तीति कृषी-
वलः । कुटुम्बी ॥ रुढिशब्दोऽयम् । अन्यत्र कृषिमत् चेन्नम् । व्याङ्ग्ये
ऽच् ह्रस्वश्च^२ वज्रलमिति दीर्घभावः ॥ * ॥ आसुतिः सुरापानम् ।
आसुतीवलः । शौण्डिकः ॥ नाममालाखासुतीवलो यज्जोच्यते ॥ * ॥
भाटवलः ॥ * ॥ शिखावलो मयूरः । शिखावलं नगरम् । शिखावला
स्थूणा ॥ * ॥ पित्तवलः ॥ * ॥ उत्साहवलः^३ ॥ * ॥ पुत्रावलः^४ ॥ * ॥
परितः सीदति । परिषत् । परिषदलो राजा ॥ परिषदनं परिषत्
पङ्कः सर्वतोऽवतारो^५ वा । सोऽस्यास्तीति परिषदलं तीर्थमित्यन्ये
॥ * ॥ माटवलः ॥ * ॥ उत्सङ्गावलः^६ ॥ * ॥ पर्षदलो राजा । यथा
सिद्धनागार्जुनस्य ।

लोकातीतामचिन्त्यां शमसुहृतफलामात्मनो यो विभूतिं^७

पर्षन्मध्ये विचित्रां कथयति महतीं धीमतां प्रीतिहेतोः ॥ * ॥

रजखला स्त्री ॥ * ॥ दन्तावलो नाम राजा गजश्च ॥ * ॥

आसुतिपर्षद्भजःशब्दानां यौगिकत्वं केचित्प्रतिपन्नाः^८ । तन्मत आ-
सुतिमान् परिषद्भान् रजखान् याम इत्यपि भवति ॥ परिषच्छब्द एव

१ B. K. & Hem. वल throughout.

२ See p. 449, note 7; P. vi. 3, 118.

३ Thus also Hem., Kās. V. ed., β.
(v. 2, 112); उत्साहावलः K. V. a.

४ ? Thus MSS.; K. V. a.; पुत्रवलः
Hem., K. V. ed., β.

५ पङ्कसर्वतोवतारो B.; पङ्कसर्वतो-
रो C. K. — परिषदलः । पर्षद्भान् ।
परिषदलं तीर्थं पङ्कलमित्यर्थः । परि-
षदत् । Hem.

६ Thus also Hem., K. V. a.; उत्स-
ङ्गवलः Kās. V. ed., β.

७ ? समसुहृतं यो विभूतिं A.; या
विभूतिं D.; नावि भूतिः F.; नावि
भूतिं K.; नो विभूतिं B. C. (? copied
from K., where त् over ना in preceding
line).

८ यौगिकत्वं A.; यौगिके D.;
प्रपन्नाः A. F.

गृह्यते। यस्मिन्दा नीतनपुस्तकेषु संयोगः परिषच्छब्दो दृश्यते स प्रवादपाठ एव। पुराणेषु हि भाष्यपुस्तकेषु परिषदो वलच्। काव्येषु।

ग्रीहर्षो निपुणः कविः परिषद्वेषा गुण्याहिणी^१।

इत्यादिषु परिषच्छब्द एव दृश्यते। कथं तर्हि

परिषद्वलान्महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान्^२।

इत्यनुष्टुप्। अत्र हि रिशब्दे पृथगवस्थिते नवाक्षरः पादो भवति। न चैतद्युक्तम्।

त्रयः पादा अष्टाक्षरा अनुष्टुप् एको नवाक्षरः^३।

इत्युच्यते। अयमप्यस्ति वृत्तप्रभेदो यत्रैकः पादो नवाक्षरोऽन्येऽष्टाक्षराः। यथा।

प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाञ्जर्द्विकर्मणाम्।

अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः॥

इति। अत्र ह्याद्य एव पादो नवाक्षरः परिशिष्टा अनुष्टुभ एवेति^४ कश्चिद्रूते। तत्तत्तिसूक्ष्मेक्षिकयोच्यते^५ यतो व्याकरणलक्ष्यं च^६ द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यां व्याप्तम्। चौरस्वामिनापि मार्ष मारिष इत्यपि यथा पर्षत्परिषदिति^७ टीकायां विवृतम्॥ किं च। यो नवाक्षरः पाद उदाहरणीकृतः सोऽपि न संगच्छते। प्रधाने कर्मण्याख्येय इति दर्शनात्^८॥ ४३०॥ इति कव्यादिः^९॥

१ Ratnāv. §1. 6.

२ Bhaṭṭik. 4, 12; °ब्रह्मैराप नै° B.

C. D. K.; °ब्राह्मैरापनै° A.

३ अनुष्टुभ एको° D.

४ अनुष्टुप् ए° A.; °ष्टुपभवेति D.

५ अनु अति° B. C. K.; स तु अति° F.; °क्षिकया उच्यते MSS.

६ व्याकरणं लब्धं च A.; व्याकरणं लब्धं चेद्वा° B. C. K.

७ मर्षणात्सहनाम्मारिषः। मार्षोऽपि यथा परिषत् ॥ MS. Kshīr. on Am. K. i. 1, 7, 14.

८ कर्मण्यापरे इति° A.; °कर्मण्याराध्य इति B. C. K.; D. omits from किं च.

९ Hem. has the same *gāṇa*; cf. Pāp. v. 2, 112; 113.

ऊषनखपांसुकुञ्जाः खपागडुमधुसिन्धु[बन्धु]नगमुष्काः १ ।

पुष्कं कराडूमुखशुषिनिर्मित^२ ह्रस्वा तथा कच्छूः ॥ ४३१ ॥

ऊषादे रः ॥ * ॥ ऊषोऽस्मिन्नस्तीति । ऊषरं चेचम् । ऊषवद्
अन्यत् ॥ * ॥ नखरः ॥ * ॥ पांसुरः^३ ॥ * ॥ कुञ्जावख स्तः । कुञ्जरः
करी । कुञ्जशब्दोऽस्मिन् हनुपर्यायः । कुञ्जवान् अन्यः ॥ * ॥ खं मह-
त्कण्ठे विवरमस्यास्ति । खरो गर्दभः । खवान् अन्यः ॥ * ॥ पाण्डुरः
॥ * ॥ मधुरो रसः । मधुरं मधु । मधुशब्दः स्वादुत्वलक्षणे^४ गुणसा-
मान्ये गुणे च वर्तमानो गृह्यते । न तु द्रव्यवृत्तिः । तत्र मधुमान्घटः
॥ * ॥ सिन्धुरो हस्ती । सिन्धुमान् अन्यः ॥ * ॥ [बन्धुरं नगरम्^५ ॥ * ॥]
नगा वृचाः पर्वता वाऽस्मिन्वन्ति । नगरम् ॥ * ॥ मुष्कौ वृषणावख
स्तः । मुष्करः पशुः । मुष्कवान् अन्यः ॥ * ॥ पुष्करः ॥ * ॥ कण्डूरः
पुरुषः ॥ * ॥ मुखं सर्वस्मिन्वक्तव्येऽस्यास्ति । मुखरो वाचालः ॥ अथवा ।
मुखविषया वाग् मुखम् । मुखवान् अन्यः ॥ * ॥ शुषिष्किद्रम् ।
शुषिरं^६ काष्ठम् ॥ * ॥ कच्छुरः ॥ ४३१ ॥ इत्यूषादिः^७ ॥

१ A. D. E. omit बन्धु. See note ५.

२ लक्ष्यं कद्रूमुखमुखि० E.; ०मुष-
सुषि० A.; लक्षं (corr. लक्ष्यं) कद्रूमुख-
मुखिनि० D.

३ पांसुरः A. B. C. K.; पांसु विद्यते
अस्मिन्निति पांसुरो मार्गः D. [herewith
begins the spurious portion of the com-
mentary mentioned in the description
of MS. D. (Preface to Part I., p. v.-vi.),
and only occasionally referred to in
these notes].

४ स्वादुत्वलक्षणे B. C. F. K.—अत्र
मधुशब्दः स्वादुत्वे गुणसामान्ये वर्तते ।^०
चौद्रादिद्रव्यवृत्तिसु मतुरेव । Hem.

५ A. om. from बन्धुरं; D. & Hem.
also omit the word.

६ Hem., Kās. V. α. write शुषिरः;
eds. Pān. Kās. V. सुषिर.

७ Hem. (vii. 2, 26) calls this *gaṇa*
मध्वादि; cf. Pān. v. 2, 107 and vārtis.
—Hem. omits the word सिन्धु and has
a special rule (vii. 2, 39) for कच्छू.

अर्शोऽभ्रतुन्दचतुरा वलकर्मोरः

कामाक्षतुरडलवणाः पलितं जटा च ।

घाटाघटे अघसुरे अपि शुक्रपद्मे

स्वाङ्गाच्च हीनगुणतः परतश्च वर्णात् ॥ ४३२ ॥

अर्शआदेरत् ॥ * ॥ अर्शो गुदकीलकः । तदस्तिवाद् अर्शसः
पुमान् । विनि प्राप्ते ॥ * ॥ अभं नभः^१ । ठेनोः प्राप्नौ ॥ * ॥ तुन्दः ।
तुन्दिलः ॥ * ॥ चतुरा अस्य सन्ति । चतुरः । सिद्धराजः ॥ * ॥ वलः ।
वली वलवानित्यपि ॥ * ॥ कर्मः प्रदेशः ॥ * ॥ उरसा वलं लक्ष्यते ।
उरसः ॥ उरसिल इत्यपि ॥ * ॥ कामः । कामीत्यपि ॥ * ॥ अक्षो रसो
ऽस्यास्तीति । अक्षः ॥ * ॥ तुण्डः । वाचाटः^२ ॥ * ॥ लवणो रसोऽस्या-
स्तीति लवणः सूयः । लवणा यवागूः ॥ * ॥ पलितः ॥ * ॥ जटनं जटा ।
साऽस्यास्तीति जटा केशविन्यासः । जटास्तिवाज्जट इत्यन्यस्य मतम्
॥ * ॥ घाटे अस्य स्तः^३ । घाटः । निन्दाया अन्यत्र ॥ * ॥ घटनं घटा ।
सास्त्यस्मिन् । घटा व्यूहविशेषः ॥ * ॥ अघः पापी । यथा ।

अविमृश्य गोवधसमुत्थमघमघमसीसरद्रुषा ॥ * ॥

सुरैषामस्ति । सुरा देवाः । यतोऽब्धिजा सुरा तैः पोता ॥ * ॥ शुक्रं
तेजोऽस्यास्ति । शुक्रो दैत्यगुरुः ॥ * ॥ पद्ममस्या अस्ति । पद्मा लक्ष्मीः
॥ * ॥ हीनगुणत इति हीनोपाधिकादित्यर्थः । खण्डः कर्णोऽस्यास्ति ।
कर्णः । किन्ना नासिकाऽस्यास्तीति नासिकः ॥ हीनगुणादिति किम् ।
कर्णवान् । नासिकावान् ॥ अन्ये तु काणमस्याक्ष्यस्तीति काणः ।
खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः । कुण्डः पाणिरस्यास्तीति कुण्डः ।

१ अभं नभः । अभः F.

२ वाचाटः A.

३ घाटेः शस्तः A. ; घाटा ग्रीवा
तद्वान् घाटः Yajñ.

खल्वाटं शिरोऽस्यास्तीति खल्वाट इत्याद्युदाहरणान्याहुः ॥ * ॥ शुक्लो
वर्णोऽस्यास्ति । शुक्लः पट इत्यादि ॥ * ॥ आकृतिगणस्यायम् । यत्रा-
भिरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं^१ तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् ॥ ४३२ ॥
इत्यर्शआदिः^२ ॥

विमुक्तदेवासुरसत्त्वदग्नाविष्णूर्वशीडामरुतो महिची ।

सुपर्णरक्षोवसुवृचहन्तृदशार्णरक्षोऽसुरवर्हवन्तः^३ ॥ ४३३ ॥

विमुक्तादेरण इत्यनेन विमुक्तादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेय-
योरण् ॥ * ॥ विमुक्तशब्दो^४ऽस्मिन्नस्ति । वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ * ॥
देवासुरशब्दोऽस्मिन्नस्ति । देवासुरः ॥ अपरे विग्रहीतादप्युदाहरन्ति ।
दैवः । आसुरः^५ ॥ * ॥ एवं सात्वतः ॥ सत्त्वन्तरित्यपि केचित् । तन्मते
सात्वन्तवः^६ ॥ * ॥ अग्निश्च विष्णुश्च । अग्नाविष्णू^७ । अग्नाविष्णुशब्दो
ऽस्मिन्नस्ति । अग्नाविष्णवः ॥ भोजसु देवतादन्वे चेत्युभयपदारैचि ।
अग्नाविष्णव इत्याद्युदाहरति^८ ॥ * ॥ उर्वशीशब्दोऽस्मिन्नस्ति । और्वशः
॥ * ॥ ऐडः । लत्व ऐल इत्यपि ॥ * ॥ मारुतः ॥ * ॥ महयतीति
महिची । त्वप्रत्ययेऽस्तेडभावो^९ऽनुकार्ये तदनुरणदण् । माहिचः
॥ * ॥ सौपर्णः^{१०} ॥ * ॥ राक्षसः ॥ * ॥ वासवः ॥ * ॥ वार्चहन्तः ।

१ शब्देन न तद्वितोऽभिधानं° B.
C. K.; A. also corr. तद्वितो.—Yajñ.
as above.

२ Hem. (vii. 2, 46) calls this *gapa*
अर्शआदि.

३ सुपर्णरक्षो° E.

४ विमुक्तः शब्दो B. C. F. K.

५ Thus also Yajñ.; the other works
give only the compound form.

६ सत्त्वत् Bō.; सत्वत् Yajñ.; K. V.
ed., a.; सत्त्वत् B.; सत्वत् Hem.

७ अग्नाविष्णुः A.; om. B. C. K.

८ Yajñ. makes only अग्नाविष्णव;
cf. Pāp. vii. 3, 21.

९ महची विप्रत्ययस्त्व इड° A.; इड-
भावे F. [? इड = P. णि].

१० सुपर्ण Bō., Yajñ., K. V. B.; सुपर्ण
Hem., K. V. ed. v.l.

वृत्रहन्ति वामनः^१ ॥ * ॥ दाशार्हः ॥ * ॥ रात्रोऽसुरः ॥ * ॥ वार्ह-
वतः^२ ॥ ४३३ ॥

उपसहयोऽस्यहत्याः सोमापूषा पतचिवसुमन्तौ ।

परिसारको दशार्हः पत्नीवानथ हविर्धानः ॥ ४३४ ॥

औपसदः ॥ अकारान्तोऽप्यन्तेषां मतेन^३ ॥ * ॥ वाचसः ॥ * ॥
अस्यहत्यशब्दोऽस्यहत्याशब्दो वाऽस्मिन्नस्ति । आस्यहात्यः^४ ॥ * ॥
सोमश्च पूषा च । सोमापूषाणौ । देवताद्वन्द्व इति^५ दीर्घत्वम् । सोमा-
पूषन्शब्दोऽस्मिन्नस्ति । सोमापूषणः ॥ सोमापौषण इति भोजः ॥ * ॥
पातचिणः ॥ * ॥ वासुमतः^६ ॥ * ॥ परिधावतीति परिसारकः । स
शब्दोऽस्मिन्नस्ति । पारिसारकः ॥ * ॥ दाशार्हः ॥ * ॥ पत्नीवन्तः ।
पत्नीवतः^७ इति शाकटायनः ॥ * ॥ हविर्धानः^८ ॥

विमुक्तादयः स्वरूपनिष्ठा अनुकरणभृताः प्रत्ययभाजो द्रष्टव्याः ॥
४३४ ॥ इति विमुक्तादिः ॥

गोषहेवस्यत्वादेवीरापस्तदेवकृष्णोऽस्यौ ।

देवीं धियप्रतूर्णेषेतारस्त्रोहणोऽज्ञानाः^९ ॥ ४३५ ॥

१ वार्चहन् A. C.; वृहन्ति^{१०} A.—
वृचहन् Bū., Yajñ. (वार्चघ्नः); वृचहन्तु
Hem.; वृचहन् K. V. α. β., वृचहन्ति ed.

२ रात्रोऽसुरः । वार्हवन्तः A.; वा-
र्हवन्तः F.—Hem. has वर्हवन्तु; Bū.,
Yajñ. वर्हवत्; om. Kāṣ. V.

३ Hem. has both forms; the others
उपसद् only.

४ Thus A.; cf. śl. 164 and comm.
(where अस्यहत्या, and Bhoja's reading
अस्यहत्य); आस्यहत्यः B. C. F. K.

५ Pāṇ. vi. 3, 26.—Yajñ. forms सोमा-
पूषणः (!), cf. p. 457, note 8.

६ वासुमतः (or ०मन्तः) A. B. C. K.;
वसुमत् Bū., Yajñ., K. V. ed.; वसुमतु
Hem.; वसुवन्तु K. V. β.

७ पत्नीवन्तः पत्नीवन्त A. F.; पत्नी-
वन्तः पत्नीवत B. C.—Hem. पत्नीवन्तु,
the others पत्नीवत्.

८ हविर्धायनः A.

९ देवीविषयं B. C. F. K.; देवीं विषयं
E.; प्रतूर्णेषेतारस्त्रोहणोऽज्ञानाः D.; ०ह-
णोऽज्ञानाः B. E. K.; ०सोनाः C.

गोषदादेरक इत्यनेन गोषदित्यादेरस्त्वर्थेऽध्यायानुवाकयोरको भवति ॥ * ॥ गाः सीदति^१ । गोषत् । सुषामादित्वात्त्वल्म् । गोषद-
स्मिन्नस्ति^२ । गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ * ॥ देवस्येति षष्ठ्यन्तं
लेति युष्मदादेशः । तत्समुदायानुकरणादकः । देवस्यत्वकः ॥ * ॥
देवीरिति च्छान्दसो जसन्तः । दीर्घाज्जसि च वा छन्दसीति हि च्छा-
न्दसं सूत्रम्^३ ॥ आप इति च जसन्तः । तत्र देवीराप इत्यकारान्त-
भागानुकरणादकः । देवीरापकः ॥ * ॥ तदेवकः^४ । अयं भोजमतेन
॥ * ॥ छण्णोऽस्यकः । छण्णोऽस्याखरेष्ठक^५ इत्यन्ये ॥ * ॥ देवींधिय-
शब्दयोर्योर्धेऽकारान्तसमुदायस्तदनुकरणादकः । देवींधियकः^७ ॥ * ॥
प्रतूर्णकः^८ ॥ * ॥ इषे । इतीच्छतेः क्तिवन्ताच्चतुर्थी । लेति युष्मदस्वामौ
द्वितीयाया^९ इति त्वादेशः । तत्समुदायस्य । इषेत्वा । इत्यखण्डमिद-
मनुकरणम् । इषेत्वाशब्दोऽस्मिन्नस्ति । इषेत्वकः ॥ * ॥ रचांसि हन्तीति
रचोहा । वज्रत्वे जसि । रचोहणः । तत्राकारान्तभागानुकरणादकः ।
रचोहणकः ॥ * ॥ उशानकः^{१०} ॥ ४३५ ॥

१ गाः सादयति Yajñ.—गोषद् is not given in the (ākṛiti) gaṇa सुषामादि sl. 158-9.

२ गोषदोऽस्मिन्नस्ति F.—गोषद् Bō., Yajñ., Hem.; गोषद K. V. ed., α. β.; Bō. v.l.

३ Pāṇ. vi. 1, 105-6.

४ Not given by the others.

५ छण्णोऽस्याखरेष्ठक A. D.; छण्णो-
स्याखरेष्ठक B. C. F. K.; छण्णोऽस्यकः ।
खरेष्ठकः । छण्णोऽस्याखरेष्ठक इत्यन्ये
Yajñ.

६ देविय इति पदयो यो A.; देवि-
वियशब्द° B. F. K.; देविथ्ययश° C.

७ देविंधियकः A.; देविंवियकः B.
C. F. K.—देवींधिय Yajñ. and (v.l. °धि-
या) Bō.; देवींधियम् K. V. ed. β. (दे-
वाधिया α.); देविंधिया Hem.

८ प्रतूर्तकः D.—The other works
read प्रतूर्त.

९ Pāṇ. viii. 1, 23.

१० उशानक C.; उंजानकः D.—
उशानु Hem.; उशान Kāś. V. ed.; om.
others. [उषा n cf. Rīg. ii. 34, 12.]

वाचस्पतिः कृशानुश्च स्वाहाप्राणो ऽञ्जनं तथा^१ ।

पत्ता सहस्रशीर्ष^२ च मातरिश्वा च घोषदा^३ ॥ ४३६ ॥

वाचस्पतकः^४ ॥ * ॥ कृशानवकः ॥ * ॥ स्वाहाप्राणकः^५ ॥ * ॥ अञ्जनकः ॥ * ॥ पदेः क्त्वा । पत्वकः^६ ॥ * ॥ सहस्रशीर्षकः^७ ॥ * ॥ मातरिश्चयति गच्छति । मातरिश्वा वायुः । तदनुकरणादकः । मातरिश्चकः ॥ * ॥ घोषदकः^८ ॥ ४३६ ॥ घोषदादिः^९ ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीय-

गणरत्नमहोदधिवृत्तावस्थ संजातमस्थ भावः कर्मवानेना-

स्वात्रवास्त्यर्थविहितप्रत्ययगणनिर्णयो नाम

सप्तमो ऽध्यायः समाप्तः ॥

१ प्राणीजनस्तथा B. C. D. F. K.

२ एवासह^० B. C. F. K.; यथा सहस्र^० D. E.; सहस्रशीर्ष B.; सहस्रदीर्घ C.

३ गोषदा A.; मातरिश्वावघोषदाः D. E.

४ वाचस्पत Hem.; वात्स्पते Kās. V. β., v.l. ed.; om. others.

५ स्वाहकः । प्राणकः D. — स्वाहाप्राण Hem., K. V. β., v.l. ed., om. others.

६ पदे क्त्वा पत्वकः A.; पादका पत्वकः B.; पदे का पत्वकः C. K.; ॥ एत्वकः ॥ F. (om. D.).—पत्ता Hem.; omitted by the others.

७ सहस्रशीर्ष Hem., K. V. ed. v.l.; सहस्रशीर्षा β.

८ अवघोषदकः C.—घोषद् Hem.; omitted by the others.

९ Hem. (vii, 2, 74) calls this *gapā* घोषदादि.

अथाष्टमोऽध्यायः ॥

येभ्यस्तद्धितसिंहेभ्यः शाब्दिकेभैः पलायितम् ।

गव्येनापि मया दत्तं पदं तद्गणमूर्धसु^१ ॥

कण्डून्मेधातुरणभुरणा^२ गन्नदो दुःखवेदौ^३

केलालाटौ समरभिषजौ तन्तसो मन्तुवल्गू ।

एलावेलासपरमगधाः पम्पसेरोमहीडः

खेलालोटावुरणचरणामूषसो वेड्दणीडौ^४ ॥ ४३७ ॥

कण्ड्वादेर्यगित्यनेन कण्डूजित्यादेर्गणात्कार्थे^५ यगभवति ॥ * ॥ कण्डू
अङ्गघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । नखादिना गात्रं घर्षति^६ ॥ * ॥
मेधा आशुग्रहणे । मेधायति ॥ * ॥ तुरण त्वरायाम् । तुरण्यति ।
त्वरत इत्यर्थः ॥ तुरण धारणपोषणयोरित्यन्वे^७ ॥ * ॥ भुरण प्रहर-
णधारणयोः^८ । भुरण्यति^९ । युध्यते धारयतीति वा ॥ * ॥ गन्नद^{१०}

१ This couplet is omitted in D. (and E.), and is numbered as part of the text in F. K.

२ कण्डूमेधातुरणचुरणा B. C. F. K.; कण्डूमेधा^० E.; ^०तुरणभूरणा D.

३ दुःखवेदौ E. F. K.

४ वेद for वेड् A.; लड् D.; वेद् E. F.; चेट C.; वेट् K.

५ कण्डूजित्या^० A. B. C. K.

६ घर्षयति A.

७ ? Thus MSS.—चुरण चौर्थे । तुरण त्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयोः । Siddh. K.; Yajñ. om. भुरण; cf. next note; also चुरण §1. 438, भरण 439.

८ चुरण प्र^० B. C. F. K.; भुरण रणधारणयोः A.—चुरण चौर्थे । प्रहर-णधारणयोरिति वर्धमानः Yajñ. (from a MS. related to B. C. F. K. ?).

९ चुरण्यति B. C. F. K.

१० गन्नदा A.

वाक्यस्खलने । गङ्गद्यति ॥ अन्ये तु गङ्गदङ्किति^१ पठन्ति । तन्मते गङ्ग-
द्यते । डित्वात्तङ्^२ ॥ * ॥ दुःख तत्क्रियायाम् । दुःस्यति ॥ * ॥ वेद्य-
ति^३ । मायाप्रपञ्चमाचरति ॥ वेदलाञ्छित्यन्ये । वेदलाञ्छते । वेदला-
ङ्किति भोजः ॥ * ॥ केला विलासे । केलायति । विलासतीत्यर्थः ॥ * ॥
लाट् जीवने । लायति^४ ॥ * ॥ समर रणक्रियायाम् । समर्यति^५ ॥ * ॥
भिषज कुत्सायाम् । भिषज्यति^६ । कुत्सयत इत्यर्थः ॥ चिकित्सायामि-
त्यन्ये ॥ * ॥ तन्तस दुःखे । तन्तस्यति । दुःखो भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ मन्तु
रोषे वैमनस्ये च । मन्तूयति ॥ मन्तूञ्^७ मन्तूयति मन्तूयत इति
चन्द्रः ॥ * ॥ वस्तु साधुर्ये पूजायां च । वस्तूयति ॥ * ॥ एला विलासे ।
एलायति ॥ इलाशब्द^८ इत्यन्ये ॥ * ॥ वेला कालविशेषे । वेलायति
॥ * ॥ सपर पूजायाम् । सपर्यति । पूजयतीत्यर्थः । सपर्यया साधु
स पर्यपूपुजत्^९ ॥ * ॥ मगध परिवेष्टने । मगध्यति । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥
नीचदासादिवृत्तिमनुतिष्ठतीत्यपरः^{१०} ॥ * ॥ पम्यस दुःखे । पम्यस्यति ।
दुःखायत इत्यर्थः ॥ * ॥ इरस् ईर्ष्यायाम् । इरस्यति ॥ * ॥ महीङ्

१ गङ्गदङ्किति A. B. C. K.—गङ्गद ।
गङ्गदङ्कित्ये Hem. ; गङ्गद वाक्यस्खलने
Siddh. K., Yajñ.

२ डित्वात्तङ् A. ; द्वित्वात्तङ् B. ;
डित्वात्तङ् C. K. ; डित्वात्तङ् F.

३ वेद्यति F. (and perhaps others) ;
cf. वेद further on.—वेद धीर्त्वे खमि च
Siddh. K. ; वेद धीर्त्वे Yajñ. ; वेद & वेद
Hem. ; वेद K. V. a. β., om. ed.

४ A. B. C. K. insert the passage
from केला after चिकित्सायामित्यन्ये.

५ समरायति F. ; समर Hem. ; om.
by the other works.

६ ? That is = अभिषजति "he re-
viles, casts aspersions on."—भिषज
चिकित्सायां Siddh. K., Yajñ.

७ मंतूङ् B. C. K.—मन्तु अपराधे ।
रोष इत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु जित-
माह । मन्तूयते ॥ Siddh. K., Yajñ.

८ ? इला शब्दः पलाशब्द A.—एला
Hem., Yajñ. ; एला (केला खेला) वि-
लासे । इलित्यन्ये Siddh. K.

९ Śisup. I, 14.

१० °धृतिमनु C. ; धृत्ति° K.—मगध
परिवेष्टने । नीचदास इत्येके Siddh. K.,
Yajñ.

वृद्धौ पूजायां च । महीयते । डिच्चात्तङ् ॥ * ॥ खेला खलनविला-
सयोः । खेलाद्यति ॥ खेल इत्यकारान्तमित्यन्ये^१ । तन्मते खेत्यति
॥ * ॥ लोच्यति वटुः । भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थः ॥ लेट् दीप्तावि-
त्यन्ये^२ ॥ * ॥ उरण्यति सादिनम्^३ ॥ * ॥ चरण^४ गतौ । चरण्यति ॥
वरण^४ इति भोजः । यथा ।

चरण्यन्वारणैर्वेलां तरण्यन्वौभिरर्णवम्^५ ॥ * ॥

असु मानस उपतापे च । असूयति ॥ अन्ये तु । असूडिति डितं दी-
र्घान्तं पठन्ति । तन्मते । असूयते^६ ॥ * ॥ उषस्यति रात्रिः । प्रभाती-
भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ वेडिति धौर्त्ये स्वप्ने च । वेद्यति^७ ॥ * ॥ हृणीङ्
रोषे लज्जायां च । हृणीयते वीरवती न भूमिः^८ ॥ ४३७ ॥

रेखाखरेयोद्रवसः^९ मुखेरजौ

भिष्णुक्तिरोलाडिषुधेरधो^{१०} ऽगदः ।

लेखालिढौ लेट्चुरणारोरोसो^{११}

वेटाऽथ लोटातरणौ तथा पयः ॥ ४३८ ॥

१ खेला । खल इत्यन्ये Hem.; खेला
विलासे Siddh. K., Yajñ.

२ लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ।
दीप्तावित्येके Siddh. K.; लेट् लोट्
Kās. V., Yajñ.; लोट् only Hem.

३ उरण Hem.; om. by others.

४ चरण वरण गतौ Siddh. K.,
Yajñ.; चरण Hem., K. V. ed.

५ चरण्यनुच्चारणैर्वेलांनरखं^० A.;
यथा चरणैर्लेपांतरन्यनोभिरर्णवं B.;
यथा वरणैर्वेलांतरण्यनौ C. K.

६ असु उपतापे । असु असूज् इत्येके ।
Siddh. K., Yajñ.; असु & असु Hem.;

असु & असूज् K. V. a.; असु & असूज्
Kās. V. ed.

७ वेद्यति धौर्त्ये^० वेद्यति B. C. K.;
वेड्यति A.; वेद्यति । धूर्त्ये स्वप्ने वा ।
वेद्यति F.—Cf. page 462, note 3.

८ Bhaṭṭik. 2, 38 (MSS. च or व
for न).

९ रेखाखरेयोद्रवसः B. C. F. K.;
रेखाखरेयो^० E.; रेखाखरायोद्रव-
तः^० D.

१० भिष्णुक्ति^० A. B. C. E. F. K.

११ लेट्चर^० A.; लेट्चुरणारोरोसो E.;
लेट्चुरणा^० D.

रेखायति । स्नाघामासादयति^१ । रेखाकर्माचरंश्चित्रकरादिवोच्यते ॥ * ॥ अम्वर्यति ॥ सखर^२ इति वामनः ॥ * ॥ इयस्^३ ईशैश्वर्ययोः । इयस्यति । अयं दुर्गमतेन ॥ * ॥ द्रवस्^४ परितापे परिचरणे च । द्रव-
स्यति ॥ * ॥ सुख तत्क्रियायाम् । सुख्यति । सुखी भवतीत्यर्थः ॥ * ॥
द्वरज् ईर्ष्यायाम् । द्वरज्यति ॥ * ॥ भिष्णज् उपसेवायाम् । भिष्ण-
ज्यति^५ । उपसेवत इत्यर्थः ॥ * ॥ तिरस्यति । अन्तर्हितो भवतीत्यर्थः
॥ * ॥ लाडिति वेदवत् । लाड्यते^६ ॥ * ॥ द्रुध अस्त्रधारणे । द्रुध-
यति ॥ * ॥ इरयति । अगद्यति । इयं भोजमतेन^७ ॥ * ॥ लेखार्थं
रेखार्थवत् ॥ * ॥ लिट् अन्त्यार्थं कुत्सायां च । लिच्यति ॥ * ॥ लेच्यति^८ ।
भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ चुरण^९ गतौ चौर्यं च । चुरण्यति ।
गच्छति । चोरयति ॥ * ॥ अरर आराकर्मणि । अरर्यति ॥ अररेति
नाम । आरापय्यायवाचि ।

स राक्षसेन्द्रस्य निशाचरेन्द्रो विभेति चर्मरर एव चर्मा^{१०} ॥
अररो यज्जाङ्ग^{११} रणश्चेत्यन्यः ॥ * ॥ उरस्यति ॥ * ॥ वेटायति । लो-
टायति । एतौ वामनमतेन ॥ वेटालाटेति^१ केचित्पठन्ति । तेषां मते

१ रेखा स्नाघासादनयोः Siddh. K.,
Yajñ.

२ अम्वर्यति । अम्वर B. C. F. K.—
अखर सखर संभरणे Siddh. K.; संवर
अंवर संवरणे Yajñ.; om. Kās. V.,
Hem.

३ Thus also Hem.; om. others.

४ Hem. has द्रुवस्; Siddh. K. also
adds द्रुवमुङ् संदीपने.

५ भिष्णुजं भिष्णुज्यति A. B. C.
F. K.; Hem.

६ वेत्वट् B.; वेन्वतं C.; लाडि-

ति वेदवत् । वेट् लायते इत्यन्ये A.—
लाट (लाट्) जीवने Siddh. K., Yajñ.

७ Hem. has both; Siddh. K., Yajñ.
अगद नीरोगले and इरज् ईर्ष्यायां
(इर्यति, ०ते Yajñ., ईर्यति, ०ते Siddh.
K.).

८ See note २, preceding page.

९ See page 461, notes ७ and ८.

१० ? धर्मरर एव चर्मा (चर्मा?) A.

११ यज्जाङ्ग A.—अरर आराकर्मणि
Siddh. K., Yajñ. [अररेति प्रातिपदि-
कमारापय्यायवाचि Yajñ.].

वेटालोच्यति^१ ॥ * ॥ तरण गतौ । तरण्यति ॥ * ॥ पयस्यति गौः ।
पयः प्रसूत इत्यर्थः ॥ ४३८ ॥

संभूयोभरणी नन्दपुरणी कुषुभेमसौ ।

इयस्पुष्पी तथा गोधा चिचङ् आश्चर्य इष्यते^२ ॥ ४३९ ॥

संभूयस्यति सखं । वर्षति पर्जन्ये प्रभूतं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ भरण
धारणपोषणयोः । भरण्यति ॥ * ॥ नन्द सम्दृष्टौ । नन्द्यति ॥ * ॥
पुरण^३ गतौ । पुरण्यति । गच्छतीत्यर्थः ॥ * ॥ कुषुभ चेपे । कुषुभ्यति ।
चिपतीत्यर्थः ॥ कुसुभ्यति खदेहाश्रयां परकर्तृकां निरोधक्रियामनुभव-
तीत्यर्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ इमस् इयस्^४ ईर्यायाम् । इमस्यति । ईयस्यति^४
॥ * ॥ पुष्प संतोषे । पुष्प्यति^५ ॥ * ॥ गोधायति । अयं चन्द्रमतेन ॥ * ॥
चिचीयते । आश्चर्यमुत्पादयति ॥ * ॥

कुसुभादीनामकारलोपश्च । द्विविधाः कण्डादयः स्मर्यन्ते भवादयश्च
नामानि च । तत्र भवादधिकाराद् भवाद्विभ्यः प्रत्ययः । तदुक्तमुभयम् ।
कण्डादीनि धातवश्चैव^६ प्रातिपदिकानि च । आतस्योभयम् । कण्डूय-
तीति ह्यङ्गघर्षणे प्रयुज्यते । अस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रे ॥ अपरो
धातुत्वस्य विकल्पे युक्तिमाह धातोरित्यधिकारात् । ककारस्य^७ च गुण-
प्रतिषेधार्थस्यासञ्ज्ञानादवसीयते । धातवस्तावत्कण्डादय इति । कण्डूञ्
हणीङ्^८ इति च दीर्घं गणे पठति । यदि च नित्यः प्रत्ययः स्याद्

१. वेटालोटेति °वेटालोच्यति F.—
The other works omit all three forms.

२. इरज्पुष्पी तथा गोधा अंवरा-
श्चर्यमिष्यते D.; A. om. text and be-
ginning of comm. to भवतीत्यर्थः.

३. Thus also Hem., v.l. K. V. ed.

४. इयस्° इयस्यति A. B. C. K. (cf.
preceding śloka); Hem. has इमस्;
the others omit both.

५ संतापे° C. [विकसने D.]; पुष्पति
A. B. C. F. K.—Not given by the
others.

६ °चैवं A.

७ Viz. of the pratyaya सक्; cf.
Pāp. i. 1, 5.—A. om. च.

८ कण्डूञ् हणीञ् A.; कण्डूङ् हणीङ्
B. C. F. K.

अप्सेगित्यनेनैव^१ दीर्घलस्य सिद्धत्वादनर्थकं दीर्घोच्चारणं स्यात् कृतं च तस्मादवसीयते धातुवमेव कण्ठादिषु विभाषितमिति । तदुक्तम् ।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः^२ ॥

स्वाद्यधिकारः किम् । कण्डूनाम्नः स्यादयो भवन्ति । नदीसंज्ञकस्यायं स्थाय्यत्वात् । तेन नित्याङ् भवन्ति । रणेन कण्ठास्त्रिदशैः समं पुनः^३ । मन्तुः । वल्गः ॥ पाणिनिशकटाङ्गजदिग्वस्त्वामनमतेन स्वार्थे कण्ठादिभ्यः प्रत्ययः । चन्द्रादीनां मतेन करोत्यर्थे ॥ * ॥ आह्निगणोऽयम् । तेन रैधवलप्रभृतयो द्रष्टव्याः^४ ॥ ४३८ ॥ इति कण्ठादिः ॥

भृशतृपच्चपलागडरेहतौ^५

हरितपण्डितकण्डरेफतः ।

अभिमनःशुचिदुर्मनसोजसः

सुमनसोन्मनसोत्सुकवेहतौ ॥ ४४० ॥

कर्तुर्भृशादेर्हस्तुक् चाच्चेरित्यनेन भृशादेरच्यन्ताद् अभृततद्भाव-
विषयात्^६ कर्तृभृतात् क्यङ् भवति । तत्संनियोगेन हल्लो लुक् ॥ * ॥
अभृशो भृशो भवति । भृशायते ॥ * ॥ ढपत् । चन्द्रः समुद्रश्च । ढपा-
यते^७ ॥ * ॥ चपलायते ॥ * ॥ आण्डरो मूर्खो मुष्करो वा । आण्डरा-

१ ? अप्सेगित्यनेनैव^१ A.; अप्सगित्यनेनैव F.; अप्सगित्यनेन च^१ C. K.—? च्य^१ cf. P. vii. 4, 25; 26.

२ See Mahābh. on P. iii. 1, 27.

३ Śiṣup. 1, 48.

४ रैधवलप्रत्ययो^४ A.—? रयति P. vi. i. 79 scholl.; धवल् धवलित; neither word is given by the other works.

५ भृशतृपच्च^५ B. K.; भृशतृपच्च^५ C.; भृशतृपच्च^५ F.

६ Thus A.; अभृतात् भृतविषयात् B. C. F. K.

७ तृपचन्द्रः or तृपचन्द्रः °नृपायते B. C. F. K.; चन्द्रसमु^७ A.—तृपत् B8., Hem., K. V. a.; नृपत् K. V. ed., β.; om. Yajñ.

यते ॥ अण्डर इत्यन्ये^१ ॥ * ॥ रेहत् । नैर्घृण्यधर्मवृत्तिर्भिन्नाभिलाष-
धर्मवृत्तिर्वा^२ । रहसि वर्तत इत्यन्ये । रेहायते ॥ * ॥ हरितायते ॥ * ॥
पण्डितायते ॥ * ॥ कण्डरायते^३ ॥ * ॥ रेफत्^४ । सदोष इत्यर्थः ।
रेफायते ॥ * ॥ अभिमनायते ॥ * ॥ शुचीयते ॥ * ॥ दुर्मनायते ॥ * ॥
ओजःशब्दस्तद्वति वर्तते । ओजायते ॥ * ॥ सुमनायते ॥ * ॥ उन्म-
नायते ॥ * ॥ उत्सुकायते ॥ * ॥ वेहत् । गर्भघातिनी^५ । वेहायते ॥ * ॥
सुमनसोन्मनसेति तृतीयान्ते पदे ॥ ४४० ॥

शीघ्रं फेनो नीलमन्दौ च वर्चः

संश्रन्मद्रौ भद्रयुक्तौ भृशादौ^६ ।

शीघ्रायते ॥ * ॥ फेनायते ॥ * ॥ नीलायते ॥ * ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि^७ ॥

वर्चायते^८ ॥ * ॥ संश्रायते^९ । सातत्येन भवति ॥ शश्वदिति शाकटा-
यनः ॥ * ॥ मद्रायते^{१०} ॥ * ॥ भद्रायते ॥

ननु उदमनायतेत्यादयः^{११} प्रयोगाः कथं सिध्यन्ति । सप्रादीना-

१ अण्डरायते । अण्डर° A.; आण्ड इत्यन्ये B.; वा । आण्डरा इत्यन्ये C.; वा । आण्डरा [इति आण्ड suppl.] इत्यन्ये K.—अण्डर Bō, Yajñ., Hem.; अधर K. V. ed. [अण्डरायते । अण्डरी मुष्कः Yajñ.].

२ °भिन्नोभिलाष° A.; °भिन्नाभि-
षधर्मवृत्तिर्वा B. C., orig. K.—रेह-
ब्दो नैर्घृण्यवृत्तिर्भिन्नाभिषधर्मवृत्ति-
र्वा । रहसि वर्तत इत्यन्ये Yajñ.

३ कण्डरायते B.; om. F.—कण्डर Hem.; om. by the others.

४ Thus also Hem.; रोहत् Bō, Yajñ., n.l. K. V. ed.; रोहिस् a. B.

५ Om. A.

६ सश्रन्° A.; शंश्रन्° B. C. K.; शश्रन्° F.; सरवन्मद्रौ E.

७ Raghuv. 4. 49.

८ Om. A. B. C. K.

९ अन्नं राश्रायते A.; शंश्रायते B. K.; शश्रायते C.; शश्रायते F.—शश्रत् Yajñ.; शश्रत् Hem.; संश्रत् and शश्रत् Bō.; om. Kās. V.

१० मद्रायते A. F.—मद्र Bō, Yajñ., Hem.; Triloch. on Kāt. iii, 2. 8; Kās. V. ed.; मद्र a. B.

११ उदमनायते इ° B. C. K.

मेषां^१ पाठात् । नैवम् । संग्रामयतेः सप्रादेः स्वादिषु पाठात्^२ ।
अन्येभ्योऽपि निरूपसर्गेभ्य एव क्यङादिविधिः^३ । तेन । उदपुच्छयत
समभाण्डयतेत्यादयोऽपि सिद्धाः ॥ * ॥ इति भृशदिः^४ ॥

शब्दाटाट्याकण्वमेघाभ्रकोटाः^५

पोटासोटाशुभ्रनीहारशीकाः^६ ॥ ४४१ ॥

शब्दादि करोति क्यङ्केत्यनेन शब्दादेः करोतीत्यर्थे क्यङ् वा
भवति ॥ * ॥ शब्दं करोति । शब्दायते ॥ शब्दयति^७ शाब्दिक इत्यपि
॥ * ॥ अटायायते ॥ * ॥ कण्वं पापम् । कण्वायते^८ ॥ * ॥ मेघायते
तपात्यये वायुः ॥ * ॥ अभ्रायते ॥ * ॥ कुट कौटिल्ये । कोटयतीति कोटा
स्त्री । कोटायते ॥ * ॥ पोटा स्त्री । पोटायते ॥ * ॥ सोटायते^९ ॥ * ॥
शुभ्रायते शशी ॥ * ॥ नीहारायते हिमर्तुः ॥ * ॥ शीकायते । शीत्कारं
करोतीत्यर्थः ॥ ४४१ ॥

मुदिनं दुर्दिनं युद्धं वैराटाटाटृशीकराः ।

मुष्वा वेगौघकाडाटा समश्च कलहो मतः^{१०} ॥ ४४२ ॥

सुदिनायते शरत् ॥ * ॥ दुर्दिनायते प्रावृट् ॥ * ॥ युद्धायते
सुभटः ॥ * ॥

१ प्रसादीना^० A. C.

२ संग्रामायते । प्रसादेः स्वादिपा-
ठात् । A.

३ एवं ङङ्गदिविधिः B. C. K.

४ Vardh.'s (and Hem.'s) भृशदि
also includes the *gaṇa* लोहितादि to
Pāṇ. iii. 1, 13, exc. लोहित itself, for
which see §l. 443 [and चरित & दास
which are also omitted by Kāś. V.].

५ कंट for कण्व A. B. C. E. K.

६ शोटा for सोटा B. F. K.; शुच
C.; °सीकाः E.; °शंकाः A.

७ शब्दायति A. C.

८ कण्वं कण्वायते A. B. K.; कटं
कंढायते^० C.

९ शोटायते A. B. C. F. K.—The
other works read सोटा.

१० मुष्टा वेगौघ °ममाद्य^० A.; B. C.
E. F. K. om. this śloka (F. leaving
blank space for it); D. om. text and
comment.

वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे^१ ॥ * ॥

अटाटायते ॥ * ॥ अट्टायते^२ ॥ * ॥ शीकरायते ॥ * ॥ सुष दाहे वन्प्र-
त्यये । सुष्या । सुष्यायते^३ ॥ * ॥ वेगायते तुरगः ॥ * ॥ ओघायते^४ ॥ * ॥
कणेर्वप्रत्यये डक्कागमः^५ । कण्डून् इत्यस्य वा वप्रत्यय^६ ऊकारलोपश्च ।
कण्ड्वा^७ कृपा । कण्ड्वायते ॥ * ॥ अटायते ॥ * ॥ ममेति षष्ठ्यन्तानु-
करणम् । ममायते ॥ * ॥ कलहायते ॥ ४४२ ॥ इति शब्दादिः^८ ॥

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वमुखानि च ।

मूर्खानिद्राकृपाधूमाः करुणा^९ जिह्वचर्मणी^{१०} ॥ ४४३ ॥

डालोहितादेस्तु क्यप् । इत्यनेन लोहितादेर्गणात् क्यप् भवति^{११}
॥ * ॥ अलोहितो लोहितो भवति । लोहितायते । लोहितायति ।
यथा । लोहितायति सहस्रमरीची^{१२} ॥ * ॥
श्यामायति । श्यामायते । यथा । श्यामायमानानि वनानि पश्यन्^{१३} ॥ * ॥
दुःखायति । दुःखायते ॥ * ॥ हर्षायति । हर्षायते ॥ * ॥ गर्वायति ।
गर्वायते ॥ * ॥ सुखायति । सुखायते ॥ * ॥ मूर्खायति । मूर्खायते ॥ * ॥

१ Ṣiṣup. 2, 115.

२ अट्टायते A.—The other works
read अट्टा for अट्ट.

३ सुष दाहे^१ A.; °पुष्वा सुष्वायते C.;
सुष्वा सुष्वायते F.; सुष° पुष्वा मुष्वायते
K.—मुष्वा and मुष्वा eds. Pāṇ.; मुष्वा
Hem.; मुष्वा । मुष्वा v. H. Kāś. V. ed.;
मुष्वा α.; मुष्वा β.

४ उघायते A. B. C. K.—ओघ
Hem.; om. by others.

५ कणेर्व° B. C.; कणेवाप्रत्ययो ड°
A.; डक्कागमः(?) B.; डकागमः C.

६ वाप्रत्यये° A.

७ कण्ड्वं A.—Not given by others.

८ Hem. has the same *gana*; of
Pāṇ. iii. 1, 17 and vārtts.

९ करुणा° E.; कारुणा D.

१० जिह्वकर्मणी A. D.; जिह्वावर्मणी
C.—Yajñ., page 45, quotes this sloka
°करुणा नित्यवर्मणी.

११ क्यप्° क्यप् B. C. K.; काब्भवति
A.; cf. Pāṇ. iii. 1, 13.

१२ Kirāt. 9, 4.

१३ Raghuv. 2, 17.

निद्रायति । निद्रायते ॥ * ॥ कृपायति । कृपायते ॥ * ॥ धूमायति । धूमायते ॥ * ॥ करुणा दया । करुणायति । करुणायते^१ ॥ * ॥ जिह्वायति । जिह्वायते ॥ * ॥ चर्मायति । चर्मायते^२ ॥ * ॥

लोहितश्चामवर्जमन्येषां तदति प्रत्ययः । तेनादुःखवान् दुःखवान् भवतीत्यादि वाक्यम् ॥ तुग्रहणं कषोऽवधारणार्थम् । लोहितादेरेव कष् नान्येभ्यः^३ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । अमृतं यस्य विषायति^४ । इत्यादयः सिद्धाः ॥ ४४३ ॥ इति लोहितादिः^५ ॥

सुखदुःखासकृच्छ्राणि^६ प्रतीपः करुणस्तथा ।

कृपा चालीकतृप्रासकृपणाः^७ सोढसंयुताः ॥ ४४४ ॥

सुखादिर्भुङ्क्ते इत्यनेन^८ सुखादेर्गणाद् भुङ्क्ते वेदयतेऽनुभवतीत्यर्थे क्वङ् भवति ॥ * ॥ सुखं वेदयते । सुखायते ॥ * ॥ दुःखायते ॥ * ॥ अस्यतेऽनेन । अस्यम् अश्रु^९ रुधिरं वा । अस्यायते ॥ * ॥ कृच्छ्रायते ॥ * ॥ प्रतीपं प्रतिकूलम् । प्रतीपायते ॥ * ॥ करुणं शोचनम् । करुणायते ॥ * ॥ कृपायते ॥ * ॥ अलीकम् अनृतम् । अलीकायते ॥ * ॥ ढप्रं^{१०}

१ [करुणायति । करुणायते D.]

२ चर्मायति C. (P. i. 1, 15 scholl.); [कर्मायति । कर्मायते D.]; चर्मन् Hem.

३ कषण् नान्येभ्यः A.

४ Böhtl., Ind. Spr., 2 ed., 2454.

५ Hem. has the same *gana*. The लोहितादि to Pāṇ. iii. 1, 13 is entirely different from it, except the word लोहित, cf. page 468, note 4. — Yajñ. remarks: यत्तु गणरत्नमहोदधौ लोहितश्चामदुःखानि इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्वधि पबद्धयमुदाहृतं

तत्तुक्तभाष्यवार्त्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तभ्यो क्वडिवेति ध्येयम् ॥

६ °दुःखाश्च A. B. C. K.; दुःखासु D. E.

७ °तृप्राश्च A. B. C. K.; तृप्ता [स om. E.] कृपाणाः D. E.

८ सुखादि भुङ्क्ते A.; om. B. C. K.

९ असु A. B. C. K.—अस्यतेऽसु असं च । अस्यते आकंठ अश्रु वाष्पो नानार्थे । Kshem. on A. K. ii. 6, 2, 44.

१० Thus Hem., Yajñ., Kāś. V. a. β.; तृप्त Bū., Kāś. V. ed. (v. l. तीव्र).—तृप्तं दुःखं चंद्रं समुद्रं वा तृप्रायते Yajñ.

दुःखम् । तप्रायते ॥ * ॥ अस्त्रमेवास्त्रम् । आस्त्रायते ॥ * ॥ कृपणं
दैन्यम् । कृपणायते ॥ * ॥ सोढं सहनम् अभिभवो वा । सोढायते ॥ * ॥

सुखादीन्येके लोहितादिभिश्चकृन्ति । तेषां मते । असुखः सुखो
भवति । सुखायति । सुखायते ॥ ४४४ ॥ इति सुखादिः ॥

यहस्त्रिहौ वदं दीधीभणौ रणपठौ कुचम् ।

लिखं च कम्पमन्दोलिमुम्भिं लोचं मथिं^१ विदुः ॥ ४४५ ॥

क्तेरग्रहादेरित्यनेन ग्रहादिवर्जितात्परस्य क्तेरिङ् न भवति ॥ * ॥
निगृह्यतिः^२ ॥ * ॥ अपस्त्रिहतिः ॥ * ॥ उदितिः ॥ * ॥ दीधितिः ॥ * ॥
भणितिः ॥ * ॥ रणितिः ॥ * ॥ निपठितिः^३ ॥ * ॥ निक्षुचितिः ॥ * ॥
लिखितिः ॥ * ॥ विकम्पितिः ॥ * ॥ अन्दोलितिः ॥ * ॥ उम्भितिः ॥ * ॥
आलोचितिः ॥ * ॥ मथितिः ॥ ४४५ ॥ इति ग्रहादिः^४ ॥

वारतर्पणगराः शरभेरे^५

कन्दरः करभमण्डरकाराः ।

रघुरंकपरिकाङ्कुरिखा

रोमकर्मपुरुषामुरिखाः ॥ ४४६ ॥

वारादेर्वेत्यनेन रश्रुतेर्लश्रुतिर्वा भवति ॥ * ॥ वारः क्रियाभ्या-
वृत्तिः^६ । वालः केशः ॥ * ॥ तर्परः पशूनां कण्ठघण्टा^७ । तल्पलो

१ ०मंदोलितुंभिलोरमथिं E.; ०मं-
दौ स्त्रसुंभितुंभिमथिं D.

२ The compiler of the comm. in D.
mistook the application of this *gana*,
and forms ऋणग्राही । पुत्रस्त्रेही etc.
(cf. sl. 457).

३ Thus also Hem.; पठितिः B.C.K.

४ Hem. has the same *gana*, but

gives only the nouns. He omits, how-
ever, the words उम्भितिः, दीधितिः
and लोचितिः.

५ ०शारभेराः B.; सरभेराः A.;
सभभेराः E.

६ क्रियाभ्यावृत्तिः A.; F. adds सं-
घातो वा.

७ कण्ठघण्टाः A. B. F.; Hem.

गजपृष्ठैकदेशः^१ ॥ * ॥ गरो विषम् । गलः प्राणङ्गम् ॥ * ॥ शरभो
 ऽष्टापदः । शलभः^२ पतङ्गः ॥ * ॥ इरा ऽष्टतम् । इला भूमिः ॥ * ॥
 कन्दरो गिरिगुहा । कन्दलः कन्दविशेषः ॥ * ॥ करभ उद्गः । कलभो
 बालहस्ती ॥ * ॥ मण्डरो जीवविशेषः । मण्डलं विम्बं संघातो वा ॥ * ॥
 कारो रत्नानिर्वेशः । कालो वर्णः ॥ * ॥ रघुः । राजा । लघुः । अप-
 चितपरिमाणः ॥ * ॥ अरम् अत्यर्थम् । अलं पर्याप्तम् ॥ * ॥ एतेषा-
 मर्थभेदे लवं रूढिवशात् । भोजसु सामान्येनाह ॥ * ॥ कपरिका ।
 कपलिका^३ ॥ * ॥ अङ्गुरिः । अङ्गुलिः ॥ * ॥ रेखा । लेखा ॥ * ॥
 रोम । लोम ॥ * ॥ कर्म । कल्म ॥ * ॥ पुरुषः । पुलुषः ॥ * ॥ असुरः ।
 असुलः ॥ * ॥ रिचा । लिचा ॥ ४४६ ॥

पांसुरकरीरमूरं^४ तिर्पिरिकातरुणशुक्रपर्यङ्काः ।

परियोगमुकुरसरिं रोहितपरिघौ सरोहिण्यौ^५ ॥ ४४७ ॥

पांसुरः । पांसुलः^६ ॥ * ॥ करीरः । कलीलः ॥ * ॥ मूरम् । मूलम्
 ॥ * ॥ तिर्पिरिका । तिल्लिलिका ॥ तिर्पिरीकमिति^७ वामनः ॥ * ॥
 तरुणः । तलुनः ॥ * ॥ शुक्रः । शुक्लः ॥ * ॥ पर्यङ्कः । पल्यङ्कः^८ ॥ * ॥
 परियोगः । पल्लियोगः ॥ * ॥ मुकुरम् । मुकुलम् ॥ * ॥ सरिरम् ।
 सलिलम् ॥ * ॥ रोहितम् । लोहितम् ॥ * ॥ परिघः । पलिघः ॥ * ॥

१ Thus also Hem.

२ सरभो° सलभः A.

३ कपरिका and कपिरकं Hem.;
 कपिरक and कपिरिका Bū.; कपिरक
 Kāṣ. V.

४ पांसुर° B. C. E. K.; करीरसूरं
 D. E.

५ °सरोहिण्यौ B.; सरोहिण्यौ D. E.

६ पांसुरः पांसुलः B. C. K.; Bū.,
 Kāṣ. V. ed.

७ तिर्पिरिका and निर्विरीक Bū.;
 तिर्पिरीकं Kāṣ. V., Hem.

८ For the words पर्यङ्क, परियोग,
 and परिघ Hem. has a special rule
 परिघाङ्कयोगे । (cf. Pāṇ. viii. 2, 22
 with vārtt. 1).

रोहिणी । लोहिनी^१ ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येषामपि ललं
भवति ॥ ४४७ ॥ इति वारादिः^२ ॥

समादितः पदिं सदिं विदिं नहिं वृषिं प्रुषिं^३ ।

इणं वृतिं यतिं श्रुवं सुवं^४ भरिं विदेन्धिना^५ ॥ ४४८ ॥

संपदादेः क्तिप् क्तिरित्यनेन संपदादेः स्त्रियां भावे ऽकर्तरि च
कारके क्तिप्क्तिप्रत्ययौ भवतः ॥ संपत्तिः । संपत् ॥ विपत्तिः । विपत् ॥
व्यापत्तिः । व्यापत् ॥ प्रतिपत्तिः । प्रतिपत् ॥ संसत् । परिषत् । उप-
सत् । उपनिषत् ॥ संवित् । निर्वित् ॥ उपानत् ॥ प्रावृट् ॥ विप्रुट् ॥
समित् ॥ नीवृट् । उपावृट् ॥ संयत् ॥ प्रतिश्रुत् ॥ उपस्रुत्^६ ॥ उप-
भृत् ॥ विदेति जानात्यर्थेत्यन्यः^७ ॥ समिध्यतेऽनया । समित् ॥ वाम-
नमते क्तिप्रत्ययो द्रष्टव्यः^८ ॥ ४४८ ॥

कुधिं युधिं क्षुधिं तृषिं त्विषिं रुषिं रुजं श्रुचम् ।

ऋचिं^९ मुदिं मृदिं गिरिं ह्रियं भियं लुवं भुवम्^{१०} ॥ ४४९ ॥

कुत् ॥ युत् ॥ क्षुत् ॥ तृट् ॥ त्विट् ॥ रुट् ॥ रुक् ॥ श्रुक् ॥

१ [रोहिणः । लोहिणः D.]—Om.
by the other works.

२ कपिलकादि to Pāṇ. viii. 2, 18
vārtt. ; ऋफिडादि Hem. ii. 3 (last
rule but one ऋफिडादीनां डश्च लः) ।
ऋफिडः । लुफिडः । लुतकः । ऋतकः ।
कपरिका । कपलिका । etc. interchange
of र and ल; then that of ड and लः
ऋफिलः । ऋफिडः । बलभी । वडभो ।
चूला० । इला० । व्यालः० । पुरोलाशः० ।
षोलाशः । वलिशः० । पुलिनः० । पोला० ॥

३ B. C. K. om. प्रुषिं; पृषिं D. E.

४ श्रुवं सुवं (or सुवं) D. E.

५ विदिंधिना B. F. K.; वदिंधनाः
C.; दिदेन्धिनौ D.

६ परिश्रुत् । उपश्रुत् । परिश्रुत् । F.;
प्रतिश्रुत् । उपश्रुत् परिश्रुत् K.; [सं-
स्रुत् । सुतिः D.]—Hem. has only श्रु
प्रतिश्रुत् । उपश्रुत् । परिश्रुत्.—? [उप-
स्रुत्].

७ जानीति इत्यर्थेत्यन्यः F.; (? जा-
नीतेत्य० “know ye”).

८ क्तिप्रत्ययोपि द्रष्टव्यः A.

९ कुषिं B. C. F. K.; ऋचि E.

१० सुवं A. B. C. D.; broken away
in K.

चक्र^१ ॥ मृत् ॥ मृत् ॥ गीः ॥ अत्रापि क्तिप्रत्ययो^२ वामनमतेन । भोजस्तु
 क्तिप्रत्ययं^३ न ददर्श ॥ ह्रीतिः । ह्रीः ॥ भीतिः । भीः ॥ लूनिः^४ । लूः ॥
 भूतिः । भूः^५ ॥ ४४६ ॥

कृजं भिदिं छिदिं नुदिं^६ दृशिं नशिं युजिं ज्वरम् ।
 अवं त्वरं श्रिवं^७ मवं शकिं^८ नुवं विदुर्बुधाः ॥ ४५० ॥

कृतिः । कृत् ॥ भित्तिः । भित् ॥ क्षित्तिः । क्षित् ॥ नुत्तिः । नुत्^९ ॥
 दृष्टिः । दृक् ॥ नष्टिः । नक् ॥ युक्तिः । युक् ॥ जूर्तिः । जूः ॥ ऊतिः ।
 ऊः ॥ त्वर्तिः । त्वः ॥ श्रूतिः । श्रूः^{१०} ॥ मूर्तिः । मूः^{११} ॥ शक्तिः । शक् ॥
 नुतिः । नुत्^{१२} ॥ भोजोऽपि क्तिक्विपौ^{१३} ददर्श ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् ।
 तेन शास्त्रिकण्डूयप्रभृतयो^{१४} द्रष्टव्याः ॥ ४५० ॥ इति संपदादिः^{१५} ॥

भिदिं छिदिं विदिं दयिं रुजिं^{१६} मृजिं प्रछिं चुरिम्^{१७} ।
 अनामनि क्षिपिं तथा गुहिं तुलिं वसिं वपिम् ॥ ४५१ ॥

१ ? कृक् B. C. F. K. — Hem. has
 nothing like this except सृजि (स्रक्).

२ क्तिविचप्र० B. C. K.; क्तिविचप्र-
 त्ययः । F.; क्षिप्र० A. [क्तिचप्र०?].

३ क्षिप्रत्ययं A.

४ ? लूतिः A. B. K.; om. C. — MS.
 Hem. also has लूतिः.

५ Thus MSS.

६ तुदिं E.; नुद् Hem.

७ अयिं D. E.; सृतं B. K.; अवं F.;
 मृते C.

८ मुचिं A.; भुवं B. C. D.

९ ? तुत्तिः । तुत् A.

१० Thus Hem.; Kāś. V. vi. 4, 20;

सिद्धि eds. Pāṇ.

११ मूर्तिः मूः B. C. F. K.

१२ मुतिः । मुक् A. — Hem. has नीतिः ।
 नुत् । नुतिः ।

१३ क्तिक्विपौ A.

१४ MSS. differ more or less; Hem.
 has all three.

१५ Hem. makes three gaṇas of this
 in the sūtras कृत्संपदादिभ्यः क्षिप् ॥
 भ्यादिभ्यो वा ॥; the कृधादि being
 the simple, and the संपदादि the com-
 pound verbs, which necessarily take
 क्षिप्; while the भ्यादि take optionally
 क्षिप् or क्ति; see Index. Cf. also Pāṇ.
 iii. 2, 61; 178.

१६ भजिं D. E.; रुजं F.

१७ तुरिं A.; हरिं E.; रुजिं D.

विद्धिदादिभ्योऽङ् इत्यनेन षितो भिदादेश स्त्रियां भावेऽकर्तरि
च कारकेऽङ् भवति ॥ * ॥ भिदा । विदारणम् ॥ * ॥ छिदा । देधी-
करणम् ॥ * ॥ विदा । लाभो ज्ञानं वा^१ ॥ * ॥ दया । कृणा^२ ॥ * ॥
रुजा [रोगः] ॥ * ॥ मृजा^३ [शरीरसंस्कारः] ॥ * ॥ पृच्छा [प्रश्नः] ।
अत्र च्छन्दोभङ्गभयाद् द्विर्न कृतः ॥ * ॥ चुरा । चौर्यम् ॥ * ॥ क्षिपा
[प्रेरणम्] ॥ * ॥ अनास्तीति किम् । भित्तिः । विच्छित्तिः । विक्षित्तिरि-
त्यन्तः ॥ अत ऊर्ध्वं नामनि ॥ * ॥ गुहा । पर्वतकुहरम् ओषधिविशे-
षश्च ॥ * ॥ तुला । उन्मानम् ॥ * ॥ वसा^४ । स्नेहः ॥ * ॥ वपा । मेदो-
विशेषः ॥ ४५१ ॥

क्षपिं क्षियं रिखिं लिखिं श्रुभिं सिधिं मिधिं गुधिम ।

अरिं गदिं धृजं तरिं करिं हरिं खिदिं^५ विदुः ॥ ४५२ ॥

क्षपा । रात्रिः^६ ॥ * ॥ क्षिया । आचारभेदः ॥ * ॥ रेखा । राजिः ॥
लेखा । सैव ॥ रिखिलिखेः समानार्थः सौत्रधातुः ॥ * ॥ शोभा ।
कान्तिः ॥ * ॥ सेधा । सत्त्वम् ॥ * ॥ मेधा । बुद्धिः ॥ * ॥ गोधा । प्रा-
णिविशेषः ॥ * ॥ एतेषामरेङ् च *** ॥ आरा । शस्त्री ॥ * ॥ गदा^७ ।
प्रहरणम् ॥ * ॥ धारा । प्रपातः ॥ * ॥ तारा । ज्योतिः ॥ * ॥ कारा ।

१ विदा विचारणा Hem. ; om.
Bö. ; Kās. V.

२ दया अनुकम्पा Hem.—Bö., Kās.
V. om. दया, पृच्छा, चुरा, तुला,
रुजा, शोभा, सेधा.

३ K. V. ed. मृजा ; a. β., Hem., Bö.
मृजा.—The equivalents in brackets
have been added from Hem.

४ वशा A.—वसा Bö., K. V. ; वशा

स्नेहनद्रव्यं धातुविशेषश्च । उष्टिरन्या ॥
Hem.

५ ? खिदिं A. B. C. F. K. ; ध्विदिं E. ;
अधिदिं D.

६ Thus also Hem. ; ऋपिः संप्रसारणं
च । कृपा । Kās. V., Bö.

७ This is not given by the other
works, and seems to be out of place
here.

गुप्तिः ॥ * ॥ हारा । मुक्ताफलमाला । मानमिति भोजः^१ ॥ * ॥ एतेषां
वृद्धिश्च ॥ ** ॥ खेदा^२ । दैन्यम् । निपातनादरेड् ॥ * ॥ आकृतिगण-
श्चायम् । तेन चूडापीडाऊहाप्रभृतयो^३ द्रष्टव्याः ॥ ४५२ ॥ इति
भिदादिः ॥

नन्दिर्वासिर्वर्धिनर्दी च रोचिर्
दूषिभीषिभूषिशोभी मदिश्च ।
साधिर्यन्ताः सर्व एते च नान्नि

क्रन्दिः कर्षिः स्यात्समो हर्षियुक्तः ॥ ४५३ ॥

नन्दिपचिग्रहादिभ्यो ऽनाजिण इत्यनेन नन्द्यादिभ्यः पचादिभ्यो
यहादिभ्यश्चा ऽन अच् णिन् इत्येते क्रमेण कर्तरि प्रत्यया भवन्ति ॥ * ॥
नन्दयतीति नन्दनः ॥ * ॥ वासृ णासृ शब्दे^४ । वासयतीति वासनः
॥ * ॥ वर्धनः ॥ * ॥ नर्दनः । अयं भोजमतेन ॥ * ॥ रोचनः ॥ * ॥
दूषणः ॥ * ॥ विभीषणः ॥ * ॥ भूषणः ॥ * ॥ शोभनः ॥ * ॥ मदनः
॥ * ॥ साधनः ॥ * ॥ संक्रन्दनः ॥ * ॥ संकर्षणः ॥ * ॥ संहर्षणः ॥ ४५३ ॥
रमिरुचिकृतितपितृदिपूदहिसहियुक्ता^५ जुजल्पिदमयः स्युः
संज्ञायां लवणोऽथो आद्याहम्यर्दिनाशिसूदि मतम् ॥ ४५४ ॥

रमयतीति रमणः ॥ * ॥ रोचत इति रोचनः । विरोचनः ॥ * ॥
विकर्तनः^६ ॥ * ॥ तपनः ॥ * ॥ तर्दनः^७ ॥ * ॥ पवनः ॥ * ॥ दहनः ॥ * ॥

१ हारा मानं । हतिरन्त्या Hem.

२ ? प्रवादा A.; खेदा B. K.; खदा C.; खेदा F.; (खिदा D., but wrong throughout). The other works have neither खेदा nor खेदा.

३ Hem. has चूडा & पीडा.

४ ? Perhaps a mistake for वासृ
वासृ शब्दे Dhātup. 16, 24, 25; cf.

वासृ (वासृ) शब्दे Dhātup. 26, 54.—
वाशि (वाशनः) Bö., Yajñ., Hem.; वासि
Kāś. V. ed., a.

५ त्रिदि for तृदि B. C. K.; तृत A.;
om. F.

६ कर्तनः A.

७ Om. B. C. F. K.—तृदि । प्रतर्दनः
Hem.; om. by the others.

सहनः ॥ * ॥ जवनः^१ ॥ * ॥ जल्पनः ॥ * ॥ दमनः^२ ॥ * ॥ लुनातीति
लवणः^३ । निपातनाखत्वम् ॥ * ॥ सर्वदमनः ॥ * ॥ जनार्दनः ॥ * ॥
वित्तविनाशनः ॥ * ॥ मधुसूदनः ॥ * ॥ असंज्ञायामपि । रिपुदमनः ।
पुरार्दनः^४ । रोगनाशनः । अरिसूदनः ॥ ४५४ ॥ इति नन्द्यादिः ॥

पचं पतं वदं वशं व्रणं रणं क्षमं^५ भृजम् ।

वृजं गुपिं सृपिं नृतिं वृशिं मिषिं मिथिं विदुः ॥ ४५५ ॥

पचः । श्वपच इत्यपि ॥ * ॥ पततीति पतः । पारापत इत्यपि ।
णस्तु ज्वलादिपाठात्पचे भवत्येव निपातः ॥ * ॥ वदतीति वदः । कद्वदो
यद्वद इत्यपि ॥ * ॥ वष्टीति वशः ॥ * ॥ व्रणयतीति व्रणः ॥ अरिव्रणा
शक्तिरित्यण्^६ न भवति ॥ * ॥ रणयतीति रणः ॥ * ॥ क्षमः^७ ॥ * ॥
भरः । जारभरः ॥ * ॥ वृणोतीति वरः । कन्यावर इत्यपि ॥ * ॥ गोपः
॥ * ॥ सर्पः ॥ * ॥ नर्तः ॥ * ॥ दर्शः ॥ * ॥ मेषः । अनिमिष इति वज्र-
लाधिकारात् कोऽपि भवति ॥ * ॥ मेधः ॥ * ॥ लग्नौ प्रमाणनन्त-
रम् ॥ ४५५ ॥

मिहिदिहिरुहयो नदभषदिवयः^८ सिविचोरिगाहिगृचिलयः^९ ।
तृट्टचरयः^{१०} मूदिस्कन्दी^{११} शिषिहभिवहभ्रुदंशाः स्युः ॥ ४५६ ॥

१ The other works have यु (यौति
मिश्रभावं प्राप्नोतीति यवनः Yajñ.).

२ दवनः A.; om. B. C. F. K.

३ लवणो राक्षसविशेषः । चारवि-
शेषं लवणम् । Yajñ.

४ पवार्दनः B.; पचार्दनः K.; स-
व--नः C.

५ क्रमं B. F. K.; क्रमं C.

६ अरिव्रणशः A.; परिव्रणशक्तिः
B. C. K.; परिव्रणशक्तिः F.—अरीन

व्रणयतीति । अरिव्रणा शक्तिः Hem.;
व्रणयति शब्दं कारयतीति व्रणः Yajñ.

७ क्रमः B. C. K.—क्षम Kāś. V.; v. l.
Bō.; क्षप Bō., Yajñ.; om. Hem.

८ भय for भय D. E.; भय A. B. C. K.

९ शिविचोरः A.; शिवं चलयः
D. E.; गृचिलयः B. F.; गृचिलयः K.;
सिचिचोरिगोहि---लयः C.

१० तृट्टः C.; तृट्टः E.; हट्टचरयाः
D.; तृट्टचरयः F.

११ मूदिद्वं D. E.

भेषः ॥ * ॥ देहः ॥ * ॥ प्रारोहः ॥ * ॥ नदः ॥ * ॥ भषः^१ ॥ * ॥
 देवः ॥ * ॥ सेवः ॥ * ॥ चोरः ॥ * ॥ गाहः ॥ * ॥ गरः ॥ * ॥ ब्राह्म-
 णचेलः^२ ॥ * ॥ तरः ॥ * ॥ दरः ॥ * ॥ चरः ॥ * ॥ स्रुदः ॥ * ॥
 स्कन्दः ॥ * ॥ शेषः ॥ * ॥ दर्भः ॥ * ॥ वहः । रघूदहः । रसावहः ॥ * ॥
 स्रवः ॥ * ॥ दंशः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येऽपि द्रष्टव्याः ॥
 ४५६ ॥ इति पचादिः ॥

यहिसंमर्दी^३ मन्त्रिः स्याद् अपराधिरुत्थुपरुधिस्थाः^४ ।

ह्रस्वो वा भवः परिवेरुत्पूर्वा भासिदसिसहयः ॥ ४५७ ॥

गृह्णातीति याही ॥ * ॥ संमर्दी ॥ * ॥ मन्त्री ॥ * ॥ अपराध्यति ।
 अपराधी ॥ अवरोधी ॥ उपरोधीति भोजः^५ ॥ * ॥ स्थायी^६ ॥ * ॥ परि-
 भावी । परिभवी ॥ विभावी । विभवी^७ । द्वयं भोजमतेन ॥ * ॥ उद्भासी
 ॥ * ॥ उद्भासी ॥ * ॥ उत्साही ॥ ४५७ ॥

श्रुविशौ वपिरक्षी शावसिशीडश्च^८ नेः पराः ।

याचिसंख्यवह्व्याहव्रजा वदवसौ नजः ॥ ४५८ ॥

निश्रावी ॥ निवेशी ॥ निवापी ॥ निरची ॥ निश्चति । निशाची ॥
 निवासी ॥ निशाची ॥ * ॥ न याचते । अयाची ॥ * ॥ असंख्यवह्वरी ।

१ भवः B. C. F. K.—भषी Hem.;
 भषट् (भषी) Bū., Kāṣ. V.

२ ब्राह्मणवेलः B. F.; ब्राह्मणावलः
 C. K.; ब्राह्मणावलः A.—Not given
 by the others.

३ याहि° E.; याहिर्मर्दि D.

४ अपराविरथरुध्यपरिधिस्थाः A.;
 °रुध्यपरुधिस्थाः B. C. K.; अपराध्यव-
 राध्यरुधीस्थाः D. E.

५ अवरोधीति भोजः । उपरोधी ।
 F.; उपराधोतीत्युपराधी । एवमपरा-
 धी । Yajñ.; Hem. has all three; the
 others om. अवरोधिन्.

६ Hem. gives उपस्थायी besides.

७ Thus also Hem.; the others have
 only विभावी भूते, see next śloka.

८ श्रुविशी° सावसि° D. E.; सा-
 वसि A. B.

असंख्याहारीति^१ शकटाङ्गजवामनौ ॥ अख्याहारी ॥ * ॥ अब्राजी ॥
अवादी ॥ अवासी ॥ ४५८ ॥

नञ्पूर्वादेव स्यादचश्च धातोरचित्तकर्तृकतः ।
अभिवेर्भुवस्तु भूते^२ विशयी विषयी च देशे स्यात्^३ ॥ ४५९ ॥

अकारी परशुः ॥ अहारी गन्धः ॥ अचित्तकर्तृकादिति किम् ।
अकर्ता । अहर्ता ॥ केचिन्नञ्पूर्वादि न^४ मन्यन्ते । तन्मते कारी हारीति
स्यात् ॥ * ॥ अभिभूतवान् । अभिभावी ॥ विभूतवान् । विभावो ॥ * ॥
गुणैश्चित्ते विशेते^५ विशिनोति वा । विशयी विषयी वा देशः । निपात-
नात्पलम् ॥ ४५९ ॥ इति ग्रहादिः ॥

मूलविभुजो महीध्रः पृथ्व्यादिभ्यो रुहश्च विज्ञेयः ।
स्त्याख्योषर्बुधनखमुचकुमुदं दायदकाकगुहौ ॥ ४६० ॥

मूलविभुजादेरित्यनेन मूलविभुज इत्यादयः कप्रत्ययान्ता निपा-
त्यन्ते ॥ * ॥ मूलानि विभुजति वक्त्रीकरोति । मूलविभुजो रथः ॥ * ॥
महीं धारयतीति महीध्रः^६ ॥ * ॥ पृथ्व्यां^७ रोहति । पृथ्वीरुहः । तरुरि-
त्यादयः ॥ * ॥ स्त्रियमाचष्टे । स्त्याख्यः ॥ * ॥ उषसि बुध्यते । उषर्बुधो

१ ? असंख्यवहारी । असंख्यावहारी
F.; twice असंख्यवहारी A.; ॥ असंख्याव-
हारी B. C. K. (B. C. apparently copied
from K., where असं end of p. and then
संख्यावहारी, with सं crossed out).—
Hem. makes अख्याहारी, असंख्याहारी
and असंख्यवहारी; the others अख्या-
हारी (om. Yajñ.), and असंख्याहारी.

२ अभिवेर्भुवस्तु भूते A.; अभिवेष्ट
वस्तु भूते B. C. F. K.; अभिभूते E.;
अभिभावी भूते D.

३ देशे च विज्ञेयः D. E.

४ °नञ्पूर्वादि न B. K.; °पूर्वादि न
न F.; °पूर्वादिमं C.—Hem. also re-
marks: केचिदनञ्पूर्वादिच्छन्ति । का-
री । हारी ।

५ गुणैस्तेलैर्विशेते F.; विशेषेण शेते
शिनोतीति वा° Yajñ.

६ धरतीति° F.; महीधरः A.

७ पृथ्वीं A. B. C. K.; Hem. gives
उर्वीरुहो वृक्षः and सरसिरुहं पद्मम्
instead.

ऽग्निः^१ ॥ * ॥ नखान्मोचयन्ति । नखमुचानि धनूंषि ॥ * ॥ कौ पृथिव्यां
मोदते । कुमुदम् ॥ * ॥ दायमादत्ते । दायदः ॥ * ॥ काकेभ्यो गूहि-
तयाः । काकगुहास्त्रिलाः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम्^२ ॥ ४६० ॥ इति
मूलविभुजादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीयगणरत्नम-
होदधिवृत्तावाख्यातकदाश्रितप्रत्ययगणनिर्णयो
नामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

किञ्चित्कचित्कथञ्चिद्रचितं पद्यानुसारतो^३ ऽस्माभिः ।
सुन्दरमसुन्दरं वा तल्लक्ष्यं सहृदयैरेव^४ ॥ १ ॥
सप्तनवत्यधिकेव्येकादशसु शतेष्वतीतेषु ।
वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः^५ ॥ २ ॥

इति

श्रीवर्धमानविरचितः स्त्रीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः
समाप्तः ॥

१ A. B. C. K. om. अग्निः.

२ Hem. includes also अपो विभर्ति
अब्धं मेघः । धर्माय प्रददाति धर्म-
प्रदः । एवं कामप्रदः । स्वर्गप्रदः ॥ शा-
स्त्रेण प्रजानाति शास्त्रप्रदः । एवमाग-
मप्रदः (cf. Pāṇ. iii. 2, 6); Pāṇ. ed. Calc.

has कुम्भ and गिम्भ (neither of which is
given by the Kāṣ. V.).

३ पाद्यानुसारतो F.

४ From ल्यं स to सप्तनव broken
away in A.

५ वर्षेषु च विक्रमतो F.—B. C. D.
E. K. omit these two couplets.